

IV. FEJEZET.

II. Károly halála meglepte a nemzetet. A természet-től erős testalkata volt, s nem látszott szenvedni a kicsapongás miatt. Kéjelgései közben is mindig gondja volt egészségére ; s hosszú életet és erős vénséget ígért életmódja. A milyen tunya volt minden alkalommal, mely az ész megfeszítését kívánta, olyan tevékeny és kitartó volt testgyakorlatokban. Ifjú korában híres lapda-játszó, s még hajlott korában is fáradatlan gyalogló volt. Rendes járása olyan volt, hogy a kiket a tisztelet ért, társul csatlakozhatni hozzá, bajosan győzték ki vele. Korán kelt, s rendszeren három, négy órát töltött a szabadban. Mielőtt a st. james-sparki pázsitról elszállt a harmat, már lehetett őt látni sétálni a fák között, játszani vizsláival s magot hinteni kacsáinak ; s az ilyen foglalkozások tették őt kedveltté a köznép előtt, mely mindég szereti fesztelenül látni a nagyokat.

Végre, 1684 utója felé, kissé elővette őt, mint hitték, a köszvény, s akadályozta szokott mozgásában. Dolgozóteremében töltötte most reggeli óráit, hol a higany tulajdonai körül tett kísérletekkel mulatta magát. Véralkata szenvedni látszott a zárkozás miatt. Semmi látszható oka nem volt nyugtalanságra. Országa csendes ; nem volt nyomasztó pénzsükében ; hatalma nagyobb, mint valaha ; a

párt, mely soká daczolt vele, földre tiporva; de vidor kedélye, mely balsorsban nem hagyta csüggedni, hiányzott e boldog időben. Csekélység is elég volt most, leverni azon rugékony lelki tehetségeket, a melyekben a bukás, számüzés és inség közepett támaszt talált volt. Izgatottsága tekintetében, szavaiban gyakran mutatkozott, annyira, hogy alig lehetett várni oly embertől, a kit oly kiválólag jellemzett a jó kedély és jó növelés. Föl sem tették, hogy egészségében komolyan szenved.

Palotája ritkán mutatott vidorabb és botrányosabb látmányt, mint 1685. febr. 1-sején, vasárnap este. Nehány tisztes egyéniség, a kik, akkori szokás szerint, oda mentek, bemutatni fejedelmőknek hódolatukat, s azt várták, hogy ilyen napon illő fényben tűnjék fel udvara, elképedt és eliszonyodott. A whitehalli nagy képcsarnok, a Tudorok pompájának e bámulatos maradványa, dorbézolókkal és játékosokkal volt tele. Ott ült a király, fecsegve és enyelegve három nővel, a kiknek kecsé három nemzetnek volt büszkesége, s gyalázata vétkök. Itt volt Palmer Borbála, Cleveland hercegnő, nem ifjúdan többé, de még láthatók voltak rajta azon büszke kéjdús szépség nyomai, a mely husz év előtt minden férfi szívet meghódított. Portsmouth hercegnő is itt volt, a kinek szelid gyermekvonásait franczia élénkség deritette. Mancini Hortensia, Mazarin hercegnő, a nagy bibornok unokahuga, egészítette ki a kört. Szülőföldről, Olaszországból, korán az udvarhoz került, hol nagybátyja volt a fő. Gazdagsága és saját bájai tömördek előkelő udvarlót gyűjtöttek körüle. Számüzetésben maga Károly is vágyott, bár hasztalan, kezére. Ugy látszott, mi sem hiányzik vala neki, a mit a természet és szerencse adhat. Arcza gyöngyörű volt a dél gazdag szépsé-

gében, értelme gyors, magatartása kecses, rangja magas, vagyona tömérdek; féktelen szenvedélyei azonban átokká változtatták mindezen áldásokat. Elviselhetlennek tartotta ki nem elégitő házassága boldogtalanságát, megszökött férjétől, oda hagyta roppant gazdagságát, s miután Rómát és Piemontot álmélkodásba ejtette kalandjaival, Angliába települt. Háza kedvencz gyűlhelye volt a tehetségeknek és világfiaknak, a kik mosolyáért és asztaláért eltűrték pajkos-sága és rossz szeszélye gyakori kitöréseit, Rochester és Godolphin gyakran az állam ügyeiről is megfeledkeztek társaságában. Barillon és Saint Evremond társalgó teremében találtak vigasztalást Párizsból lett hosszas száműzetésökért Vossius tudományossága és Waller szelleme naponként azon volt, hogy hizelgjen körülé, hogy mulattassa őt. Beteges kedélye azonban erős izgató szereket igényelt, s a ledérségben, »basset«-ben *) és bizonyos székfüves, mézes szesz italban kereste azokat: Mig Károly e három szultánnővel csevegett, Hortensia franczia apróda, ki elbájolta dalaival a Whitehalt, mi miatt gyakran ajándékokat kapott, drága ruhákat, kis lovakat és guineákat, néhány szerelmes dalt dúdolt. Húsz udvaronc egy társaságban kártyázott egy hosszú asztalnál, melyen halommal állott az arany. Épen panaszkolt a király, hogy nem egészen jól érzi magát. Nincs étvágya estelizni: ez éjjel nem nyughatott zavartalan; más nap reggel azonban, szokás szerint, korán fölkel.

Néhány nap óta, a titkos tanácsában tusázó felek szorongva várták e reggelt. A küzdelem Halifax és Rochester közt közeledni látszott a döntő perczhez. Halifax, nem elégelvén, hogy vetélytársát a kincstári hivatalból már ki-

*) Kártyajáték, melyet négyesben szoktak játszani.

szoritotta, magára vállalta, megmutatni, hogy a pénzügyek kezelésében oly becstelenséget vagy hanyagságot követett amaz el, hogy a közszolgáltatból elbocsáttatással kell büntetni. Még azt is suttogták, hogy elnök urat (lord president) alkalmasint a Towerbe küldik. A király ígérte, hogy közelebbről megvizsgálja a dolgot. Második február volt a nyomozásra kitűzve; s több pénzügyi hivatalnokot rendeltek elő könyveikkel e napra. De a sorsnak nagy változása következett.

Alig kelt ki Károly ágyából, midőn szolgálai észrevették, hogy előadása zavart volt, s gondolatai szórakozottaknak látszottak. Több előkelő gyült egybe, szokás szerint, borotválkozni és öltözni látni fejedelmét. Károly erőködött szokott derült modorában társalogni velök; kísértetes tekintete azonban meglepte és nyugtalanította azokat. Egyszerre csak elfeketült arcza, szemei forogtak, fölkiáltott, szédelgett, s lord Bruce Tamás karjai közé hanyatlott. Egy orvos, ki a királyi görebek (retorták) és olvasztó tégelek fölügyelésével volt megbizva, szerencsére épen jelen volt. Nem volt nála érvágó; tollkéssel nyitott eret. Folyt a vér; a király mindazonáltal eszméletlenül maradt.

Ágyába vitték, hol Portsmouth hercegnő rövid időn, feleségi bizalmassággal borult rá. Azonban zajt ütöttek. A királyné és York hercegné a szobába rohantak. A kegyencz ágyasnő kénytelen volt saját termeibe vonulni. E termeket háromszor romboltatta le, s háromszor építtette újra szeretője, hogy szeszélyét betöltse. A kandalló is tömör ezüsttel volt kirakva. Több szép képet, a melyek tulajdonkép a királynéi voltak, átvittek a kéjő lakába. A mellékasztalok drága munkájú ezüst edényekkel voltak rakva. A falüregekben szekrények állottak, a japáni művészet

remekei. A Párisban szőtt szőnyegeken, oly színekkel, a melyekkel az angol gyárak nem versenyezhettek, czifra tollú madarak, tájképek, vadászati darabok, Saint Germain pompás előcsarnoka, Versailles szobrai és szökőkútai voltak festve *). E bűnön és gyalázaton szerzett fény közepett a legnagyobb bánatnak adta magát a boldogtalan nő, mi, az igazat megadva, nem csupa önzésből származott.

A Whitehall ajtait, melyek rendesen minden jövőmőnőnek nyitva állottak, most bezárták. Oly egyének azonban, a kiknek arczai ismeretesek voltak, most is bebocsátást nyertek. Az előtermek és csarnokok fulladásig megteltek immár; sőt a betegszobába is peerek, titkos tanácsosok és külföldi követek gyülekeztek. London minden nevesebb orvosa meg volt hívva. Annyira ment a politikai ellenségeskedés, hogy egynémely whig orvos jelenlétét egészen rendkívüli körülmény gyanánt tekintették **). Egy római katolikus, Short Tamás is megjelent, a ki ügyességéről mindenestre nagyon híres volt. Több orvosi rendelet fenmaradt. Egyet tizennégy orvos irt alá. A betegtől sok vért eresztettek. Meleg vasat tettek fejére. Bizonyos undok röpülő savat, melyet emberagyból vontak ki, töltöttek szájába. Eszméletre jött; de szemlátomást a legveszélyesb állapotban volt.

A királyné egy ideig serényen ápolta. York herczeg alig hagyta el testvére ágyát. A primás és négy püspök épen Londonban voltak. Egész nap a Whitehallban maradtak, s éjjel fölváltva virasztottak a király szobájában. A hírek rosszulléte felől gonddal és aggodalommal töltöt-

*) Evelyn naplója, január 24. 1681/2.

**) Dugdale levelezései.

ték el a fővárost. Mert könnyűded természete és nyájas modora által megnyerte a nemzet nagy része vonzalmát; s a kik nem szerették is őt, többre becsülték elvtelen könnyelműségét, testvére rideg, sötét vakbuzgalmánál.

Csütörtökön reggel, febr. 5-kén, azt a hirt hozta a »London Gazette«, hogy ő felsége javulófélben, s az orvosok véleménye szerint, veszélyen kívül van. Minden egyházban meghuzták a harangot e jó hirre; s az utczákon előkészületeket tőnek örömtűzhez. Este azonban hire ment, hogy visszaesett a király; s minden reményről lemondtak az orvosok. A közszellem igen ingerült volt; zavargásra mindazáltal nem látszott hajlam. York herczeg, a ki már elkezdett parancsokat osztani, állította, hogy a »city« egészen nyugott, s minden nehézség nélkül ki lehet őt kiáltani, mihelyt testvére kiadja lelkét.

A király sokat szenvedett, s panaszkodta, hogy úgy érzi, mintha tűz égetné belül. Azonban oly erővel tűrte szenvedését, a mit alig lehetett föltenni elpuhult, kéjelmes természetéről. Nyomorának látása annyira hatott nejmére, hogy elájult, s eszméletlenül vitték szobájába. Az ott levő főpapok eleitől fogva intették őt, hogy készüljön a halálra. Kötelességöknek tartották még inkább sürgetni most. Sancroft Vilmos, canterburyi érsek, egy tiszteletre méltó, istenes, de szük eszű férfiú, még nagyobb szabadságot vőn. »Ideje, ugymond, hogy kimondjam; mert nem soká azon biró színe elé jut felséged, a ki előtt nincs személyválogatás«. A király egy szót sem felelt.

Aztán Ken Tamás, Bath és Wells püspöke, kísérlette meg rábeszélő erejét. Tehetséges és tudományos, élénk kedélyű és tiszta erényű férfiú volt ez. Nagyobb munkái rég feledésbe mentek; reggeli és esteli háladásait azonban ezer

meg ezer házban ismétlik naponként. Bár, miként a rendjebeliék többnyire, buzgó hive volt az egyeduraságnak, nem volt hizelgő. Mielőtt püspökké lőn is, föntartotta tiszte tekintélyét, midőn, az udvar Winchesterben léte alatt, nem engedte, hogy Gwynn Leonora azon házban lakjék, a mely egyházi székéhez tartozott. A király elég okos volt, becsülni e férfias jellemet. Minden főpapoknál jobban szerette Kent. Mindazáltal hasztalan vette most elő a jó püspök minden ékesszólását. Ünnepeyles és megható intéseire annyira meg voltak hatva és ihletve a körülállók, hogy többen úgy hitték közölök, ugyanazon szellem szállotta őt meg, mely az ő világban, Nathán és Elias beszédei által, bűnbá-natra intette a bűnökbe merült fejedelmeket. Csak Károlyt nem indította meg. Nem mondott ugyan ellen, midőn a »betegek látogatásaért« imádkoztak. Az egyházférfiak zaklató kérdéseire válaszolta ugyan, hogy bánja, a mit vétett; s eltűrte, hogy a »fölmentés«-t az angol egyház szertartása szerint mondják ki rája: de, midőn kívánták, nyilvánítsa, hogy az egyház kebelében hal meg, nem látszott érteni, a mit mondtak, és semmikép sem vehették rá, hogy a püspökök kezeiből elfogadja az úrvacsorát. Asztalt hoztak ágya mellé kenyérrel és borral, de hasztalan. Majd azt mondta, hogy a dolog nem olyan sietős, majd meg, hogy igen gyöngé.

Sokan az istenes dolgok megvetésének tulajdonították e közönbösséget, mások a merevenségnek, mely a halált gyakran megelőzi. A palotában azonban volt néhány egyén, a ki jobban tudta okát. Károly sohasem volt a fennálló egyház őszinte tagja. Lelke soká ingadozott a »hobbismus« a pápistaság közt. Mig egészsége jó és lelke nem volt megtörve, gúnyoló vala. Kevés komoly pillanatában katholi-

kus. York herceg tudta ezt, de egészen saját érdekeivel volt elfoglalva. Bezáratta a külső kapukat. Testőr-csapatokat állított föl a »city« különböző részeiben. Sőt a haldokló király alig megismerhető aláírását is meg tudta szerezni egy okirat alá, mely által bizonyos közjövedelmeket, a melyek csak a trónváltásig voltak megajánlva, három évre haszonbérbe adták. E dolgok annyira elfoglalták Jakab figyelmét, hogy, noha máskor kiméletlen és idétlen buzgalommal igyekezett hiveket szerezni egyházának, most nem is gondolt rá, hogy testvére utolsó szentség nélkül halhat meg. E hanyagság annál rendkívülibb volt, mivel York hercegné, a király fölszólítására, azon reggel, melyen a király roszúl lett, már figyelmeztette őt, hogy sziveskedjék egyházi segélyről gondoskodni. Ez egyházi segélyt végre sem a kegyes nő és sógorasszonya közbenjárásának köszönhette Károly. A hivalkodó, bűnös élet, nem irtott ki Portsmouth hercegnéből minden vallásos érzést, s minden gyöngédséget, mely nemének dicsősége. Barillon, a francia követ, a ki a király után tudakozódni jött a palotába, látogatást tőn nála. A leglevertebb állapotban találta. A hercegnő egy rejtkszobába vezette őt, s egészen kitárta szívét előtte. »Nagy mondani valóm van, ugymond, önnek. Ha megtudnák, veszélyben forogna fejem. A király valódi hű katolikus; de meghal, a nélkül, hogy egyházával kiengesztelődnék. Alvószobája tele protestáns papokkal. Nem mehetek be, a nélkül, hogy botrányt ne okozzak. A herceg csak magára gondol. Beszéljen ön vele. Emlékeztesse, hogy egy lélek üdvé forog fön. Most ő az ur. Kiüritheti a szobát. Menjen ön azonnal, vagy késő lesz.«

Barillon sietett az alvó terembe, félrevonta a herceget, s eljárt megbizásában. Jakabot furdalta a lelkiisme-

ret. Fölriadt, mintha álomból ébresztették volna föl, s azt mondta, hogy semmi sem fogja őt akadályozni, szent kötelessége teljesítésében, a mit igen soká halasztott. Különböző terveket hánytorgattak, meg elvetettek. Végre parancsolta a herczeg, hogy a jelenlevők vonuljanak félre, az ágyhoz ment, lehajlott s valamiről susogott, a mit senki sem érthetett, de a miről azt hitték, hogy valamely államügyi kérdés. Károly hallhatólag válaszolta: »igen, igen, teljes szivemből.« A franczia követen kívül senki sem sejtette a körülállók közül, miszerint a király ohajtását fejezte ki, hogy a római egyház keblébe fölvétessék.

»Hozzak papot?« mondá a herczeg. »Igen, öcsém« válaszolá a beteg. »Az istenért, csak hamar. De nem; meggyülne miatta bajod.« »Ha életembe kerülne,« monda a herczeg, »még is keritnék papot.«

De nem is volt könnyű dolog ilyen célra: és azonnal papot találni. Mert törvény volt akkor, hogyha valaki a római katholikus egyháznak követőt szerez, főbenjáró vétket követ el. Castel Melhor gróf, egy portugáli nemes, a ki politikai zavarok által honából kiüzetvén, az angol udvarnál vendégszeretettel fogadtatott, vállalta magára, hogy lelkeszt kerit. Saját honfitársaihoz folyamodott, a kik a királyné szolgálatában álltak; de úgy találta, hogy káplánai közül egyik sem tudott annyira angolul, vagy francziául, hogy a királyt meggyóntathatta. A herczeg és Barillon már a velencei követhez akartak papért küldeni, midőn meghallották, hogy bizonyos Huddleston János nevű Bencze-féle szerzetes épen a Whitehaliban van. Ezen férfiú, nagy önfeláldozással, megmentette a király életét a worcesteri csata után, s személyére nézve, a visszaállítás óta, mindig némi kiváltságokban részesült, Midőn a hamis tanuságok

dühre gyulasztották a nemzetet, a pápista papok elleni legkeményebb kiáltványokban is mindég kivételül említették Huddleston nevét. Önként ajánlkozott ő, hogy ismét kockára veti életét fejedelméért; de még egy bökkenő volt. A tisztelendő atya olyan tudatlan volt, hogy nem tudta, mi a mondandó ilyen fontos alkalommal. Castel Melhor közbenjárására azonban egy portugál paptól kapott némi oktatást, s így neki készülve, egy hátulsó lépcsőn vezette őt föl Chiffinch, egy megbízható szolga, a ki, ha azon kor gunyverseinek hinni lehet, gyakran egészen másnemű látogatókat vezetett föl ugyanazon följáráson. A herczeg ekkor, a király nevében parancsolta, hogy minden jelenlevő hagyja el a szobát Durac Lajoson, Feversham grófon, és Granville János Bath grófon kívül. Protestáns volt mindkét gróf; de meg volt győződve Jakab, hogy számíthat hűségökre. Feversham születésére nézve francia nemes és a nagy Turenne unokaöccse, törzstiszt volt az angol hadseregben, s a királyné kamarása. Bath fő kamarás volt.

A herczeg parancsát teljesítették s még az orvosok is visszavonultak. Ekkor megnyitották az oldalajtót, s Huddleston atya belépett. Köpeny volt vetve szent öltönyére s fűrtös vendéghaj fedezte nyirt fejét. »Fölség, mondá a herczeg, e jó ember egykor megmentette ön életét. Most itt van, hogy lelkét mentse meg.« Károly erőtlen hangon felelé: »isten hozta.« Huddleston jobban eljárta tisztében, mint várni lehetett. Az ágyhoz térdelt, elsusogta a gyóntatást, elmondta a fölmentést és föladta az utósó kenetet. Kérdezte a királytól, föl akarja-e venni az urvacsoráját. »Minden bizonyynyal, mondá Károly, ha nem vagyok rá méltatlan.« Az ostyát behozták. Károly erőtlenül megkísérlette fölkelni, hogy letérdepeljen előtte. A pap intette, hogy marad-

jon fekve, s biztosította őt, hogy isten elfogadja a lelki megalázást, s nem kívánja a test megalázását. A királynak oly nehezére volt az ostyát lenyelni, hogy ajtót kellett nyitni s egy pohár vizet hozatni. E szertartás után, a bűnbánó elé tartotta a barát a feszületet, fölhevítte őt, hogy a megváltó szenvedéseire függeszsze végső gondolatait, és visszavonult. Az egész szertartás mintegy három óranegyedig tartott; s ez idő alatt, az udvaroncok az előszobában gyanakodó sejtelmeiket suttogva és jelentékeny pillanatokkal köztölték egymással. Végre megnyílt az ajtó, s a sokaság ismét ellepte a betegszobát.

Már késő este volt. A király sokkal derültebbnek látszott a történetek után. Ágyához vitték tövénytelen gyermekeket, Grafton, Southamton, és Northumberland hercegeket, Cleveland hercegnő fiait, Saint Albans herceget, Gwynn Leonora fiát, és Richmond herceget, Portsmouth hercegnő fiát. Károly mindnyájokat megáldotta, de különös gyöngédséggel beszélt Richmonddal. Egy arc hiányzott, a kinek jelen kell vala lennie. A legidősb és legszeretettebb gyermek száműzött vándor volt. Nevét csak egyszerűen említette atyja.

Éjszaka Károly komolyan ajánlotta Portsmouth hercegnőt és fiát Jakab oltalmába. »És, tevé hozzá jószívéleg, ne hagyj szükségben szegény Nellit.« A királyné Halifax által mentette ki magát távolléte miatt. Izente, hogy sokkal rosszabbul van, hogysem ágya mellett lehetne, s bocsánatot kér, ha valamivel, akarata ellen, meg találta bántani. »Ő kér tőlem bocsánatot, szegény asszony!« kiálta Károly; »én kérek azt tőle teljes szivemből.«

A reggeli fény a Whitehall ablakaira vetődött; s Károly kérte a jelenvoltakat, vonják félre a függönyöket,

hadd lássa még egyszer a napvilágot. Megjegyzé, hogy ideje fölhozni egy ágya közelében álló órát. Soká emlegettek e kis körülményeket, mint megannyi elvitathatlan jelét, hogy egészen magánál volt, midőn római katolikusként vallotta magát. Azoktól, a kik egész éjen át körülé állottak szobájában, bocsánatot kért az alkalmatlanságért, melyet nekik okozott. Istentelenül hosszas ideig haldoklott, úgy mond; de remélte, hogy azért megbocsátnak neki. Ez volt utolsó szikrája azon rendkívüli udvariasságnak, mely annyiszor le tudta igézni a méltán felindult nemzet haragját. Viradat után csakhamar elállott a haldokló szava. Tíz óra előtt már elvesztette eszméletét. Töméredek ember sereglett templomba reggeli istentiszteletre. Midőn a királyért imádkoztak, a hangos sohajok és zokogás mutatták, mi mélyen érez népe iránta. Pénteken délben, február hatodikán, csöndesen elszenderült.

Az időben a köznép Európaszerte, s Angliában még inkább, megszokta a fejedelmek halálát, főleg ha népszerűek voltak s haláluk váratlan volt, a legundokabb és sötétebb gyilkolásnak tulajdonítani. Így vádolták I. Jakabot hogy megmérgezte Henrik herceget. Ekkép vádolták I. Károlyt, hogy megmérgezte I. Jakabot. Így, midőn a köztársaság alatt, Erzsébet hercegnő Carisbrookban meghalt, fenszóval állították, hogy Cromwell arra az esztelen és nyomoru alávalóságra vetemült, hogy mérget kevert a fiatal leányka ételébe, a kit semmi gondolható oka nem lehetett bántani. Nehány évvel utóbb magának Cromwell testének gyors föllozslását valami halálos italnak tulajdonították, melyet gyógyszerében adtak be. Alig volt lehetséges, hogy II. Károly halála hasonló hírekre ne szolgáltatott legyen alkalmat. A közönség füle számtalanszor el volt telve élete

ellen szőtt pápista összeesküvésekkel. Minélfogva sok kedélyben erős hajlam volt már gyanúra; s szerencsétlenségre sok körülmény forgott fön, a melyek az ekkép elfogúlt kedélyeket meg látszottak győzni, hogy bűnt követtek el. A tizennégy orvos, kik a király ágya fölött tanácskoztak, egyik a másiknak s mindenik önmagának is ellenmondott. Némelyek azt hitték, hogy baja nyavalyatörés s hagyni kell őt, hogy magát kialudja. A többség azt mondta, a szél ütötte meg; s órákig kinzották, mint valamely hindut a bitón. Majd abban állapodtak meg, hogy lázban szenved, s az ellen kell gyógyítani. Egyik orvos azonban ellenezte e gyógymódot, s biztosította a királynét, hogy társai, szeme láttára, megölik férjét. Annyi tanácsadótól lehetlen volt egyenetlenségnél és ingadozásnál egyebet várni. A gyógytan nagy tudorainak e habozásából nem ok nélkül következtették sokan az avatatlanok közül, hogy a betegség rendkívüli származásu. Van ok hinni, hogy valóban borzasztó gyanú keletkezett Shortban, a ki, noha ügyesen értette hivatását, izgatott idegű s képzelődő ember volt, a kinek észleléseit könnyen megzavarhatta a félelem azon gyűlöletes gyanusításoktól, a melyeknek, mint római katolikus, leginkább ki volt téve. Nem csodálhatjuk tehát, hogy a legvadabb mesék nagyszámmal keringtek és hitelt találtak a nép között. Ő felsége nyelve annyira földagadt, mint egy marhanyelv. Méregpor-üledéket találtak agyvelejében. Kék foltok voltak mellén. Fekete foltok vállain. Valamit tettek burnótszelenczéjébe. Valamit tettek levesébe. Portsmouth herczegnő tett mérget csokoládéjába. A királyné tett mérget egy tál aszalt körtvélybe. Említést érdemelnek az ily mesék; mert némi mértéket szolgáltatnak azon nemzedék értelmisége és erénye felől, mely olyan mohón kapott

az ilyeseken. Hogy korunkban semmi ilyes hír nem kap köztünk hitelre, még ha oly életnek vet is véget valamely hirtelen betegség, a melyhez nagy érdekek csatlakoznak, részint az orvosi és vegytani ismeretek előhaladásának kell ugyan tulajdonítani, de részben azon előhaladásnak is, melyet a nemzet a helyes ítélet, igazság és emberiség tekintetében tőn.

Mikor mindennek vége volt, Jakab a betegágy mellől visszavonult szobájába, hol, egy óranegyedig, egyedül maradt. E közben egybegyűltek a titkos tanácsosok, a kik a palotában voltak. Az új király megjelent, s fölül az asztalnál elfoglalta helyét. Szokás szerint, a titkos tanácshoz mondott beszéddel kezdette kormányzását. Sajnálkozását fejezte ki a veszteség fölött, a melyet az imént szenvedett, s ígérte, hogy követni fogja a rendkívüli szelidséget, mely az utóbbi uralkodást jellem ezte. Tudva van, ugymondá, előtte, hogy kényuralmi hajlammal vádolták. Ez azonban nem az egyedüli valótlanúság, a melyet felőle terjesztettek. El van határozva, mind az államban, mind az egyházban fentartani a fenálló kormányt. Ismeri az angol egyház kitűnő hűségét. Azért mindég lesz rá gondja, segíni és oltalmazni azt. Tudja továbbá, hogy az angol törvények mellett oly nagy király lehet, a milyen csak ohajt lenni. Nem fogja hagyni saját jogait; de tisztelni fogja mások jogát. Előbb kockáztatta életét hona védelmében, és senki által sem hagyja magát megelőztetni igaz szabadságai fentartásában.

E beszéd nem volt a fejedelem tanácsosai által gondosan előre készítve, mint ma az ilyféle alkalmi beszédek. Rögtönzött kifejezése volt az új király érzelmeinek, nagy fölindulás pillanatában. A titkos tanács tagjai öröm és hála-zajban törtek ki. Az elnök lord, Rochester, társai ne-

vében, reményét fejezte ki, hogy ő fölsége nagy becsü nyilatkozata közhirrre fog tétetni. Az államügyész, Heneage Finch, kikérte magának a jegyzőséget. Buzgó hive volt az egyháznak, s mint ilyen, természetesen óhajtotta, hogy az épen nyilvánított kegyelmes ígéreteknek tartós nyoma maradjon. »Ez ígéretek, monda, olyan mély benyomást tőnek rám, hogy szórul szóra ismételhetem.« Hamar kész volt a föltevással, Jakab elolvasta, helybenhagyta, s elrendelte közhirrétételét. Később azt mondta, hogy kellő megfontolás nélkül tette e lépést, hogy meg nem gondolt kifejezései az egyházat illetőleg igen is erősek voltak, s hogy Finch oly ügyességgel, mely akkor figyelmét elkerülte, még erősebbekké tette.

A királyt kimerítette a hosszas virasztás és nagy izgatottság. Nyugodni ment. A titkos tanácsosok, tiszteletteljesen alvószobájába kísérték őt, visszatértek az ülésbe, s rendeleteket tőnek a kikiáltási ünnepélyre. A testőrhad fegyverben állott; a hírnökök megjelentek diszöltönyeikben; s a pompa minden zavar nélkül ment véghez. Boros hordókat ütöttek az utcákon csapra, s minden átmenőt megkínáltak, hogy igyék az új fölség egészségére. De bárha olykor hallatszott egy kiáltás, a nép nem volt vig hangulatban. Sok szemben könyeket lehetett látni; s föltűnt, hogy alig volt egyetlen szobalány Londonban, a ki meg nem kísérlette egy darab gyászt szerezni Károly tiszteletére.

A temetést sokat ócsárolták. Valóban egy nemes és gazdag alattvalóhoz is alig volt az méltó. A toryk némi tartózkodással kárhoztatták az új királyt szűkkezüségeért; a whigek élesen megrótták, hogy nincs benne testvéri szeretet; a »convenant« buzgó hivei Skócziában tombolva hir-

deték, hogy betelt a gonosz fejedelmekre mondott régi átok, hogy az elköltözött zsarnokot oly tisztességgel temették el, mint egy szamarat. Jakab iránt mindazáltal, uralkodása kezdetén, sok jó akarat mutatkozott a nép részéről. A titkos tanácshoz mondott beszéde nyomtatva megjelent, s igen kedvező benyomást szült ránézve. Tehát ez azon herczeg, a kit a pártoskodás száműzött, s születési jogától megfosztani törekedett, mivel Anglia vallásának és törvényeinek ellensége. Diadalmaskodott; a trónra ült; s első tette volt nyilvánítani, hogy az egyházat ótalmazandja, s népe jogait lelkiismeretesen tiszteletben fogja tartani. Azon ítélet, a melyet minden párt képzelt magának jelleme felől, növelte minden kiejtett szava fontosságát. A whigek fenhéjázónak, engesztelhetlennek, konoknak mondták őt, ki nem hajt a közvéleményre. A toryk, magasztalván fejedelmi erényeit, gyakran panaszták, hogy elhanyagolja azon fogásokat, a melyekkel népszerűséget szerezhetni. Még gunyversekben sem tüntették őt föl oly férfiúnak, a ki nem szívéből tett nyilatkozatokkal, s ígéretekkel, a melyeket nem akar megtartani, vadászná a nép kegyét. A trónraléptét követő vásárnap sok egyházi szószéken fölvték beszédét. »Egyházunk érdekében, kiáltott föl egy hódoló egyházi szónok, a királyi szót birjuk immár, oly király szavait, a ki soha sem volt rosszabb szavainál.« E nyomatékos mondat gyorsan bejárta a várost és vidéket, s majd az egész torypárt tábori jelszava lett.

Az állam nagy méltóságainak helyei a trónváltozás által megürültek; s Jakabnak határoznia kellett betöltésök iránt. Az utóbbi ministerség tagjai közül kevesen számolhattak kegyére. Sunderland, államtitkár, s Godolphin, főtárnok pártolták a kirekesztési törvényt. Halifax, a titkos

pecsétör, az okoskodás páratlan hatalmával ellenezte azt. De Halifax halálos ellene volt a kényuralomnak és pápistaságnak. Félelemmel látta ő a francia fegyverek előhaldadását a szárazon, s a francia arany befolyását Anglia tanácsosaira. Ha tanácsát követik, szorosan megtartják vala a törvényeket: kegyelmesen bánnak vala a legyőzött whigekkel: a parlamentet kellő időben egybehívják; a hazai pártok kiengesztelését megkísérlik; s megint a hármasszövetség elvei szerint vezetik vala a külügyeket. Ezek miatt szerfölött magára vonta Jakab ellenséges indulatát. A főpecsétörről, lord Guildfordról, bajosan lehetett mondani, hogy valamelyik udvari párthoz tartozik. Épen nem lehetett őt a szabadság barátjának nevezni; mindazáltal oly tisztelettel volt a törvény betűje iránt, hogy épen nem volt kész szolgája a kényuralomnak. A tulzó toryk ezért »trimmer«-nek nevezték, s Jakab oly ellenszenvvel viseltetett iránta, melybe sok megvetés vegyült. Ormond, ki főudvarmester és irföldi alkirály volt, ekkor Dublinban székelt. Neki minden más alattvalónál több igénye volt a király hála-jára. Hősileg küzdött I. Károlyért; osztozott a száműzetésben II. Károlylyal; s a visszaállítás után, minden kísértések daczára, szeplőtlenül megtartotta hűségét. Bár a »cabal«-ministerség uralma alatt kegyvesztésbe jött, soha sem vegyült pártoskodó ellenzésbe, s a pápista összeesküvés és kirekesztési törvényjavaslat napjaiban a trón legfőbb védei közt állott. Agg volt már, s épen a legborzasztóbb sorscsapás érte. Oly fiat kísért sirba, a ki őt legőszintebben megsiratta volna, a daliás Ossoryt. Kitünő szolgálatai, tisztessége, s a szerencsétlenség, mely házát érte, a nemzet közrészvéte tárgyává tették Ormondot. A »cavalier«-ek mind koránál, mind érdemeinél fogva, fejöknek tekintették

őt; s a whigek tudták, hogy habár mindég hű volt az egyeduralkodó ügyéhez, se a kényuraságnak, se a pápistaságnak nem volt barátja. De bármily magosan állt is a közbecsülésben, nem igen számolhatott új ura kegyére. Jakab ugyan is még alattvaló korában, sürgette testvérét, hogy teljes változást eszközöljön Irföld közigazgatásában. Károly beleegyezett; s már ki volt csinálva, hogy néhány hó múlva Rochestert nevezik ki helytartónak.

Rochester volt egyedül a »cabinet«-ben, a ki az új király kegyében magasan állott. Mindenki azt várta, hogy őt állítják közvetlen az államügyek élére, s hogy minden egyéb főhivatalban változás lesz. E várakozás csak egy részben mutatkozott alaposnak. Rochester főtárnok lett s e minőségben, első minister. Se tengernagyot, se tengerészügyi kormánytanácsot nem neveztek ki. Az új király, a ki szeretett a tengerészeti ügy részleteivel foglalkozni, s ügyes őrnök lett volna a chatami hajóműhelyekben, elhatározta, hogy önmaga lesz saját tengerészügyi ministere. Ő alatta Pepys Sámuelre bízta e fontos közigazgatási ágat, a kinek nevét könyvtára és naplója mind ez ideig eleven emlékezetben fentartotta. A világ szemei előtt az utósó fejedelemnek egy szolgája sem esett kegyvesztésbe. Sunderland annyira megvetette minden ügyességét, annyi közbenjárót használt, s annyi titoknak volt birtokában, hogy meghagyták nála a nagy pecsétet. Godolphin készségét, szorgalmát, tapasztaltságát és hallgatagságát sem könnyen lehetett nélkülözni. Midőn a kincstárnál nem kellett többé, a királyné kamarásává tették. E három lord tanácsát minden fontos kérdésben megkérdezte a király. Halifaxot, Ormondot és Guildfordot illetőleg azt határozta, hogy nem bocsátja még el őket, hanem csak megalázza és boszantja.

Halifaxról kimondták, hogy a főpecsétőrséget letevén, a titkos tanács elnökségét kell elvállalnia. Sok küzdés után engedelmeskedett. Mert, habár a titkos tanács elnöke magasabban állta főpecsétőrnél, sokkal befolyásosabb tisztviselő volt akkor emez, mint a »lord president.« Rochester nem feledte a tréfát, a melyet az ő rovására csináltak, midőn a kincstártól elmozdították, s jól esett neki, hogy most rajta a sor örvendeni, hogy vetélytársát »földobták a lépcsőn.« A titkos pecsétet Rochester idősb testvérére, Henry Clarendon grófra bízta.

Barillon előtt nyilvánította Jakab, hogy legnagyobb ellenszenvet érez Halifax iránt. »Jól ismerem őt, soha sem tudok benne bízni. Semmi része ne legyen a közügyekben. Mi azon helyet illeti, melyet adtam neki, épen abból lássa, mi kevés befolyása van.« Halifax irányában azonban illőnek tartották egészen más hangon szólani. »A mi történt, mind feledve van«, mondá a király, »azon szolgálaton kívül, melyet ön a kirekesztési törvény fölött folyt vitákban tőn nekem.« Gyakran idézték e nyilatkozatot, bizonysgául, hogy Jakab nem olyan bosszúvágó volt, mint ellenei mondták. Ugy látszik, épen nem volt méltó azon dicséretekre, a melyekkel barátai őszintesége miatt halmozták.

Ormondot udvariasan értesítették, hogy szolgálatait nem veszik többé Ír-földön igénybe, s meghívták, hogy térjen vissza a Whitehallba, átvenni a fő udvarmesteri tisztséget. Ő készen engedelmeskedett, de nem igyekezett eltitkolni, hogy az új intézkedés a legmélyebben sértette érzelmeit. Elutazása előtti este nagyszerű lakomát adott a dublini őrhad tisztjeinek. Ebéd után fölkelt, sziniglen töltött borral egy poharat, s midőn fölemelte, kérdezé, elöntött e

csak egy csöppet. »Nem, uraim; mondjanak bármit az udvaroncok, még nem súlyedtem kiskoruságba. Kezem még nem vonja meg szolgálatát; s karom nem erősebb szívemenél. Jakab király egészségére!« Ez volt utósó búcsúszava Ormondnak Irföldön. A főbirák kezében hagyta a közigazgatást, s Londonba ment, hol a köztisztelet szokatlan jelenségeivel fogadták. Sok előkelő úr ment elébe. Hintók kísérték őt hosszú sorban a saint James-térre, hol palotája volt; s tömérdek sokaság lepte el a tért, hangos kiáltásokkal fogadván őt.

A nagy pecsétet Guildfordnál hagyták: de egyszersmind kiáltó méltatlanságot követtek el rajta. Elhatározták, hogy egy más, erélyesb és merészebb szellemű törvénytudót neveznek mellé a közigazgatásba. E választott férfit sir Jeffreys György a királyi főtörvényszék főbirája volt. E férfiú romlottsága példabeszéddé lett. Mindkét nagy angol párt vetekedő hévvel támadta meg emlékezetét: mert a whigek legembertelenebb ellenöknök tartották; s a toryk jónak találták, ráháritani a gyalázatot mindazon bűnökért, a melyek diadalukat bemocskolták. Szorgalmas és lelkiismeretes kutatásból meg fogjuk látni, vajon azok a borzasztó történetek, a melyeket róla beszéltek, igazak-e avagy túlzottak. De a részrehajlatlan történetíró csak igen keveset képes mellőzni azon tömérdek alávalóságból, mely ez elvetemült bíró emlékezetét terheli.

Élénk, erélyes lelkű ember volt Jeffreys, már természeténél fogva, a szemtelenség és rossz szenvedélyek kép-mása. Alig nőtt ki a gyermekkorból, midőn az »Old Bailey« sorompói előtt megkezdte gyakorlatát, hol az ügyészek mindég oly féktelen szabadsággal beszéltek, mely a Westminsterhallban ismeretlen volt. Itt, sok éven át, főleg

azzal foglalkozott, hogy a nagy főváros megrögzött gonosz-tevőihez kérdéseket és keresztvallásokat intézett. A naponkénti érintkezés becsstelen nőkkel és tolvajokkal annyira fölébresztette és kifejtette tehetségeit, hogy a legtökéletesebb faggató lett szakában. Minden gyöngédség mások érzelmei iránt, minden önbecsülés, az illemnek minden érzéke kiirtott lelkéből. Rendkívül hatalmában volt a szónoklatnak az a módja, melyen gyűlölségét és megvetését kifejezi a pór. A szitok és mocsok azon áradozó kifejezéseivel, a melyek szótárát képezték, aligha képes volt volna versenyezni a halpiacz és »medve«-kert. Tekintetének és hangjának mindig kiállhatatlannak kellett lennie. E természeti előnyökön azonban, — mert mint látszik ilyeneknek tartotta azokat, — annyira kifejlesztette, hogy nem igen volt, a ki fölindulás nélkül láthatta avagy hallhatta volna őt, lázas dühében. Szemtelenség és vadság ült homlokán. Szeme nézése bűvös hatást gyakorolt a szerencsétlen áldozatra, kire függesztve volt. Homloka és szeme azonban kevesebbé borzasztók voltak, mint szájának durva vonásai. Ugy ordított dühében, mondá valaki, a ki őt gyakran hallotta, mint a végítéleti menydörgés. E tulajdonokat, még ifju korában hozta magával az Old Bailey sorompóitól a birói székbe. Korán törvényszéki hivatalnok, majd londoni »recorder« *) lett. Mint biró a city üléseiben, már elárulta azon hajlamokat, a melyek utóbb, magasabb állásában, nem irigylendő halhatlanságot szereztek neki. Már észrevették benne a leggyűlöletesb bünt, a melyre az emberi természet képes: az élvét a szerencsétlenség, mint ilyen fölött. Valódi ördögi kárörömmel hirdette a bűnösöknek ítéletüket. Könyeik

*) Törvénytudó a városi hivatalnokok gyűlésében.

és esdekléseik, mint látszik, kéjelmesen csiklandozták érzékeit; szeretete őket ájulásig gyötreni, szertelen körülménységgel adván eléjük, mi mindent kell szenvedniök. Például, ha alkalma volt elrendelni, hogy valamely szerencsétlen nő kiállittatván, megkorbácsoltassék: »Hóhér, kiálta, különös gondotok legyen ez asszonyra. Derekasán megkorbácsoljátok, ficzkók. Korbácsoljátok, míg vére lefoly. Karácson van, hideg idő az asszonyságnak, levetkezni. Legyetek rajta, hogy fölmelegítsétek vállait!« Szintugy elemében volt, midőn a nyomorú Muggleton Lajosra, azon részeges szabóra mondott ítéletet, a ki magát prófétának tartá. »Szemtelen gazember!« orditá Jeffreys, »igen, igen szeliden fogsz lakolni!« E szelid büntetés egy része a bitóraállítás volt, mi közben a nyomoru rajongót majd agyon hajigálták tégladarabokkal.

Ekkor már a Jeffreys szive annyira megkeményült, hogy zsarnokoknak a legroszabb eszközül volt használható. Eddig csak a londoni hatóságtól várta pályáján az előléptetést. S azért kerekfejűnek vallotta magát, s mindég nagyobb örömben látszott lenni, ha a pápista papoknak elmondhatta, hogy elevenen fölhasítják őket és saját szemeikkel láthatják, hogy égetik meg beleiket, mint ha rendes halálítéleteket hirdetett ki. De mihelyt elérte mindazt, a mit a city adhatott, azonnal áruba bocsátotta az udvarnál ércz homlokát és mérges nyelvét. Chiffinch volt segélyére, a ki mindennemű becstelen szerzéseken megszokta a hajhász szerepet. Sok szerelmi és politikai cselszövényt eszközölt; de bizonyára soha sem tőn botrányosabb szolgálatot urainak, mint midőn Jeffreyst a Whitehallba vitte. A renegát csakhamar pártfogóra talált a konok és boszusomjas Jakabban. Károly azonban, a kiben, minden nagy hibái mellett

is, semmi olyas elveteműltség és kegyetlenség nem volt, mindég undorral és megvetéssel tekintett rá. »Ez embernek, mondá a király, se tudománya, se esze, se erkölcsisége, de több a szemtelensége, mint tiz kikötött csavargónak.« Volt mindazáltal, a mit senkire sem lehetett bízni, a kiben tisztet volt a törvény iránt és becsületérzés; s ekkép Jeffreys, oly életkorban, midőn minden ügyész boldognak tarthatja magát, ha valamely fontos ügy vitelét rábizzák, a királyi törvényszék főbirája lett.

Ellenségei sem tagadhatták, hogy voltak némi kitűnő birói tulajdonai. Törvényes ismeretei ugyan csak igen alárendelt gyakorlat eredményei voltak. De oly szerencsés alkotásu értelemmel birt, mely az álokoskodás tömkelegein s az alaktalan tények halmazán keresztül, mindég a valódi pontra tört. Eszének azonban csak ritkán vette egészben hasznát. Roszlelkű és kényuralmi természete még polgári ügyekben is örökké megzavarta ítélőtehetségét. Törvényszéke elé állani, annyi volt, mint valamely fenevad barlangjába jutni, melyet senki sem fékezhetett, s a melyet czirógatás és támadás egyképen dühbe hozott. Gyakran eskükkal és szitkokkal vegyes örült mocskolásokra fakadt vádlók és vádlottak, ügyészek és közvádlók, tanúk és esküttek ellen. Hangja és kinézése félelmet ébresztett már ifju gyakorló ügyvéd korában. Most midőn az ország legfélelmesb törvényszéke élén állt, valóban kevesen voltak, a kik nem remegtek előtte. Józan korában is borzasztó volt szenvedélyessége. Rendesen azonban ködbe borúlt esze, s roszt szenvedélyeit ingerelte a mámor gőze. Estéit többnyire dorbézolva töltötte. Kik őt csak poharazás közben látták, azt vélhették róla, hogy otromba és dőre ember ugyan, a ki roszt társaságban s aljas időtöltésben találja magát jól,

de jó pajtás és jó kedélyű. Mindég bohócok környezték ilyen alkalommal, többnyire a leghitványabb szélkelepek, kik előtte folytatták gyakorlatukat. Ez emberek bolondot üztek egymásból, pizskolták egymást, hogy öt mulattassák. Részt vön aljas beszédekben, együtt danolt velök, s ha fejét nehezen birta, ittas elérzékenyüléssel barátkozott és csókolódott velök. De bár ugy tetszett, hogy eleinte a bor ellágyítja szivét, rövid idő múlva merőben különböző eredménye volt. Gyakran ment ülésbe, miután a törvénszéket jó soká megvárakoztatta, a nélkül, hogy mámorát egészen kialudta volna, tüzes arczczal, s örültéihez hasonló meredt szemekkel. Ilyen állapotban pajtásai, kik a mult éjet vele töltötték, kitértek utából, ha eszök volt: mert a bizalmas leereszkedés emlékezete föltüzelte rosztelküségét; s minden alkalmat megragadott, hogy szitkokkal halmozza el őket. Számos csúf tulajdona közt nem a legkevesebbé gyűlöletes volt azon öröme, ha a közönség előtt leordithatta és megsemmisithette azokat, a kiket ittas nyájaskodásában maga fölbátorított, hogy kegyeire számolhassanak.

A szolgálatokat, melyeket a kormány várt tőle, nem csak irtózás nélkül, de tomboló készséggel teljesítette. Első tette volt az Algernon Sidneyn elkövetett birói gyilkosság. E kezdeménnyel teljes öszhangzásban volt, a mi következett. Tisztos toryk panasztak, mily szennyfoltot vetett egy ily magas hivatalnok vadsága és illetlen magaviselete az igazságszolgáltatásra. De a mely kihágások iszonynyal töltötték el e férfiakat, becsülésre szereztek igényt Jakab előtt. Jeffreys tehát, Károly halála után, ülést nyert a cabinetben és peerséget. Ez utóbbi megtisztelés különös jele volt a királyi tetszésnek. Mert, a mióta a XIII. században újra

rendezték az ország törvénykezési rendszerét, egyetlen főbíró sem lett felsőházi tag.

Guildford most minden politikai tisztségben háttérbe, s csupán azon ügyekre látta magát szorítva, a melyekben a méltány (equity) szempontjából bíráskodott. A titkos tanácsban Jeffreys keresett udvariatlansággal bánt vele. Minden befolyás a törvénykezési hivatalok osztására a főbíró kezeiben volt, s az ügyészek jól tudták, hogy a főbíró hajlamát megnyerni legbiztosabb út volt, ha a főpecsétör iránt tiszteletlenséget tanúsítottak.

Alig egy pár óráig volt király Jakab, s már vita támadt a két törvénykezési főnök közt. A vámok csak Károly életére voltak megajánlva, s azért nem szedhette azokat törvényesen az új fejedelem. Több hétbe került volna szükségkép, míg új a'sóházat fogtak választani. Ha, addig, a vámszedést fölfüggesztik vala, a közjövedelem csökkent, a kereskedés rendes folyama megszakadt volna; miből nem hárul vala haszon a fogyasztókra, s csupán azon szerencsés nyereszkezők nyertek volna, a kiknek szállitmánya történetesen a trónválkozás és a parlament összejövedele közben érkezett volna meg. Kereskedők ostromolták a kincstárt, a kiknek raktárai tele voltak vámost gabnával, s nagyon aggodtak, hogy az olcsóság tönkre teszi őket. Részrehajlatlan embernek meg kell vallania, hogy oly eset volt a fenforgó, a melyben a kormányt igazolhatni, ha a szorosan törvényes ösvényről eltér. De ha szükség eltérni az alkotmányos útról, az eltérésnek nem kell nagyobbnak lennie, mint épen a szükség hozza magával. Guildford érezte ezt, s oly tanácsot adott, a mely becsületére válik. Javasolta, hogy a vámost folyvást szedjék, de más bevételektől elkülönözve tartsák a kincstárban, míg a parlament egybegyűl. Ekkép

a király, midőn megsérti a törvény betűjét, tanusitandja, hogy szelleméhez kívánja magát alkalmazni. Jeffreys egészen más nézetben volt. Tanácsolta, hogy Jakab rendelményt bocsásson ki, mely szerint az ő fölségének akarata és tetszése, hogy a vámot folyvást fizessék. E tanács egészen a király szellemében volt. A főpecsétőr eszélyes javaslatát elvettették, mint a mely egy whighez, vagy mi még rosszabb, egy »trimmer«-hez volt illő. Hirdetményt adtak ki, egészen a főbíró előterjesztése szerint. Sokan várták, hogy ezen eljárás miatt erőszakos kitörésben nyilvánul a köznehez- telés; de csalatkoztak. Az ellenzés szelleme még nem ébredt föl; s az udvar bizton merhetett oly lépéseket, a melyek öt év előtt, lázadást szültek volna. A cityben, mely csak nem- rég olyan nyugtalan vala, alig volt hallható némi zugolódás.

A kiáltvány, mely hirül adta, hogy a vámokat foly- vást szedendik, tudatta egyszersmind, hogy a parliament rövid időn egybe fog gyűlni. Sok belküzdés után határozta el Jakab az ország rendeinek egybehívását. A pillanat ugyan igen kedvező volt általános választásra. A Stuártház trónralépte óta soha sem volt a képviselő testület oly jó hangulatban az udvar iránt. De az új fejedelem lelkét olyan aggodalom tartotta elfogulva, a melyről, annyi idő után, sem lehet szégyen és bosszuság nélkül emlékezni. Tartott tőle, hogy a parliament egybehívásával a francia király neheztelését vonja magára.

A francia király keveset törődött azzal, hogy a két angol párt közül, melyik győz a választásokban: mert, a visz- szahelyzés óta, mindenik parliament féltékeny volt a Bour- bonház hatalma növekedésére, bármilyen hangulatban volt a belügyek körül. Csekély különbség volt a részben a whi- gek és a büszke vidéki nemesek közt, a kikben állott a

tory párt fő ereje. Lajos tehát se vesztegetést, se fenyegetést nem kimélt, hogy Károlyt akadályozza a házak egybehívásában; s Jakab, a ki testvére külpolitikájának titkaiba kezdettől fogva be volt avatva, mihelyt Anglia királya lett, szintugy zsoldosává és hűbéresévé vált Franciaországnak.

Rochester, Godolphin és Sunderland, a kik most a benső titkos tanácsot képezték, igen jól tudták, hogy előbbi uruk a versaillesi udvartól rendesen pénzt fogadott el. Jakab tőlök kért tanácsot, hogy czélszerű-e egybehívni a törvényhozást. Ők elismerték ugyan, mi nagy fontosságú Lajost jó kedélyben tartani; de úgy tetszett nekik, hogy a parliament egybehívása kérdés alá sem jöhet. Bármily türelmesnek látszik a nemzet, türelmének is vannak határai. Az alapelv, hogy a király csak az alsóház egyezése mellett követelhet pénzt az alattvalóktól, mély gyökeret vert a közvéleményben: s bárha, rendkívüli szükségben, a whigek is készek voltak néhány hétig oly adót fizetni, a melyet nem az állam rótt rájuk, kétségtelen, hogy a toryk is ellenszegülnének, ha az ilyes rendkívüli adóztatás tovább tartana, azon különös körülményeknél, a melyek egyedül igazolják azt. A házaknak tehát egybe kell jönniök; s ez így levén, minél előbb hivatnak egybe, annál jobb. Még azon rövid halasztás is helyrehozhatlan bajt okozhatna, míg Versaillesba jelentést tehetnek iránta. Az elégületlenség és gyanu hamar áthatná a társadalmat. Halifax panaszt emelne, hogy az alkotmány alaptörvényei meg vannak sértve. A főpecsétőr, a milyen gyáva pedáns szörszálhasogató, mellé állana. A mit önként kellett volna, végre akarva nem akarva fog kelleni tenni. Ugyanazok a ministerek, a kiket ő felsége a közvéleményben lealázni kívánt, az ő ro-

vására szereznének népszerűséget. A nemzet rossz hangulata eldöntő befolyással lenne a választásokra. Ez okok megczáfolhatlanok voltak. A király tehát tudatta az országgal, hogy parlamentet akar tartani. De a legnagyobb aggodalommal igyekezett magát kimenteni, hogy Franciaország iránt tartozásáról és tiszteletéről eljárásában nem feledkezett meg. Egy magánszobába vitte Barillont, s mentegetőzött, hogy ily fontos lépést Lajos előleges jóváhagyása nélkül mert tenni. »Biztosítsa ön urát, mondá Jakab, hálám és ragaszkodásom felől. Tudom én, hogy védelme nélkül mit sem tehetek. Tudom, minő zavarokat okozott neki testvérem, hogy nem tartott szorosán Franciaországgal. Gondom lesz rá, hogy a házak a külügyekbe ne avatkozzanak. Ha legkisebb hajlamot veszek bennök észre, bajt okozni, hazaküldöm őket. Közölje ön ezeket az én jó testvéremmel. Remélem, nem veszi rossz néven, hogy tanácsa kikérése nélkül kezdtem valamihez. Neki joga megvárni, hogy tanácsát kikérjem ; s nekem ohajtásom, mindenben kikérni azt. De ez esetben csak egy heti halasztás is komoly eredményeket fogott maga után vonni.«

E gyalázatos mentegetések, másnap reggel, Rochester ismételte. Barillon udvariasan fogadta, Rochester vérszemet kapva, már pénzt is kért. »Nem fog sziklára hullani« ugymond ; ön ura nem fordíthatja jobb helyre jövedelmeit. Terjeszsze elé ön komolyan, mily fontos dolog, hogy Anglia királya ne népétől, hanem csupán Franciaország barátságától függjön.«

Barillon sietett Lajossal közleni az angol kormány kívánatait : de Lajos már megelőzte azokat. Mihelyt meghallotta Károly halálát, első tette volt angol váltókat venni össze, ötszáz ezer livre értékig, mely öszlet körülbelül har-

minczhétezer ötszáz font sterlinget tesz. Ilyen váltókat nem könnyű volt akkor egy nap alatt összeszerezni. Nehány óra alatt, mindazáltal, meg volt az egész, s azonnal futárt küldtek Londonba. Barillon, mihelyt kapta a küldeményt, azonnal a Whitehallba sietett, közleni az örömhirt. Jakab nem szégyenlett öröm- és hálakönyvet hullatni, vagy színelni. »Csupán ön királya tesz, ugymonda, ily lekötelező, ily nemes dolgokat. Soha sem hálálhatom meg eléggé. Biztosítsa ön siromiglan ragaszkodásomról.« Rochester, Sunderland és Godolphin egymás után jöttek karjaikba szorítani a követet, s megsugni neki, hogy új életet adott uruknak.

De bár Jakab és hű tanácsosai, Lajos megelőző készsége által kellemesen meg voltak lepetve, sehogy sem voltak megelégedve az ajándék öszletével. Minthogy azonban tartottak tőle, hogy alkalmatlan koldulásukkal botrányt okoznak, csak távolról említették kívánatukat. Nyilvánították, hogy koránt sincs szándokuk alkudozni oly nagylelkű jótévővel, mint a franczia király, s hogy egészen megbiznak bőkezűségében. Egyszersmind azonban a nemzeti becsület nagy áldozatával igyekeztek őt hajlandóvá tenni. Jól tudták, hogy politikája egyik főczélja, birtokaihoz csatolni a belga tartományokat. Anglia, bizonyos szerződésnél fogva, melyet Spanyolországgal Danby kincstárnoksága alatt kötöttek, köteles volt ellenállani Francziaország minden támadásának e tartományok ellen. A három miniser értesítette Barillont, hogy uruk e kötést nem tartja többé kötelezőnek. Károly eszközölte azt, mondának: talán kötelezőnek kellett lennie rá nézve; testvére azonban nem hiszi, hogy őt is kötelezze. A legkeresztényibb király tehát, a nélkül, hogy Anglia részéről ellenállástól kelljen félnie, végre-

hajthatja Brabant és Hennegau birodalmához kapcsolását. Egyszersmind elhatározták, hogy rendkívüli követség menjen Lajoshoz, biztosítani őt Jakab hálája és vonzalma felől. E küldetésre olyan férfiat választottak, a ki még nem igen kitűnő állást foglalt el, de a kinek hirneve, a bectelenség és dicsőség e különös vegyülete, betöltötte később az egész polgárisult világot.

A visszaállítás után csakhamar, a Hamilton élénk tolla által megdicsőített vigalmas és kicsapongó időkben, az ifju és kéjüzésben tüzes Jakabot elbájolta első neje egyik udvari hölgye, Churchill Arabella. Az ifju nő nem volt szép: de Jakab sem volt izlésében válogató; s bevallott szeretője lőn az. Egy lovagias származásu szegény »cavalier« lánya volt ez, — ki a Whitehallba jött s az egyeduralmat és uralkodókat magasztaló, rég elfelejtett szellemtelen és izléstelen lap közrebocsátása által magát nevetségessé tette. A Churchillok szorongató szükségben voltak; hűségök forró volt; s úgy látszik Arabella elcsábítása miatt nem éreztek egyebet, azon kellemes meglepetésnél, hogy olyan együgyü leány oly nagy szerencsét tőn.

Helyzete valóban nagy hasznára volt rokonainak; de egy sem volt közülök oly szerencsés, mint idősb testvére János, egy csinos ifju, a ki tiszt lett a gyalog testőrségben. Gyorsan emelkedett az udvarban és hadseregben, s csakhamar föltűnt, mint divatos világfi. Termete parancsoló volt, arcza szép, magaviselete rendkívül megnyerő, egyszersmind olyan méltóságos, hogy a legszemtelenebb hetvenkedők sem mertek valamire szabadságot venni ellenében; kedélyén, a legsértőbb és izgatóbb körülmények közt is, mindig tudott uralkodni. Növelése annyira el volt hanyagolva, hogy anyanyelvén a legközönségesebb szót sem tudta elol-

vasni: éles és élénk fölfogása azonban bőven kipótolta a tanulás hiányát. Nem volt szónok: de, ha nyilvánosan kellett szólania, tanúlt szónokok irigyelték természetes ékes-szólását. Bátorsága bámulatosan hideg és rendületlen volt. Számos aggodalmas és veszélyes éven át soha, egy alkalommal s egy pillanatra sem vesztette el legkevesebb is csodás lelki erejét.

Huszonhárom éves korában segélyül hívták őt ezredével a francia haderőhez, a mely épen Holland ellen működött. Vidor merészsége által ezernyi jeles katonák közül kitűnt. Hadi ügyességét agg tiszték kénytelenek voltak tisztelni. Nyilvános köszönetet mondtak neki a sereg előtt, s Turenne bizalmának és becsülésének, a ki akkor katonai dicsősége tetőpontján állott, számos jelében részesült.

Fájdalom, Churchill János fényes tulajdonaihoz a legundokabb neműek csatlakoztak. Némiképpen hajlamok, melyek különösen ifjuban csúfak, hamar kezdettek benne mutatkozni. Még kicsapongásaiban is haszonleső volt, s nagy öszleteket fizettetett magának a nők által, a kik bőkezűbb szeretők zsákmányából gazdagodtak meg. Egy ideig szenvedélyes, noha ingatag gyöngédséggel szerette őt Cleveland hercegnő. Egyszer meglepte őket a király, s az ablakon kellett kiugrania. A hercegnő ötezer fontnyi ajándokkal jutalmazta e lovagias merényt. Az okos ifjú lovag azonnal ötszáz font évi jövedelmet vőn ez öszleten, bizonyos zálogjóságban. Már ekkor sok nagy arany darabja volt élére rakva, melyeket ötven év múlva, midőn herceg, ország-nagy s Európa leggazdagabb alattvalója lett, illetetlenül találtak rejtekben.

A háboru bevégezése után York herceg udvartartásá-

hoz csatlakozott, Németszállomra és Edinburgba kísérte pártfogóját, s szolgálataiért skót peeri méltósággal s az egyetlen angol dragonos ezred parancsnokságával jutalmazták. Neje Jakab ifjabb leánya, a dán hercegnő családja körül volt alkalmazva.

Churhill lordot küldték most, rendkívüli követkepen, Versaillesba. Meg volt bizva, az angol kormány forró há-láját kifejezni, a nemeslelküleg ajándékozott pénzért. Ele-inte azt is akarták, hogy egyszersmind még többet kérjen Lajostól ; de, kellő megfontolás után, attól tartottak, hogy e gyöngédtelen kapzsiság rossz hatással lesz a jötevére, ki, önként oly kitünőleg tanusította bőkezűségét. Churchill tehát oda volt utasítva, hogy köszönetet mondván a múltért jövőre nézve semmit se szóljon.

Jakab és miniszterei azonban mikor épen tiltakoztak is minden alkalmatlankodás ellen, nagyon világosan értesre tudták adni, hogy mit ohajtanak és várnak. A francia követben ügyes, buzgó, s talán nem egészen érdeknélküli közbenjárójok volt. Lajos tön némi nehézségeket, hihetőleg hogy ajándokai becsét emelje. Nehány hét mulva mind-azáltal még tizenöt száz ezer livret kapott Versaillesból Barillon. Utasítása volt, hogy ovatosan használja ez öszle-tet, mely mintegy száz tizenkét ezer font sterlinget tön. Föl volt hatalmazva, hogy harmincezer fontot adjon az angol kormánynak, az új alsóház tagjainak megvesztegetésére. A többire nézve utasítása volt, hogy rendkívüli szükség ese-tére tartsa föl, mint például a parliament fölösztatása vagy fölkelés.

E szerződések gyalázatosságát mindenki elismerte: valódi mivoltát azonban, úgy látszik, gyakran félreismerték, mert, ha bár a Stuart-ház két utósó királyának külpoliti-

kája, mióta Barillon levelezései közrebocsátvák, nem talált köztünk magasztalóra, van mindamellett egy párt, a mely menteni törekszik belpolitikájukat. Pedig világos, hogy bel- és külpolitikájok közt szükséges és fölbonthatlan összeköttetés van. Ha csak néhány hónapig is fentartják vala künn a haza becsületét, kénytelenek lettek volna belkormányzásuk egész rendszerét megváltoztatni. Sehogyszem fér össze, dicsérni azt, mivel vonakodott a parlament szellemével egybehangzólag kormányozni, s mindamellett gyalázni, hogy Lajos dictatorsága alá adta magát. Mert csupán egy választásuk volt, vagy Lajostól, vagy a parlamenttől függeni.

Jakab, az igazat megadva, örömet választott volna harmadik utat: de nem volt. Rabja lőn Franciaországnak: de nem volna helyes megalégült rabszolgaként tüntetni őt fel. Elég lelke volt, hogy koronként önmagára boszankodik, minthogy ilyen szolgáltság alá adta magát, s nyugtalanul ohajtott szabadulni attól; s több külhatalmasság ügyviselői szorgalmasan élesztgették e hajlamot.

Trónralépése minden küludvarnál reményeket és féltelmet ébresztett: s igazgatása kezdetét aligha kisebb érdekekkel kísérte a külföld, mint saját alattvalói. Csak egy kormány ohajtotta, hogy a viszály, mely három nemzedéken át dulta Angliát, örökkéssé legyen. Minden más kormány, köztársasági és egyeduralmi, protestans és római katolikus egyaránt, ohajtotta szerencsés végét látni azon zavaroknak.

A Stuártok és parlamenteik között folyt hosszú tusának természetét nagyon tökéletlenül fogták ugyan föl a külföldi államférfiak: de minden államférfiúnak szükségkép be kellett látnia, minő eredményt idézett elő az a tusa az európai hatalmak súlyegyenére nézve. Rendes körülmények

közt a bécsi és madridi udvarok rokonszenve kétségtelenül az alattvalóival küzdő fejedelem részén fogott lenni, s főleg olyan kath. fejedelemén, a ki eretnek alattvalókkal állott tusában: mindezen rokonszenveket azonban fölülhaladta most egy erősb érzés. A francia király nagysága, dőlyfe és igaztalansága által okozott félelem és gyűlölség tetőpontra hágott. Szomszédai méltán kétkedhettek, mi veszélyesebb, harczban állani-e, avagy békében élni vele. Mert békében folyvást fosztogatta és gúny tárgyává tette őket; s a had szerencsáját hasztalan kísérlették meg ellene. Ilyen szorongattatás közepett a legnagyobb aggodalommal tekintettek Angliára. Vajon a hármasszövetség, vagy a doveri kötés elvei szerint fog-e eljárni? E lépéstől függött összes szomszédainak sorsa. Anglia segélyével ellen lehetett állani Lajosnak: de nem volt segély várható tőle, míg önmagában meg volt hasonolva. A trón és a parlament közt folyt viszály kezdete előtt, első rangu hatalmasság volt: a mely napon e tusa véget ért, ismét első rendű hatalom leendett; de míg a viszály eldöntetlen maradt, tétlen, hűbéresi állásra volt kárhoztatva. Nagy volt a Plantagenetek és Tudorok alatt: s nagygyá lón ismét azon fejedelmek alatt, a kik a forradalom után uralkodtak: de a Stuartház királyai alatt üres lap volt Europa földrajzán. Elvesztette az erély egy forrását, s nem szerzett másikat. A hatalom azon neme, a mely a XV. században képessé tette Angliát, hogy Francia- és Spanyolországot megalázza, megszűnt létezni. A hatalom azon neme, mely a XVIII. században újra megalázta Francia- és Spanyolországot, még nem volt életre keltve. A kormány nem volt immár korlátolt egyeduralkodó a középkori mintára. S még nem lett korlátolt egyeduralkodó az újkori minta szerint.

Mindkét különböző rendszer hibái mellett, egyik előnyével sem birt. Államszerkezetünk elemei, összhangzás helyett, akadályozták és megsemmisítették egymás működését. Mindenütt kihágás, összeütközés, rendetlenség. A fejedelem főleg azon volt, hogy a törvényhozás jogait csorbitsa. A törvényhozás főleg azon volt, hogy a fejedelem kiváltságait nyirbálja. A király készséggel fogadta az idegen segílyt, a mely őt megmentette a kötekedő parlament irányában nyomoru függéstől. A parlament megtagadta a királytól a nemzeti becsület künn fentartásának eszközeit, mivel igen alapos volt félelme, hogy ezen eszközöket otthon kényuralom alapítására fordítják vala. E féltékenységnek az lón eredménye, hogy hazánk minden bő segédforrásai daczára, oly kevés nyomatékkal birt a keresztyénségben, mint Savoy vagy Lothringia (Lorraine) herczegség s bizonyosan kisebb nyomatékkal, mint a kis Holland tartomány.

Franciaországban nagyon érdekében állt, a dolgok ez állapotát minél tovább fentartani *). Minden más hatalomnak nagyon érdekében állott, véget vetni annak. Europa közohajtása volt, hogy Jakab a törvény- és közvéleménynyel összehangzólag kormányozzon. Még az Escorialból is levelek jöttek, a melyek komolyan azt a reményt fejezték ki, hogy Anglia új királya jó viszonyban álland a parlamenttel és népével **). Sőt magából a Vaticanból is

*) Lásd többek közt Barillon levelét (1687. 23. febr. 10. marc. 9.) Lajoshoz, hol az világosan ki van mondva. S hogy ez az europai, különösen a bécsi udvar előtt sem volt titok, mutatja Leopold császár levele (1689. mart. 30, april 9.) Jakabhoz. stb.

**) Que sea unido con su reyno, y en todo buena intelligencia con el parlamento. A spanyol király irata Don Pedro Ronquillohoz, mart. 16—26. 1685.

intéseket intéztek a római kath. hit melletti túlbuzgalom ellen. Odescalchi Bencze, ki XI. Incze név alatt lépett a pápai székbe, mint világi uralkodó, mindazon aggodalmakban osztozott, a melyekkel más fejedelmek Franciaország előhaladását kísérték. Egészen saját okai is voltak a nyugtalanságra. Szerencsés körülmény volt a protestáns válásra nézve, hogy éppen midőn az utósó katolikus király lépett trónra Angliában, a kath. egyházat egyenetlenség gyöngítette s új hitszakadás fenyegette. Olynemü viszongás támadt Lajos és Incze közt, a minő a XI. században dühöngött a császárok és pápák között. Lajos, a ki a rajongásig buzgó volt a római egyház tanai mellett, de makacs a királyi tekintély védelmében, vádolta a pápát, hogy a francia korona világi jogaiba avatkozott, s a pápa viszont őt vádolta, hogy a kulcsok lelki hatalma körébe csapott át. A király bármily kitartó volt, nem kevesebbé határozott szellemmel jött összeütközésbe. Incze, minden magánviszonyban a legszelidebb, a legjobb ember volt: de, midőn hivatalosan szólott szent Péter székéről, VII. Gergely és V. Sixtus nyelvén beszélt. A vita komolylyá lőn. A király némely hivatalnokait átok alá vetették. A pápa hivei száműzetettek. A király főbb párthiveit püspökökké tette. A pápa megtagadta tőlök az »institutio«-t. Azok elfoglalták a püspöki palotákat és jövedelmeket; de nem volt illetőségök, a püspöki tisztekben eljárni. Mielőtt a viszály véget ért, harmincz főpap volt Franciaországban, a kinek se bér-málni, se kenetet osztani nem lehetett.

Ha, Lajoson kívül, bármely akkor élt fejedelem vegyült volna hasonló vitába a Vaticannal, minden protestáns kormány részén lett volna. De a francia király dőlőfős nagyravágyása oly félelmet és visszatetszést okozott, hogy

mindenki számíthatott a köz rokonszenvre, a kinek elég bátorsága volt, vele szembeszállani. Még lutheránusok és kálvinisták, a kik mindig tiltakoztak a pápa ellen, — még azok sem állhatták meg, hogy szerencsét ne kívántak legyen neki a zsarnok ellen, a ki egyetemes magán-uralomra vágyott. Így történt, hogy a jelen században, a kik VII. Piusban az Antikrisztust látták, nagy tetszéssel szemlélték ez Antikrisztust daczolni Napoleon óriási hatalmával.

Az ellenszenv, a melyet Incze Franciaország iránt érzett, képessé tette őt engedékeny és szabadelmű szempontból fogni föl az angol ügyeket. Lelkét kétségkívül megörvendeztette az angol nép visszatérése a nyájhoz, a melynek pásztora volt. De sokkal bölcsőbb férfiú volt, hogyses azt higye, hogy oly merész és nyakas népet a királyi hatalom erőszakos és alkotmányellenes gyakorlata által lehessen a római egyházba visszatéríteni. Könnyű volt előre belátni, hogy, ha Jakab vallása érdekeit törvénytelen és népszerűtlen eszközökkel kísérli meg előmozdítani, a kísérlet rosszúl fog kiütni; a gyűlölség, a melylyel az eretnek szigetbeliek az igaz hitet tekintették, még tüzeesebb és erősebb lett volna, mint valaha; elméjükben válhatlanul egyesült volna a protestantismus fogalma a polgári szabadsággal, s a pápistaságé a kényuralommal. Egyszersmind a király is gyanu és idegenkedés tárgya leendett a nép előtt. Anglia, mint I. Jakab, I. és II. Károly alatt, még mindig harmad rendű hatalom fogott lenni, s Franciaország korlátlanul uralkodandott az Alpok és a Rajna közt. Más részről hihető volt, hogy ha Jakab eszélyesen és mérséklettel jár el, pontosan megtartja a törvényeket, s parlamentje bizalmát megnyerni törekszik, képes leszen hitsorsosai részére nagy könnyítéseket eszközölni. Először a büntető törvények fogtak ele-

nyészni. Aztán a polgári képességeket megszorító szabályok. S egyszersmind az angol király és nép egyesülten az európai szövetség élére állván, áthághatlan korlátokat vehetnek vala Lajos vágyainak.

Incze véleményét támogatták azon előkelő angolok, a kik udvarában tartózkodtak. Legelőkelőbb volt ezek közt Howard Fülöp, Britannia egyik legnemesb házának ivadéka, egy részről egy Arundel gróf, más részről egy Lennox herczeg unokája. Fülöp sok ideig tagja volt a szent testületnek: közönségesen Anglia bibornokának tartatott; s a szentszék főtanácsosa volt minden, hazáját illető ügyben. A protestans rajongók zaja számüzte őt; s családja egyik tagja, a szerencsétlen Strafford, boszújoknak esett áldozatul. De se saját, se háza szenvedései nem keserítették el annyira kedélyét, hogy megfontolatlan tanácsadó lett volna. Minden levél tehát, melyet a Vaticanból a Whitehallba küldött, türelmet, mérsékletet s az angol nép előítéletei iránt kiméletet ajánlott.

Jakab lelkében nagy lön a meghasonlás. Igaztalanság volna róla föltennünk, hogy a hűbérnöki állás természetének megfelelő volt. Szerette ő a tekintélyt. Nagyra tartotta személyes méltóságát. Sőt nem egészen hiányzott benne olyan érzés, mely a honszeretettel némileg rokon. Fájta lelkének a gondolat, hogy a királyságnak, mely fölött uralkodott, sokkal kevesebb jelentősége volt a világban, mint sok államnak, a mely csekélyebb természeti előnyökkel bírt; s hőszívével hallgatta a külföldi követek sürgetéseit, hogy tartsa fön rangja méltóságát, álljon egy nagy szövetség élére, legyen őtalmazója a sértett nemzeteknek, s törje meg azon hatalom gögjét, mely félelemben tartja a szárazföldet. E buzditások oly gerjedelmeket okoztak szívében, a melyeket

könnyelmű és elasszonyiasult testvére nem ismert. E gerjedelmeket azonban hamar legyőzte egy erősebb érzés. Az erélyes külföldi politika szükségkép engesztelő politikát feltételezett otthon. Nem volt lehetőség Franciaország hatalmával szembeszállni, s egyszersmind lábbal taposni Anglia szabadságait. A végrehajtó hatalom semmi nagy dologhoz nem kezdhetett az alsóház támasza nélkül, s ennek támaszát csak véleményével egyező eljárás által lehetett megnyerni. E szerint úgy találta Jakab, hogy a mely két dolog után leginkább vágyott, nem érhetni el együtt. Azt is ohajtotta, hogy künn félelmes és tiszteletes legyen. De főbb ohajtása volt, korlátlanul uralkodni otthon. Az ellenkező irányok közt, a melyek között szíve hányatott, egy ideig határozatlanul ingadozott ide s tova. Saját lelki küzdelme a habozás és ösztönösségihiány különös színében tüntette föl a köz eljárást. A kik vezérfonal nélkül akartak politikája tömkelegében eligazodni, nem voltak képesek megfogni, mint lehet ugyanazon ember, azon egy hétben, olyan nagyratartó és olyan alacsony. Lajost magát zavarba hozták azon szövetséges hóbortosságai, a ki néhány óra alatt alázatosságból kihívó magaviseletre, s ebből megint alázatosságra ment által. Most azonban, midőn Jakab egész magaviselete szemünk előtt van, egyszerűnek látszik ez állhatatlanság magyarázata.

Trónralépte pillanatában kételkedett, vajon a királyság békésen alájaveti-e magát. Az előbb még oly hatalmas »exclusionisták« fegyverre kelhettek ellene. Nagy szüksége lehetett francia pénzre és seregre. Néhány napig tehát hízogó és koldus szereppel kellett beérnie. Alázatosan mentette magát, hogy a francia kormány jóváhagyása nélkül egybe merte hívni parlamentjét. Sürgősen kérte a francia

segélyt. Sirt örömében a francia váltók miatt. Különös követséget küldött Versaillesba, oly megbizással, hogy biztosítsa az udvart hálája, ragaszkodása és hódolása felől. De alig ment el a követség, s már változtak érzelmei. Mindenütt zavargás, egyetlen lázító kiáltás nélkül kiáltatott ki. A szigetország minden coronerei értesítették, hogy alattvalói nyugottak és engedelmesek. Neki bátorodott. A lealázó viszony, a melyben egy idegen hatalom irányában állt, tűrhetlennek látszott. Büszke, szörszálhasgató, kérkedő, czivakodó lett. Olyan fennen beszélt koronája méltóságáról s hatalma egyensúlyáról, hogy az egész udvar teljes forradalmat várt az ország külpolitikájában. Parancsolta Churchillnak, adjon kimerítő jelentést a versaillesi ünnepélyességről, hogy a mint fogadták az angol követséget, viszont hasonló de nem nagyobb tiszteletben részesítsék a francia követ. E változás hírért örömmel értették Madridban, Bécsben és Hágában. Lajosnak először kedve telt benne. »Az én szövetségesem, ugymond, fennen beszél; pedig szintoly gyöngédséggel van pistolaim iránt, mint testvére volt valaha.« De Jakab megváltoztatott magaviselete s a remények, a melyeket e viselet az Osztrákház mindkét ágában gerjesztettek, csakhamar komolyabb figyelmet kezdettek ébreszteni. Megvan még a nevezetes levél, a melyben a francia király erős gyanuját fejezi ki, hogy megcsalták, sőt a pénzt is ellene fordították, melyet maga küldött a Westminsterbe *).

Ez időközben Anglia felüdült a jó Károly halála által okozott gyászos aggodalomból. A toryk hangosan hirdették ragaszkodásukat új urukhoz. A whigek gyűlölségét

*) Lajos Barillonhoz, máj. 22. jun. 1. 1685. Burnet I., 623.

a félelem fékezte. A nagy tömeg, a mely se tory, se whig állandóan, hanem fölváltva majd a toryság, majd a whig-ság felé hajlik, a toryk részén volt még. A visszahatás, mely az oxfordi parlament föloszlatására következett, még nem meritette ki erejét.

A király hamar kísérletre tette protestáns barátai hűségét. Alattvaló korában zárt ajtóknál szokta a misét hallgatni azon kis kápolnában, a melyet neje részére rendeztek be. Most kinyitatta az ajtókat, hogy a kik hódolattukat bemutatni jöttek, mind szemtanui lehessenek a szertartásnak. Midőn az ostya fölemeltetett, különös zavar támadt az előteremben. A római katolikusok térdre borultak; a protestánsok gyorsan odahagyták a termet. Majd új szószéket állítottak a palotában; s bőjtben, az államegyház buzgó hiveinek nagy botránykozására, folyvást pápista papok tartottak beszédeket.

Még komolyabb jelentőségű újítás következett. Eljött a nagy hét; s a király elhatározta, szintazon pompával hallgatni misét, a melylyel elődei környezték magokat, midőn a fenálló vallás egyházaiban megjelentek. Tudatta szándokát három legbensőbb tanácsosával, s kívánta, hogy hozzá csatlakozzanak. Sunderland, a kinek mindegy volt bármely vallás, készséggel beegyezett. Godolphin, mint a királyné kamarása, már szokva lévén karját nyujtani urnőjének, midőn imaházába ment, semmi lelkiismeretességet nem csinált belőle, hogy Rimmon házában hivatalosan meghajtsa magát. De Rochester nagy zavarba jött. Befolyása az országban főleg a papság és toryk által terjesztett azon véleményen alapult, hogy buzgó és ernyedetlen hive az egyháznak. Ugy látszott, igazhitűsége elegendő ellensúly azon hibák ellenében, a melyek egyébiránt a legnépszerűtlenebb emberré

tették őt az országban, t. i. határtalan dölyfe, féktelenül heves véralkata s egészen otromba modora ellenében. Félte, hogy ha enged a király kívánatainak, szerfölött fog süllyedni pártja becsülésében. Némi tusakodás után engedelmet nyert az ünnepekre elhagyni a várost. A többi nagy polgári méltóságok rendelést kaptak, helyeiken lenni húsvét vasárnapján. A római egyház szertartásait, százhusz év után, megint királyi fényvel végezték a Westminsterben. A testőrség fel volt állítva. A térdszalag lovagjai felöltötték a nagy szalagot. Somersét herczeg, a ki rangban második volt az ország világi nemesei közt, vitte az állam kardját. Magas állásu lordok hosszú sorban kísérték a királyt székebe. De föltűnt, hogy Ormond és Halifax az előteremben maradtak. Nehány évvel előbb lovagiasan védték Jakab ügyét többek ellen, kik most elől, körüle tolongtak. Ormondnak nem volt része a katholikusok mérszárlásában, Halifax Straffordot büntelennek merészelte nyilatkoztatni. Mig a köpenyforgatók, kik azt színlelték, hogy a pápista királynak csak gondolatától is iszonyodnak, s nem szánták ártatlanul vérét ontani egy pápista peernek, most taszigálták egymást, hogy a pápista oltárhoz közelebb juthassanak: az ugynevezett »trimmer«-nek volt némi joga, büszke visszavonultságában, örvendeni a népszerűtlen gúnynévnek.

E szertartás után egy hétre, saját vallásos előítéleteinek sokkal nagyobb áldozatot tőn Jakab, mint protestáns alattvalóitól ő maga kívánt. April 25-én, az ország véd-szente névünnepén, koronázták meg. Az »Abbey« és »Hall« fényesen volt diszitve. A királynő és peernők jelenléte oly diszt kölcsönzött az ünnepélynek, mely az utóbbi király nagyszerű beigtatásakor hiányzott. De a kik arra a beigtatásra emlékeztek, azt mondták, hogy most egy nagy dolog

hiányzott. Régi szokás szerint a fejedelem, koronázás előtt, összes hírnökeivel, biráival, tanácsosaival, lordjaival, és fő hivatalnokaival ünnepélyes menetet tartott a towerből a Westminsterbe. Midőn az utósó és legdicsőségesb lovas diszmenet átvonult a fővároson, a visszaállítás okozta érzelmek négy tetőponton voltak. Diadalivek borították az utat. A Cornhill, Cheapside St. Paul's Church Yard, a Fleet-street és a Strand egészen állványokkal volt beszegve. Az egész city meg volt mintegy híva, a legragyogóbb és ünnepélyesb alakban látni a királyságot. Jakab költségvetést rendelt készíteni hasonló diszmenethez, s úgy találta, hogy szinte féltényibe kerül, mint a mennyit neje fölpiperezésére szánt. Elhatározta tehát pazarnak lenni, a hol takarékosnak kellett lennie, s szűkkezüsködni, a hol a pazarlás menthető lett volna. Százezer fontnál többet adtak ki a királyné öltözetére, s a toweri diszmenet elmaradt. Szembetűnő ezen eljárás ferdesége. Ha a külfénynek van némi haszna államügyekben, csupán arra jó, hogy a sokaság képzelődését foglalkodtassa. De a legképtelenebb dolog, a népet elzárni oly látmánytól, a melynek fő célja, épen a tömegre hatni. Jakab sokkal észszerűbben jár vala el mind bőkezűség, mind takarékoság szempontjából, ha szokott pompával vonult volna Londonon által keletről nyugotra, s úgy intézkedett volna, hogy neje öltözetét kevesbbé gazdagon rakják meg gyöngyökkel és drága kövekkel. Példáját mindazáltal sokáig követték utódai; s öszleteket, a melyekkel, jól használva, a nemzet nagy részét különösen ki lehetett elégíteni, fordítottak oly látmányra, melyhez csak három, négy ezer előjogos egyén lőn bocsátva. A régi szokást végre, némileg, följújtották. Victoria királynő koronázása napján volt diszmenet, a melyben sok hiány lehetett, a melyet mindazáltal

részvétellel és élvezettel szemlélt félmillió alattvalója, s kétségkívül sokkal nagyobb tetszést, sokkal nagyobb lelkesedést idézett elő, mint az a jóval költségesebb színmű, a melynek csak bizonyos válogatott kör volt szemtanúja.

Jakab parancsolta Sancroftnak, hogy rövidítse az ünnepélyt. Nyilván azt az okot adták, hogy a nap igen rövid mind arra, a minek lenni kellett. De a ki a tett változtatásokat vizsgálja, úgy találja, hogy valóban némely dolgokat akartak mellőzni, a mik egy buzgó római katolikus vallásos érzelmeire botránkoztatók voltak. Mellőzték az úrvacsora kiszolgáltatásakor a felolvasást. Elhagyták azt a szertartást, hogy a fejedelemnek gazdag kötésű angol bibliát nyujtsanak át s intsék őt, hogy minden földi kincs fölött becsülje a könyvet, a melyről ő azt tanulta, hogy eretnekséggel van fertőztetve. A mi mindazáltal e kurtítások után is fenmaradt, elegendő volt, aggodalmakat ébreszteni azon férfiú lelkében, a ki őszintén hitte, hogy az angol egyház eretnek társaság, a melynek kebelében nincs üdvesség. A király áldozott az oltárnál. Részt látszott venni a litániában, a melyet a püspökök énekeltek. Elfogadta e hamis profétáktól a szokásos szent fölkenést, s látszó alázatossággal térdepelt le, midőn a szent lelket kérték le reá, a kik véleménye szerint, annak gonosz és átkodott ellenségei. Oly nagyok az emberi természet ellenmondásai, hogy e férfiú, a ki vallásos vakbuzgalmában három országot dobott el, később volt olyasmit elkövetni, a mi csak alig volt kisebb dolog a hitehagyásnál, mint lemondani arról a gyermeki élvezetről, hogy a királyi hatalom jelképies czafrangjaival fölruháztassék.

Turner Ferencz, elyi püspök, tartott szent beszédet. Azon írók közé tartozott ő, a kik még mindig utánozták

Williams érsek és Andrews püspök elavúlt irmodorát. Olyan képtelen dolgokból állott a beszéd, a melyeket hetven év előtt talán bámultak volna, de gúnyra fakasztották azt a nemzedéket, a mely Sprat, South és Tillotson tisztább ékesenszólásához szokott. Salamon király volt Jakab király. Adonijah — Monmouth. Joab egy »rozsházi« összeesküvő; Shimei egy whig röpíviró; Abiathar egy tisztos, de balul vezérlett vén »cavalier.« Bizonyos hely a krónikák könyvében úgy magyaráztatott, hogy a király a parlament fölött áll: s egy másik bizonyosságul idéztetett, hogy csupán őt illeti a polgári had vezérlete. A beszéd vége felé igen ovatosan czélzott a szónok azon uj és bajos állásra, a melybe az egyház a fejedelem irányában jött, s emlékeztette hallgatóit, hogy Constantius Chlorus, bár maga nem volt keresztyén, becsülte azon keresztyéneket, a kik hivek maradtak vallásukhoz, s megvetőleg bánt azokkal, a kik hitök elhagyásával hitték megnyerhetni kegyét. Az istentiszteletre fényes lakoma következett a csarnokban, a lakomára pompás tüzi játék, s a tüzi játékra sok rossz költemény.

E pillanatban érte tetőpontját a tory párt lelkesedése. Az új király trónralépte óta még egyre hordták a föliratokat, a melyek mély tiszteletet tolmácsoltak személye és állása iránt, s keserű kifakadásokkal voltak telve a legyőzött whigek ellen. A middlesex-i tisztviselőség hálát adott istennek, hogy meghiusította azon királygyilkosok és »kizárók« terveit, a kik nem elégelvén, hogy egy áldott fejedelmet megöltek, az egyeduralom alapjait is szét valónak rombolandók. Gloucester városa átkot mondott a vérszomjas gazemberekre, a kik megkísérlették ő felségét öröködési jogától megfosztani. Wigan polgárai biztosították fejedelmöket, hogy védeni fogják minden összeesküvő

Achitófelek és pártütő Absolonok ellen. A suffolki nagy eskütszék reményét fejezte ki, hogy a parlament minden »kizáró«-t (excluders) számüzend. Sok testület kötelezte magát, hogy soha sem küld olyan embert az alsóházba, ki arra szavazott, hogy Jakabtól vegyék el születés-jogát. Még a főváros is igen alázatos volt. A jogtudósok és kereskedők vetélkedtek egymással a szolgáltságban. A »Court« és »Chancery« testületei forró ragaszkodási és hódolati nyilatkozatokat tőnek. Minden nagy kereskedelmi társaság, a keletindiai, afrikai, törökországi, moszkovai, hudson's-bayi társulatok, a marylandi, jamaicai és egyéb kereskedők mindnyájan nyilvánították, hogy igen örömet alkalmazzák magokat a királyi rendelményhez, a mely szerint a vámot folyvást kell fizetniök. Bristolban, a szigetország második városában, viszhangra talált London. De sehol sem volt a hódolat szelleme erősebb mint a két egyetemen. Oxford nyilvánította, hogy soha sem tér el azon vallásos elvektől, a melyek föltétlen engedelmességre kötelezik a király iránt. Cambridge szigoruan kárhoztatta azon zavargó emberek erőszakosságát és árulását, a kik rossz lélekkel megkísérlették régi medréből elvezetni az örökösés folyamat.

Több ideig ilyes föliratokkal volt tele a »London Gazette« minden száma. De nem csupán a föliratokban tüntetik föl a toryk buzgalmukat. Az új parlamentet illető rendeletek már ki voltak bocsátva, s általános választás zaja tartotta izgatottságban az országot. Soha sem történt választás az udvarra nézve olyan kedvező körülmények közt. A kiket a pápista összesküvés a whigekhez riasztott, százanként, ezerenként térítették megint a torykhoz a »rozsházi« összeesküvés által. A megyékben a gentlemanek közt,

három száznyi sőt nagyobb, tulnyomó többségre számoltattott a kormány, s a papság közt majd minden tagra. Azon várhelyek, a melyek egykor a whigek erősségei voltak, vagy törvényes ítélet által fosztattak meg kiváltságleveleiktől, vagy önkéntes lemondással előzték meg az ítéletet. Most oly módon alakították át, hogy bizonyos volt, hogy a koronához hű tagokat küldenek. Hol a városiakban nem lehetett bizni, a somszszéd squire-kre ruházták a választási jogot. Némely kisebb nyugoti hatóságokban többnyire az őrhad kapitányaiból és hadnagyaiból állottak a választók. A választási hivatalnokok mindenütt az udvar érdekében működtek. A főispán és biztosai minden megyében egy hatalmas, tevékeny, örökdő választmányt alakítottak a szabadosok megnyerése és félemlítése (intimidating) végett. Ünnepelesen intették a népet ezer meg ezer papi székéből, hogy egy whig jelöltre se szavazzanak, mert az előtt lesznek felelősek, a kitől vagyon a hatalom, s a ki a lázadást nem csekélyebb halálos bűnnek mondá, mint az ördögösséget. Mindezen előnyöket nemcsak lehetőleg használta az uralkodó párt, de olyan szemtelen módon visszaélt azokkal, hogy komoly, gondolkodó férfiak, a kik veszély idején hűvek voltak az egyeduralomhoz, s a köztársaságiaikat és a hittől elszakadottakat nem szerették, megdöbbenek s roszt idők közeledését jósolták ez előzményekből.

A whigek mindazáltal, bár méltán lakoltak hibáikért megveretve, lehangolva és rendezetlen állapotban sem hagyták el a tért küzdelem nélkül. Még mindig nagy volt számuk a városi kereskedők és kézművesek közt, s a szabadosok (yeomanek) és egyéb földművesek közt a mezőségen. Nehány kerületben, például Dorsetshire és Somersetshireben ezek képezték a népség nagy többségét. Az uj-

don rendezett »borough«-okban semmit sem tehettek: de minden megyében, hol kilátásuk volt, kétségbeesetten küzdöttek. Bedfordshireben, a melyet utóbb az erényes és szerencsétlen Russel képviselt, győztek a kézföltartással, de leszavazták őket. Essexben ezernégyszáz szavazatuk volt ezernyolczszáz ellenében. A northamptonshirei választáson oly erőszakosan tört ki a köznép gyűlölsége az udvari jelölt ellen, hogy katonaságot állítottak föl a székváros piaczn, s parancsot adtak, golyóra tölteni. Még nevezetesebb a buckinghamshirei tusa története. A whig jelölt, Wharton Tamás, lord Wharton Fülöp idősb fia, ügyességéről és bátorságáról egyaránt kitünő férfiú volt, a ki hivatva volt több kormány alatt jelentékeny, bár nem mindég tisztességes szerepet játszani a politikában. Egy azon alsóházi tagok közül, kik a kizáratási »bill«-t a lordok sorompója elé vitték. Az udvar tehát minden eszközt hajlandó volt használni, megbuktatására. Az országbíró Jeffreys maga elment Buckinghamshirebe, bizonyos Hacket nevű gentleman támogatására, ki a szélső tory érdekeket védte. Csatatervet készítettek, a melynek sikeréről nem volt kétség. Elterjesztették, hogy a szavazás Ailetburgban fog történni; s Wharton, kinek ügyessége a korteskedésben páratlan volt, e hitben tévé rendelkezéseit. A sheriff azonban előleges értesítés nélkül, Newport Pagnellbe tette át a választást. Wharton és barátai siettek oda, de úgy találták, hogy Hacket, a ki be volt avatva a titokba, minden vendéglőt és lakot lefoglalt immár. A whig szabadosok kénytelenek voltak sövényekhez kötni lovaikat s a kis város körül a réteken háltni szabad ég alatt. A legnagyobb nehézséggel járt annyi ember és állat részére, olyan rövid idő alatt, csak frisitót is kapni, mind a mellett, hogy Wharton egyáltalán nem

kimélte a pénzt, ha hiúsága és pártszelleme föl volt igaztatva, s ezerötszáz fontot adott ki egy nap, a mi akkor roppant öszlet volt. Azonban ugy látszott, az igaztalanság még növelte Bucks szilárd yeomanei Hampden János választói fiainak, bátorságát. Nem csak megválasztották Whartont; de képes volt fölösleges szavazatait egy mérsékelt nézetű férfiú részére fordítani, s az országbiró jelöltét megbuktatni.

Cheshireben hat napig tartott a tusa. A whigeknek mintegy ezerhétszáz szavazatuk volt, a toryknak közel kétezer. A whig párti köznép ingerült volt, kiáltozta: »le a püspökökkel!« ingerkedett a papsággal Chester utczáin, egy tory párti urat leterített, ablakokat tört s a constableket megtámadta. A polgárhad hivatott föl, végetvetni a zavargásnak, s együtt maradt, védeni a győztesek ünnepé-lyeit. A szavazat végeztével öt ágyulövés hirdette az egyház és korona diadalát. A harangok szóltak. Az ujdön választottak diszmenettel vonultak a »city Cross«-ba, zene-szó mellett, lovagok és squirek hosszú sora kíséretében. A menet, vonulás közben, énekelte: »Üdv a nagy Caesarnak!« e hódoló dalt, a melyet nem rég Durfey irt, s a mely, noha szintén megvetésre méltó, mint minden, a mit Durfey irt, majd olyan népszerű volt akkor, mint néhány évvel utóbb a »Lillibullero« lett. A »cross« körül volt a polgárhad föl-állítva: örömtüzet gyujtottak: a »kirekesztési bill«-t meg-égették: s hangos fölkiáltások közt ittak Jakab király egész-ségeért. Másnap vasárnap volt. A »militia« hosszú sorban állt a székesegyházhoz vezető utczákon. A megye két lovag-ját (választottát) nagy pompával kísérte az egyházba a vá-ros tiszti kara, meghallgatták a dékán beszédét, hihetőleg

a szenvedőleges engedelmesség kötelességéről, s aztán a polgárnagy (mayor) megvendégelte őket.

Northumberlandban sir Fenwich János győzelmét, ez udvaroncztét, a kinek neve olyan szomorú nevezetességre jutott utóbb, oly körülmények kísérték, a melyek Londonban is érdeket gerjesztettek, s a melyeket méltóknak tartottak, ministerek jegyzékeiben is megérinteni. Newcastle nagy köszénrakásokkal világították ki. Az egyházak tornyai örömet hangoztattak. A »kirekesztési bill« másolata s egy fekete szekrény, hasonló ahhoz, a melyben a népmonda szerint a II. Károly és Walters Lucia közötti házasságszerződés volt, nyilván, zajos kiáltozás közben, adatott a lángoknak martalékul.

A választások eredménye általában az udvar legvérmesebb várakozásait is felülmúlta. Jakab örömmel tapasztalta, hogy egyetlen fillért sem lesz szükség szavazatvételre fordítani. Azt mondta, hogy, mintegy negyven tagot kivéve, az alsóház egészen úgy van, mintha maga nevezte volna ki. S ez alsóházat, az akkori törvény szerint, uralkodása végeiglen megtarthatta.

Biztos levén a parlament támogatásáról, most egészen a boszú kéjének engedhette magát. Engesztelhetlen természetű volt; s még alattvaló korában olyan bántalmakat és méltatlanságokat szenvedett, a melyek engedelkeny természetű embert is nagy és maradandó neheztelésre indítának. Különösen bizonyos fajú emberek támdták meg példátlan és leirhatlan alávalósággal és kiméletlenséggel becsületét és életét: a kik az összeesküvésben tanuskodtak. Menthető, hogy ezeket gyűlölte; mert, még napjainkban is, undort és írtózást okoz nevök említése minden pártnál, minden felekezetben.

Néhányan e nyomorúttak közül már kívül voltak az emberi igazságszolgáltatás körén. Bedloe elvetemültségében halt meg, a megbánás és szégyen legkisebb jele nélkül. Őt Dugdale követte sirba, mint mondják, örültségbe ejtve rossz lelkipirerete furiái által, s nagy jajgatással kérvén azokat, a kik ágya körül álltak, távolítsák el Strafford lordot. Carstairs is oda volt. Csupa irtózat és kétségbeesés volt vége; s utolsó pihégete közben, mondta szolgálóinak, hogy lökjék őt valamely gödörbe, mint a kutyát, mert nem méltó, hogy keresztyén temetőben nyugodjék. Oates és Dangerfield azonban még hatalmában volt azon szigorú fejedelemnek, a kit megbántottak. Jakab, trónralépte előtt kevéssel, becstelenítés miatt pörbe fogta Oatest: s az eskütszék százezer fontnyi roppant bírságra ítélte. A vádlottat letartóztatták, s fogságban ült, mint adós, a kiszabadulás reménye nélkül. Károly halála előtt néhány héttel a middlesex-i nagy eskütszék két hamis esküvési vádat állapított meg ellene. A választások bevégeztével csakhamar tárgyalás alá jött a pör.

A felsőbb és közép osztályokban alig volt még Oatesnek egyetlen barátja. Minden értelmes whig meg volt már győződve, hogy ha előadásainak van is némi tényalapja, ez alapra roppant költeményt épített. De a köznépben nagy számu rajongó most is közjótevőnek tekintette őt. Jól tudták az emberek, hogy, ha elmarasztalják, ítélete a legszigorubb fog lenni, s azért fáradatlanul kísérleteket tőnek elszóktetésére. De bár csak adósság miatt volt bezárva, vasra verték őt a King's Bench börtöne igazgatói; s még így is bajosan lehetett bizton megőrizni. A szelindeket, mely ajtajánál örködött, megmérgezték; s a pöre kezdete előtti éjszaka kötélhágcsót vittek szobájába.

Az nap, a melyen a törvényszék elé állították, a Westminsterhall tömve volt nézőkkel, köztök sok katolikus, kíváncsi látni üldözőjök nyomorát és megaláztatását. Nehány év előtt már a kik a törvényszékek üléseit járták, mindnyájan jól ismerték rövid nyakát, borzéihoz hasonló görbe lábait, keskeny pávian-homlokát, biborvörös arczait, és szörnyű hosszú állát. A nép bálványa volt akkor. Bárhol megjelent, mindenütt süvegelték. Kegyétől függött az ország nagyainak élete és vagyona. Most változtak az idők; s a kik előbb a hon megmentőjének tartották, sokan borzadtak ez ocsmány arczvonások látására, a melyekre az istenség nyomta az elvetemültség bélyegét.

Kétségtelenül bebizonyított, hogy ez ember, hamis tarusággal, szántsándékosan több ártatlan egyént meggyilkolt. Hasztalan hivatkozott a legelőkelőbb parlamenti tagokra, a kik őt jutalmazták és magasztalták, hogy bizonyoságot tesz érdekekben. Nehányan azok közül, a kikre hivatkozott, eltávoztak. Egy sem mondott semmit is mentiségére. Egy közölök, Hutingdon gróf, keserűn kifakadt ellene, hogy megcsalta a házakat, s ártatlan vért ontatott általok. A birák oly szerfölötti megvetéssel bántak a fogolylyal, mely a legsúlyosabb esetekben sem igen illik a birói tekintélyhez. Ő mindazáltal semmi jelét nem árulta el a félelem- és szeméremnek, s egész közönnyel vette az ügyészek, birák és tanúk részéről ellene özőnlött megtámadásokat. Mindkét vádra nézve bűnösnek ítélték. Büntette, erkölcsi szempontból, a legterhesebb nemű gyilkosság volt, de a törvény előtt csak a kevesbbé súlyos esetek (misdemeanor) közé tartozott. A törvényszék azonban súlyosabbá akarta tenni büntetését a főbenjáró bűnösökénél, s nem csak halálra, hanem a legborzasztóbb kínzással akarta ha-

lálra ítélni őt. Arra ítélték, hogy a papságból kivetköztetvén, a »Palace Yard«-ban állítsák bitóra, vezessék körül a Westminsterhall mellett, gyalázata bélyegével fején, a börze előtt ismét bitóra állítsák, s az »Aldgate«-tól a »Newgate«-ig, s két nap múlva megint a »Newgate«-tól »Tyborn«-ig vesszőzzék. Ha, véletlenül túl találná élni e borzasztó büntetést, rabságban tartassék élte hosszaiglan. Évenként ötször kellett kihozatnia börtönéből s bitóra állítatni a főváros különböző részeiben.

E kemény ítélet szigorun lön végrehajtva. Az nap, hogy a palota-udvarban kikötötték, kövel dobálták, s félni kellett, hogy darabokra szaggatják. De a cytiben nagy erő gyűlt egybe párthiveiből, föllázadtak sfölforgatták a bitót. Azonban nem voltak képesek kedvenczőket megszabadítani. Attól tartottak, hogy borzasztó ítélete elől méreg által kísérti meg a szabadulást. Annálfogva minden ételére és italára gondosan vigyáztak. Másnap reggel kihozták börtönéből, hogy először megvesszőzzék. Már korán tömérdek sokaság lepte el az utcákat az Aldgatetől az Old Baileyig. A hóhér oly szokatlan kegyetlenséggel mérte csapásait, hogy meglátszott, miszerint különös utasítást kapott. A vér patakzott a bünösről. Egy ideig rendkívüli türelmet mutatott: végre elhagyta makacs hősködése. Borzasztó volt hallani ordítását. Többször elájult; de a verés folyton folyt. Midőn feloldozták, úgy látszott, annyit szenvedett, a megnyit csak az emberi test, föloszlás nélkül, szenvedni képes. Kérték Jakabot, engedje el a második vesszőzést. Röviden és világosan felelte: »csak tovább, míg egy szikrája van az életnek testében.« Kísérletet tőnek, a királyné közbenjárását kérni ki; de az boszúsan megtagadta, egy szót is szólani olyan nyomorúlt mellett. Negyvennyolcz órányi időköz

után már újra kihozták Oastest börtönéből. Nem tudott lábán állani, s szánon kellett Tyburnig vontatni. Egészen eszméletlennek látszott; s a toryk híresztelték, hogy erős italokkal tompította el magát. Bizonyos egyén, a ki az ütések e napon megolvasta, állította, hogy ezerhétszáz volt. Élethben maradt a szerencsétlen, de oly nyomorultan, hogy tudatlan és rajongó tisztelői csodásnak hitték felüdülését, s ártatlansága bizonyosságául hivatkoztak rá. A börtön ajtait bezárták utána. Több hónapig maradt vasban a Newgate legsötétebb üregében. Mondák, hogy e magányban egészen búskomolyságba esett, egész napokon át ült ott, mély sohajtásokat bocsátva, kezeit összekulcsolva, s szemekre húzva kalapját. Nem csupán Angliában ébresztettek ez események nagy érdeket. Millio meg millio romai katolikusnak, a kik intézményeinkről és pártjainkról mit sem tudtak, hallomására jutott, hogy az igaz hit követői ellen különösen embertelen üldözés dühöngött szigetünkön, hogy sok kegyes férfi szenvedett vértanúságot, és hogy Oates Titusz volt a főfő gyilkos. Nagy volt tehát az öröm a távol tartományokban, midőn hire ment, hogy elérte őt isten igazsága. Metszetek keringtek róla egész Európában, a mint a bitón nézett ki, s a deres előtt kuczorgott; epigrammairók, sok nyelven, élczeskedtek tudorsága fölött, a melyet állítólag a salamancai egyetemtől nyert, megjegyezték, hogy miután homloka nem tudott pírulni, illő hogy háta legyen piros. *)

*) Többek közt egy hollandi rézmetszetben látta szerző Oates bűnhődését, latin versekkel, melyekből a következő sorokat idézi:

»At Doc'or fictus non fictos pertulit ictus,

A torture datos haud molli in corpore gratos,

Disceret ut vere scelera ob commissa rubere.«

Bármily borzasztóak voltak Oates szenvedései, nem értek föl bűneivel. Anglia régi törvénye, mely már elavulttá lön, a hamis tanút, a ki hamis esküvés által halált okozott, úgy tekintette, mint gyilkost. *) Bölcsen és jogosan; mert az ilyen tanu, valóban, leggonoszabb gyilkos. Azt a bünt, hogy ártatlan vért ontott, ama másikkal tétezte, hogy megsértette a legünnepélyesb kötelezettséget, a melyre valaki embertársai irányában léphet, s azon intézményeket, a melyekre a közönségnek tisztelettel és bizalommal kell tekintenie, borzasztó igaztalanság eszközeivé, s köz idegenkedés tárgyaivá aljasította. A közönséges gyilkolás által okozott ártalom épen nem áll arányban az oly gyilkolás eredményével, a melyre az ítélőszékeket használják eszközül. Az élet megsemmisítése magában távolról sem okoz olyan irtózást, mint a kivégzés. A szenvedő hosszas lelkiküzdelme, minden hozzátartozó gyalázata és nyomora, a szenyfolt, mely a harmadik, negyedik nemzedékre is kiterjed, — félelmetesb dolgok magánál a halálnál. Általában bizton állithatni, hogy egy nagy család atyja könnyebben elviseli, ha szerencsétlenség vagy betegség minden gyermekétől megfosztja, mint hogy csak egy azok közül hóhér keze által vesszzen. A hamis tanúság által okozott gyilkosság tehát a legsúlyosb foku: s Oates számos ilyen gyilkosságot követett el. A reá mért büntetést azonban mégsem igazolhatja. Midőn a papságból kivetköztetésre, s élet-hossziglan tartó börtönre ítélték, úgy látszik, a bírák áthágták törvényes hatalmukat. Kétségkívül illetőségük volt vesszőzést rendelni; s a törvény ez ütések számának sem szab határt. De a törvény világos szelleme szerint

*) Lásd Blackstone Commentárait.

semm olyan büntettet, mely nem tartozott a legsúlyosb bűnesetek közé, nem lehetett keményebben büntetni, mint a »felonia« súlyosb eseteit. Ilyes felonia esetében is csak akasztani lehetett. A bírók, mint gondolták, halálra verekteni ítélték Oatest. A törvény hiánya nem elég mentség; mert a törvény hiányain a törvényhozásnak kell javítania, s nem a törvényszékeknek tágitniok, s legkevesebb szabad kínzás és halálbüntetés végett terjeszteni kiebb a törvény rendeletét. Az sem elég mentség, hogy Oates rossz ember volt; mert többnyire a bűnös szenvedni először a kinokat, a melyeket aztán, az előzményeknél fogva, ártatlanok elnyomására használnak. Így volt a jelen esetben. Az irgalmatlan veszszózás csakhamar rendes büntetéssé lett könnyebb nemű politikai büntetetté. A kormány ellen ejtett vigyázatlan szavakért oly borzasztó kinokra ítélték az embereket, hogy egész komolyan kívánták, hogy főbejáró pörbe vonják, és akasztófára ítéljék őket. Szerencsére e gonosznak hamar elejét vette a forradalom s a »bill of rights« azon szakasza, mely minden kegyetlen és szokatlan büntetést kárhoztat.

Dangerfield gázságának nem volt annyi ártatlan áldozata, mint Oatesének; mert Dangerfield csak akkor kezdte a hamis tanúskodást, midőn az összeesküvési monda már enyészőben voltak, s az esküttek nem voltak többé könnyenhivők. Nem hamis esküvés miatt állították törvény elé, hanem más, kevesebb súlyos vád, gúnyiratszerzés miatt. A »kirekesztési bill« által okozott izgatottság közben bizonyos beszélyt adott ki, a melyben némi hamis és aljas rágalmak voltak az elhunyt és a mostani király ellen. E kiadásért most, öt év múlva, egyszerre csak elfogták, a titkos tanács elé állították, bebörtönözték, megpörölték,

elmarasztalták, s az Aldgatetól a Newgateig s innen a Tyburnig tartó korbácsolásra ítélték. A nyomorult nagy szemtelenséggel viselte magát a perfolyam alatt; de midőn ítéletét meghallotta, halálos kétségbe esett, elveszettnek tartotta magát s alapigét (text) választott halotti beszédéhez. Sejtelmei teljesültek. Koránt sem csapdosták olyan irgalmatlanul, mint Oatest; de nem is birt ő Oates lelki és testi vas erejével. Végrehajtás után bérkocsiba tették s visszavitték Dangerfieldet tömlöczébe. Midőn a »Hatton Garden« szögletéhez ért, egy Francis nevű tory gentleman megállította a szekeret, s otromba könnyelműséggel kiáltotta: »Nos, barátom, meleg volt önnek a reggel?« A vérző fogoly dühbe jövén e bántalomra, átkozódva felelt. Francis azonnal képébe vágott nádpálczájával, mi által szeme megsérült. Dangerfieldet haldokolva vitték Newgatebe. Azon nyomorú hatalmaskodás megbosyantotta a körülállókat. Megcsipték Francist, s csak nehezen lehetett megakadályozni, hogy szét nem szaggatták. Dangerfield testének látása, a mint az ütések által borzasztóan meg volt szaggatva, sokakat arra indított, hogy halálát, ha nem is egyedül, de főleg a ráért büntetésnek tulajdonították. A kormány és főbíró azonban illőnek tartották az egész vádat Francisra hárítani, s mint gyilkost bepörölték és kivégezték őt. Utósó szavai a legérdekeseb emlékei közé tartoznak ama kornak. Azon vad szellem, a mely őt bitóra vitte, utósó percziglen nem hagyta el. Végső fohászhai, melyekben isten irgalmába ajánlotta lelkét, hűségi kérdéseivel s a whigek elleni gúnyokkal vegyültek. Az a gonosz hír jött keringésbe, hogy neje szerelmi viszonyban volt Dangerfielddel, a ki igen csinos ember és híres udvarló volt. Az átkozott csapás, mondának, szerelemföltésből történt,

A haldokló férj félig nevetséges, félig megható komolysággal védte neje becsületét. »Erényes asszony az, ugymond: hű törzs ivadéka, s ha volt volna benne hajlam, megszegni házassági esküjét, legalább is toryt, s az államegyház hivei közül, választott volna szeretőt.«

Ugyanez idő tájban egy vádlott jelent meg a »Kings bench« sorompói előtt, a ki igen kevésbé hasonlított Oates-hez és Dangerfieldhez. Egy kitünő pártfőnök sem őrizte meg inkább, a polgári és vallásos viszongás hosszas évein át, tisztaságát, mint Baxter Rikárd. A puritánok legszelidebb és mérsékeltőbb osztályához tartozott ő. Ifjú volt, midőn a polgárháboru kitört. Ugy hitte, hogy a házak részén van az igazság; s minden lelki aggodalom nélkül káplánkodott a parlamenti hadsereg egyik ezredénél; tiszta s némileg kétkedő értelme s erős igazságszeretete azonban megóvta őt minden kihágástól. Azon volt, hogy fékezze a katonaság rajongó erőszakosságát. Kárhoztatta a főtörvényszék (forradalmi) eljárásait. A köztársaság idejében elég merész volt több alkalommal, egyszer még Cromwell előtt is, szeretetet és tiszteletet hirdetni hona ő intézményei iránt. A királyi család száműzetése alatt Baxter leginkább Kidderminsterben élt s egészen lelkészi tiszte foglalta el. Szívéből üdvözölte a visszaállítást, s őszintén ohajtotta, hogy egyesülés jöjjön létre a püspöki és presbyteri rendszer hivei közt. Mert azon időben ritka elfogulatlansággal igen csekélynek tartotta az egyházszerkezet kérdését a kereszténység nagy alapelveihez képest, s midőn a főpapság a leggyűlöletesebb volt is az uralkodó hatalmak előtt, akkor sem csatlakozott a püspökök elleni zajongáshoz. A küzdő felekezeteket kiengesztelni nem sikerült. Baxter osztozott száműzött barátai sorsában, visszautasította a herefordi

püspökséget, elhagyta a kidderminsteri egyházat, s egészen a tudományokra adta magát. Hittani munkái, bár sokkal mérsékeltebbek, hogysem bármely párti rajongóknak tetszettek volna, nagy tekintetben állottak. Buzgó államegyháziak kerekfejűnek nevezték; s a nem conformisták »erastianismussal« és »arminianismussal« vádolták. De szívét, becsületességét, élete tisztaságát, tehetségei hatalmát s nagy tudományosságát mindenik felekezet jobb és bölcsebb férfiai elismerték. Politikai nézetei, minden elnyomatás daczára, melyet ő és sorsosai szenvedtek, mérsékeltek voltak. Jól volt azzal a kis párttal, a melyet a whigek és toryk egyaránt gyűlöltek. Nem járulhat, ugymond, a trimmerek kárhoztatásához, ha arra gondol, a ki megáldotta a békeszerzőket.

Az uj szövetséghez irt egyik magyarázatában némi keserőséggel panaszkodott az üldözés miatt, a melyet a dissenterek szenvedtek. Sulyos bűnnek tartották akkor az állam és egyház ellen, ha csak panaszra nyitották ajkaikat, a kiket, a közimakönyv nem használása miatt, tüzhelyeiktől elűztek, vagyonukból kifosztottak és bebörtönöztek. Le-strange Roger, a kormány bajnoka s az egyház »oraculum«-a, megfűvta a hadi kürtöt az »Observator«-ban. Vádat koholtak. Baxter némi időt kért készülni védelmére. Épen mikor Oates ki volt kötve, az nap jelent meg Baxter, meggörnyedve az aggság és gyöngélkedés terhe alatt, a Westminster-csarnokban, hogy kérelmét megtegye. Jeffreys szájáról egyre folytak a düh kifakadásai. »Egy perczet se — orditá — élete megmentésére. Csak úgy el tudok én bánni a szentekkel, mint a gonoszokkal. Ott áll Oates a bitó egyik oldalán; s ha Baxter a másikon állana, az ország két legnagyobb gazembere volna egymás mellett.«

Midőn a »Guildhall«-ba került a pör, számosan lep-

ték el a törvényszéket, a kik Baxtert tisztelték és szerették. Mellette állott Sates Vilmos tudor, egyik legkitünőbb nem-conformista lelkész. Két nagyhirű whig ügyész, Pollexfen és Wallop, jelentek meg a vádlottért. Alig kezdé Pollexfen beszédét az esküttekhez, midőn a főbíró kifakadt: »Pollexfen, én ismerem önt. Meg fogom önt bélyegezni. Ön a felekezet pártfogója. Ez itt egy vén semmirekellő, a hittől elszakadt gonosztevő, képmutató gazember. Gyűlöli a liturgiát. Csak könyv nélküli, hosszadalmas éneklő beszéd kellene neki.« S aztán felforgatta szemeit ő lordsága, összekulcsolta kezeit, s Baxter vélt imádkozási modorát majmolva, énekelni kezdte orrából: »Uram, mi vagyunk a te néped, a te választott néped, a te kedves néped.« Pollexfen gyöngéden emlékezteté a törvényszéket, hogy ő felsége az utóbbi király, püspökségre tartotta Baxtert érdemesnek. »S mi lelte a vén oktondit, kiáltá Jeffreys, hogy nem fogadta el?« Most egészen az örültségig hágott dühe. Kutjának mondá Baxtert s esküdött, hogy semmi igaztalanság nem esik rajta, ha az egész városon végig verik a semmirekellőt.

Wallop kezdett szólni, de ő sem járt jobban elődénél. »Ön minden ilyen piszkos ügyben benne van, mr. Wallop,« mondá a bíró. »Ügyész uraknak szégyenleniök kellene ily pártos gazemberek mellett ügyködni.« Az ügyvéd megint megkísérti a szóhoz jutást, de hasztalan. »Ha nem tudja ön kötelességét,« — monda Jeffreys, — »én fogom önt rá megtanítani.«

Wallop leült; Baxter maga igyekvék szóhoz jutni. De a főbíró mindannyiszor folytonos mocskolódásban és megtámadásban tört ki. »Uram, — szóla az öreg, — dissenterek épen a miatt kárhoztattak, mert tisztelettel szól-

tam a püspökökről.« — »Baxter a püspökök mellett! — kiáltá a bíró — valóban furcsa dolog. Tudom én, mit ért ön a püspökökön, olyan magaféle gazficzkókat, kiddyermis-teri püspököket, pártoskodó, zsémbes presbyteriánokat!« Baxter megint szólani akart, s megint ráordita Jeffreys: »Rikhárd, Rikhárd, azt hiszed, hogy általad be hagyjuk mérgeztetni a törvényszéket? Rikhárd, te vén gazember vagy. Te egy szekérre való könyvet irtál, s minden könyved annyira tele lázasztással, mint a tojás tápszerrel. Isten nevében végezni fogok veled. Látom, cimboráid közül sokan várják, hogy mi lesz az ő nagy mesterökből. És itt, — folytatá, szemeit vadul Baxterre szegezvén, — itt, ön oldalánál, van egy rokonpárti tudor. De, a mindenható kegyelméből, szét foglak morzsolni mindnyájaitokat.«

Baxter elhallgatott. Ifjabb védői közül azonban egyik utószor még megkísérlé a védelmet, s igyekvék mutogatni, hogy azon szavaknak, a melyek miatt vádat emeltek, nem az az értelme van, a mint a vádlevélben van véve. E szempontból kezdé olvasni a szöveget. De azonnal ledörgék. »Ne változtassák önök «conventiculum»-má a törvényszéket.« Sirni hallottak sokakat Baxter környezői közül. »Fityogó borjak!« mondá a bíró.

Jó hirnevű tanuk voltak jelen, s azok közt az államegyházból is néhány pap. De a főbíró mit sem akart hallani. »Azt véli lordságod, szóla Baxter, hogy ily pörben, mint ez, bármely eskütszék bünösnek ítél valakit?« — »Biztosítom önt, Mr. Baxter, monda Jeffreys: ne legyen önnek arra gondja.« Jeffreysnek igaza volt. A sheriffek a kormány szolgái voltak. Az esküttek a toryk legdühösebb párthivei közül választatván, egy perczig értekeztek, s a

»bűnös« kimondásával tértek vissza. »Mylord,« monda Baxter, midőn a törvényszéket elhagyá, »volt egykor egy főbíró, a ki egészen másként bánt volna velem.« Tudós és erényes barátjára, sir Hale Mátéra célozott. »Egy valamire való ember sincs Angliában — felelt Jeffreys — a ki téged gazembernél egyébnek tartana.«

Az ítélet, az akkori időkhöz képest, még szelid volt. Nem tudhatni bizonyosan, a mi a bírák tanácskozmányában történt. A nemconformisták azt hitték, s igen valószínű, hogy a főbíró három bírótársa leszavazta. A mint mondák, ő azt javaslá, hogy Baxtert dereshez kötye, egész Londonon át verdestessék. A többség azonban úgy hitte, hogy egy kitünő lelkészre nézve, a kit egy századnegyed előtt püspökséggel kínáltak meg, s a ki már hetvenedik évébe lépett, néhány élesebb szóért, elég büntetés lesz a pénzbírság és börtön.

A modor, a mint Baxterrel bánt azon bíró, a ki a »cabinet« tagja s a fejedelem kegyencze volt, félreismerhetlenül mutatta, minő érzéssel viseltetett a kormány, azon időben, a protestáns nemconformisták iránt. Ez érzelem azonban még kiáltóbb és borzasztóbb jelekben nyilatkozott. A skóciai parlament egybegyűlt. Szándékosan sietette Jakab e testület ülését, s későbbre halasztotta az angol házakét, remélvén, hogy az Edinburghban adott példa jó hatással lesz a Westminsterre. Mert északi országa törvényhozása olyan alázatos volt, mint Bretagne és Burgund tartományi rendei, a kiknek XIV. Lajos elnézte, hogy némely hajdani megbízásaikkal mulassák magokat. Csupán »episcopalista« ülhetett a skót parlamentben, sőt választási joggal sem birt más; s a püspöki rendszer hive Skóciában mindég tory volt. Így alakult gyülekezetben kevés

ellenzéstől lehetett tartani a királyi kívánatok ellenében; s még e gyűlés sem hozhatott törvényt, egy udvari bizottság előleges jóváhagyása nélkül.

Készséggel megadtak mindent, a mit a kormány kívánt. Pénzügyi tekintetben ugyan kevés eredménye volt a skót rendek bőkezűségének. Adtak, mindazáltal, a mennyi csekély erejükből telt. Örökre megajánlották a koronának azon adókat, a melyek az utóbbi királyt illették, s a melyeket az ő idejében negyvenezer font sterlingre becsültek évenként. Továbbá kétszáztizenhatezer skót fontot ajánlottak meg ráadásul Jakabnak, élte fogytaiglan, a mi tizen-nyolczezer font sterlinggel ér föl. Az egész öszlet, a mi tőlök telt, mintegy hatvanezer fontra ment évenként, alig valamivel többre, mint a mennyi minden tizennégy napban befolyt az angol kincstárba.

Kevés pénzt adhatván, a rendek a hiányt hű biztosítások és barbar törvények által pótolták. A király egy levélben, a melyet az ülés megnyitásakor felolvastak, szenvedélyes kifejezésekkel szólította fel őket, hogy új törvényeket hozzanak az ellenszegülő presbiteriek ellen, sajnálatát fejezván ki, hogy foglalkozásai nem engedik, királyi székéből személyesen javaslania ilyen törvényeket. Teljesítették parancsait. A korona ministerei által készített törvényt, mely ama szerencsétlen korban e szerencsétlen hon törvényeit kegyetlenségben jóval fölülmulta, hamar elfogadták. Kevés, de hatályos szavakban elhatározták, hogy halállal és jószágvesztéssel büntessék mindazt, a ki valamely titkos imaházban papol, vagy mint pap avagy hallgató szabad ég alatt tartott ilyes gyülekezetben részt veszen.

E törvény, mely a király indítványára ment át oly gyülekezetben, a mely akaratának hódolt, különös megjegy-

zést érdemel. Mert tudatlan írók gyakran oly fejedelemnek ábrázolták őt, a ki hirtelenkedő és megfontolatlan volt ugyan az eszközök választásában, de a legnemesb czélja volt, a mit egy uralkodó követhet, a teljes vallásszabadság létesítése. S nem tagadhatni, hogy élte némely szakai, a többtől elkülönözve s felületesen vizsgálva, támogatni látszanak e kedvező ítéletet jelleméről.

Alattvaló korában, több évig, üldözött volt: s az üldözésnek a szokott eredménye volt reá nézve. Szellemének, bármi gyöngé és korlátolt vala, hasznára volt e szigorú fegyelem. Midőn ki volt zárva az udvarból, tengernagyságból és titkos tanácsból, s félnie kellett, hogy a trónból is kirekesztik, csupán mivel az átváltozásban és a római szék tekintélyében hitt, oly gyors előmenetelt tőn a türelem tanáiban, hogy Miltont és Locke-t is megelőzte. Mi lehet jogtalnabb, mondá gyakorta, mint büntetéssel sujtani a véleményeket, a melynek csak a tettekre kellene vonatkoznia? Mi eszélytelenebb, mint visszautasítani a jó katonák, tengerészek, jogtudósok, diplomáták és pénzügyérek szolgálatát, mert a szentségek és szentek számára nézve másképp vélekednek? Könyvnélkül megtanulta a közhelyeket, a melyekben minden felekezet oly áradozó, midőn üldözés alatt van, s a melyeket oly könnyen elfeled mindenik, ha a visszatérülés hatalmában áll. Valóban oly jól mondta föl leczkéljét, hogy a kiknek alkalmuk volt őt hallani e tárgyról, sokkal több értelmet és ékesszólást tőnek róla föl, mint a mennyivel igazán birt. Nyilatkozatai több jámbor egyént s talán önmagát is fölültették. Buzgalmának azonban a lelkismeret jogai mellett vége lett a whig párt uralmával. Mihelyt fordult a szerencse, mihelyt nem kellett többé mások üldözésétől tartania, mihelyt tőle függött, másokat üldözni, azonnal

mutatkozni kezdettek valódi hajlamai. Sokszorosán gyűlölte a puritánokat, vallásos és politikai, öröklött és személyes gyűlölséggel. Ugy tekintette őket, mint a menny, s az egyházban és államban minden törvényes tekintély elleneit, mint nagyanyja és nagyatyja, atyja és anyja, testvére és saját ellenségeit. Ki oly hangosan panaszkodott a pápisták ellen hozott törvényekért, úgy nyilatkozott most, hogy nem képes megfogni, mint lehet valaki olyan szemtelen, hogy a puritánok elleni törvények eltörlését indítványozza *). A kinek kedvencz beszéd tárgya volt, hogy minő igaztalanság a polgári tisztviselőktől vallásos esküt kívánni, — ő maga hozta be Skóciába, midőn mint alkirály székelt ott, a legszigorubb vallásos esküt, a melyet valaha ismertek az országban. Ki méltó boszankodását fejezte ki, ha saját vallása papjait akaszták és fölnégyleték, élvet talált a »covenant« hiveinek jajgatásában, s kínaik látásán, midőn térdeiket meglapította a spanyol csizma. Ilyen hangulatban lépett a trónra, s Skócia alázatos rendeitől, hűségök legbiztosabb zálogául a legvérengzőbb törvényt kívánta és nyerte meg, a melyet szigetünkön a protestáns nem conformisták ellen valaha hoztak.

E törvénnyel egész kormányzási szelleme teljes összhangzásban volt. A heves üldözés, mely alkirálysága alatt dühöngött Skóciában, az naptól fogva, midőn fejedelemmé lett, borzasztóbbá lőn, mint valaha. A grófságok, a melyekben legszámosabbak voltak a »covenant« hivei, a hadsereg féktelenségének voltak áldozatul engedve. A hadsereggel vegyült a »militia«, a legerőszakosabbakból és elvetemültebbekből azok közül, a kik magokat »episcopalisoknak« nevez-

*) Jakab élete Clarketől.

ték. Azon bandák közt, a melyek ama szerencsétlen vidékeket nyomták és pusztították, főleg a Claverhouse Graham Jakab által vezényelt dragonyosok tűntek föl. Hire volt, hogy ez istentelen emberek a pokol kínait szokták játszani tivornyaíkon, s ördögök és kárhozott lelkek nevein nevezték egymást. E pokolnak a földön feje, bizonyos kitűnő bátorságú s hadi ügyességű, de ragadozó és istentelen, vad jellemű és kemény szívű katona, oly nevet hagyott fen, melyet különös gyűlölséggel említnek, a hol csak skót faj lakik e föld színén. Nem volna vége hossza, ha mindazon bűnöket elő akarnók sorolni, a melyekkel ez ember, s a hozzá hasonlók, a nyugoti lapály földnépét az örülésig kínozták. Legyen elég néhány adat; és pedig csupán azon két hét történeteiből, midőn a skót parlament, Jakab kívánatára, példátlan kegyetlenségű, új törvényt hozott a disszenterek ellen.

Brown Jánost, egy szegény lanarkshirei fuvarost, különös kegyessége miatt, közönségesen keresztyén fuvarosnak nevezték. Több év múlva, midőn Skóczia nyugalmat, jólétet és hitszabadságot élvezett, öreg emberek, a kik emlékeztek ama rossz napokra, úgy irták őt le, mint isteni dolgokban jártas, feddhetlen életű s annyira békeszerető embert, hogy a zsarnokok semmi egyéb miatt nem köthettek bele, kivéven, hogy az episcopalisok közistentiszteletétől elvonja magát. Első májusban elfogták Claverhouse dragonyosai, gyorsan kikérdezték, »nemconformistaság« miatt elmarasztották, s halálra ítélték. Mondák, hogy még a katonák közt sem volt könnyű végrehajtót találni. Mert a szegény ember neje jelen volt: egy kis gyermeket vezetett kézen: s könnyen észre lehetett venni, hogy egy másikat hord szíve alatt; még azon szilaj, kőszívű emberek is, a kik egy-

mást Beelzebub és Apollyon gúnynévvel illették, visszaretentek attól a nagy elvetemültségtől, hogy szemei előtt öljék meg férjét. A fogoly, e közben, az öröklét közel kilátása által átszellemülve, ihletettként hangosan és buzgón imádkozott, míg Claverhouse, dühében, agyon lőtte. Hiteles tanuk előadása szerint az özvegy, fájdalmában fölkiálta: »jó, uram, jó; majd eljő a leszámolás napja;« s a gyilkos felelé: »ember előtt tudok felelni tettemről, s a mi az istent illeti, azt is magamra veszem.« Hire volt mindazáltal, hogy áldozatának végnyögései kiirthatlan benyomást tőnek fásult lelkesmeretére s kőkemény szívére.

Ötödik májusban két kézművest állítottak Ayrshire-ben egy tizenöt katonából állott haditörvényszék elébe, Gillies Pétert és Bryce Jánost. Még megvan a vádirat. Nem valamely lázadási cselekvénynyel terhelték a foglyokat, hanem hogy ugyanazon veszélyes tanokhoz ragaszkodnak, a melyek másokat lázadásra vittek, s hogy csupán az alkalom hiányzott nekik, azon tanok szerint cselekedniök. Az eljárás rövid volt. Nehány óra alatt mindkét vádlottat elítélték, fölakasztották, s a bitófa alatt mindkettőt egy gödörbe vetették.

Tizennegyedik május nem csak egy nagy büntettről emlékezetes. Nehány szigorú kálvinista a kárhozat tanából azt következtette, hogy a legfőbb lény örök végzése elleni gonoszság valakiért imádkozni, a ki kárhozatra van elrendelve. Három szegény munkást, a kik el voltak telve a szeretetlen istenséggel, Glasgow szomszédságában letartóztatott egy tiszt. Kérdezték őket, akarnak-e imádkozni, Jakab királyért. Vonakodtak, kivén, ha a választottak közé tartozik. Egy csapat lövészt állítottak föl. A foglyok

letérdeltek : bekötötték szemeiket ; s egy óra múlva, hogy elfogták őket, a kutyák nyalták véröket.

Mig ez történt Clydesdaleban, nem kevesebbé borzasztó eljárás tanuja volt Eskdale. Egy számüzött »covenanter« betegségbe esett, bizonyos tisztos özvegyasszony házában talált menedéket, s ott meghalt. A testet fölfedezte laird (lord) Westerhall, e kis zsarnok, a ki a »covenant« napjaiban rendkívüli buzgalmat tanúsított a presbyteri egyház mellett, s a visszaállítás óta, a kormány kegyét hitehagyása által szerezhén meg, egy hitehagyott engesztelhetlenségével gyűlölte a felekezetet, a melytől elpártolt. Ez ember leromboltatta a szegény nő házát, elhordatta butorzatát, őt magát, ifjabb gyermekeivel bolyongani engedte a mezőkön, Endre fiát azonban, a ki még gyermek volt, Claverhouse elé hurczolta, ki véletlenül a megye azon részén járt. Claverhouse épen különösen szelidebb hangulatban volt. Sokan úgy hitték, hogy nem egészen a régi maradt, mióta a szegény fuvarost meglőtte. De Westerhall igen buzgólkodott hűsége bizonyításában, s kicsikarta a megegyezést. Fegyvert töltöttek, s a fiut fölszólították, hogy húzza arczára sapkáját. Nem akarta, s a bibliával kezében állt szemben gyilkosai-val : »Én szemeitekbe nézhetek, úgy monda ; semmit sem tettem, a miért pirulhatnék. De hogyan mentek ti azon nap elé, midőn ítélet leszen fölöttetek, a mint e könyvben meg van írva ?« Lerogyott, s a lápba temették.

Ugyanez napon két nő szenvedett halált vallásáért Wigtonshireben : Maclachlan Margit és Wilson Margit, az első egy koros özvegyasszony, az utóbbi tizenhét éves leány. Kegyelmet ajánlottak nekik, ha a pártütő covenantiak ügyétől elpártolnak, s a püspöki egyház istentiszteletét látogatják. Vonakodtak ; s vízbefojtásra ítéltettek.

Olyan helyre vitték őket, a melyet a tenger naponként kétszer eláraszt, s a homokba ásott czölöpökhöz kötötték a mély és alacsony vizállás határán. Az idős szenvedőt közel kötötték a nyomuló árhoz, remélvén hogy utósó küzdései elrémitik az ifjabbikat, hogy megadja magát. Borzasztó volt a látvány. De az életben maradt hölgy bátorságát oly magasztos lelkesedés emelte, a minőről csak a vértanúk történetei emlékeznek. Láttá mint tódul a tenger közelebb, közelebb, de nem adta jelét félelemnek. Imádkozott és zsoltárokat énekelt, miglen a hullámok elnémitották. Miután kiállotta a halál fájdalmait, kegyetlen irgalomból föloldozták őt s megint életre hozták. Midőn magához jött, kérve kérték szánakozó baráti és szomszédai, hogy engedjen. »Kedves Margit, mondd csak egyszer, isten tartsa a királyt!« A szegény leány, szigorú hittanához hüven, rebegé: »tartsa meg isten, ha az az ő akarata!« Barátai most az elnöklő tisztet ostromlák. »Mondta; valóban, sir, mondta azt.« »Meg akarja hitét tagadni?« kérdé amaz. »Soha!« kiálta a leány. »Én Krisztusé vagyok; bocsássatok engem.« S a hullámok utósor csaptak össze fölötte. *)

*) Wilson Margit sirirata a wigtoni temetőben, következő:

»Murdered for owning Christ Supreme
Head of this Church, and no more crime,
But her not owning Prelacy,
And not adjuring Presbytery,
Within the sea, tied to a stake,
She suffered for Christ Jesus' sake.«

Azaz: »megölték, mivel Krisztust vallotta az egyház fej-nek; s más bűne nem volt, csupán hogy nem a főpapi rendszert követte, s nem tagadta meg a presbyterséget. A tengerben, czölöphöz kötve szenvedett (halált) Jézus Krisztusért.«

Igy kormányozta Skócziát az a fejedelem, a kit tudatlan emberek a vallásszabadság barátjaként tüntettek föl, a kinek az volt szerencsétlensége, hogy igen bölcs és igen jó volt korához képest. Sőt azok a törvények is kárhózatosan szelideknek látszottak előtte, a melyek szerint ekkép kormányozhatott. Mig tisztai gyilkosságokat követtek el, a mint épen előadtuk, új törvény alkotását sürgette a skót parlamenttől, a melyhez képest minden előbbi törvénytet könyörületeseknek lehet mondani.

Bár nagy volt hatalma, régi és tisztos törvények korlátozták azt Angliában, melyeknek megszegését a toryk sem igen szenvedték volna. Itt nem hurczolhatta a hadi törvényszék elé a »dissenterek«-et, nem élvezhette az örömet, a spanyol csizmákban elájulni látni őket. Itt nem fojthatta vízbe a fiatal lányokat, mivel nem akarták megtagadni hitüket, se a szegény földnépét nem lövethette agyon, mivel kétkedtek, vajjon a választottak közé tartozik-e ő. Azonban Angliában sem szünt meg üldözni a puritánokat, a meny nyire hatalma terjedt, mig bizonyos események, a melyekről később szólándunk, arra nem vették, hogy egyesülést tervezzen a puritánok és pápisták közt, az államegyház lealázása és kifosztása végett.

A protestáns disszenterok egy osztálya iránt ugyan, uralkodása e korábbi idejében is, némi gyöngédséggel viseltetett, — a »barátok (friends) társulata« iránt. E különös testület iránt részrehajlása vallásos rokonszenyből magyarázható; mert mindazok közt, a kik Jézus isteni küldetésében hisznek, a római katolikus és quaker között van legnagyobb különbség. Képtelennek látszhatik az állítás, hogy épen e körülmény szolgált kapcsolatul a római katolikus és quaker között; még is ez volt az eset. Mert, két

ellenkező irányban, annyira eltértek attól, a mit a nemzet nagy tömege igaznak ismert, hogy még szabadelvű férfiak is rendesen a legszélesebb türelem körén kívül esőnek tekintették mindkettőt. Így a két szélső felekezetnek, épen mivel szélsők voltak, közös és a közbenső felekezetekétől különböző érdekek volt. S a quakerek semmi bántalmat nem követtek el Jakab és háza ellen. Községet sem alakítottak, míg atyja és a hosszú parlament közt a harcz végéhez nem közelgett. Kegyetlenül üldözte őket néhány forradalmi kormány. A visszaállítás óta, sokszoros rossz bánás daczára, hunnyászkodva alávetették magokat a királyi hatalomnak. Mert bár olyan előzményekből indultak ki, a melyeket az angol egyház lelkészei eretnekségnek tartottak, azt az eredményt vonták azokból, a mit az angol egyház lelkészei, hogy semmiféle fejedelmi zsarnokság nem jogsíthatja tetteles ellenállásra az alattvalókat. Soha sem jöttek nyomába, hogy quaker irt volna a kormány ellen gúnyiratot. Soha sem vegyült a quaker összeesküvésbe a kormány ellen. Községek nem csatlakozott a kirekesztési bill melletti zajongásba, s ünnepélyesen kárhoztatták a »rozsházi« összeesküvést, mint pokoli tervet, s ördögi cselekményt *). Valóban ők akkor igen kevés részt vőnek a polgári viszongásokban; mert nem voltak, mint most, együtt nagy városokban, hanem rendesen mezőgazdasággal foglalkoztak, a mitől lassanként azon boszantások miatt idegenedtek el, hogy, sajátságos ellenszenvök daczára, tizedet kellett fizetniök. Távol tartották tehát magokat a politikai harcz színhelyétől. Sőt elvők volt, házi körben is kerülni minden politizálást. Mert, az ilyes beszélgetés, nézetök sze-

*) Seweltől a quakerek története. X. k.

rint, ártalmas lelkők tiszta szellemiségére s megzavarja magokviselete komoly nyugalját. Évi gyülekezéseik ismételve intették akkori testvéreiket, hogy ne bocsátkozzanak államügyi beszédekbe. Élő emberek is emlékszenek még, hogy azok a komoly vének, a kik egy korábbi nemzedék szokásait megőrizték, rendszeresen ellenzették az ilyes világi fecsegést. *) Természetes volt, hogy Jakab nagy különbséget tőn ez ártatlan nép, s azon heves és nyugtalan felekezetek közt, a melyek keresztyéni kötelességnek tartották a zsarnoknak ellenszegülni, a melyek Német-, Franciaországban és Hollandban háborút viseltek törvényes fejdelveik ellen, s négy nemzedéken át különös ellenségeskedést tanusítottak a Stuartház iránt.

Lehetséges volt egyébiránt sokat segíteni a római katolikusokon és quakereken, a puritán felekezetek szenvedéseinek enyhítése nélkül. Egy törvény volt akkor életben a mely mindenkit súlyosan büntetett, ha vonakodott letenni a fensőségi esküt, melyet tőle kívántak. E törvény azonban nem nagy baj volt a presbyteriekre, independensekre és baptistákra nézve; mert mindnyájan készek voltak istent hívni föl bizonyságul, hogy idegen főpapok és hatalmasságok irányában minden szellemi összeköttetésről lemondanak. De a katolikus nem tehetett rá esküt, hogy a pápának hatósága ne legyen Angliában, s a quaker semmire sem akart eskünni. Más részről sem a római katolikust, se a quakert nem érintette az »ötmértföldi« törvény, mely talán a »Statute book« minden törvényei közt a legterhesebb volt a puritán nemconformistákra.

A quakereknek egy hatalmas és buzgó ügyészők volt

*) Clarkson a quakerségről. Különös szokásaik; V. fejezet.

az udvarban. Bárha ők, mint osztály, alig avatkoztak világi dolgokba, s a politikát, mint lelki érdekeikre ártalmas foglalkozást, kerülték, egyikök mindazáltal, a ki a többiek-nél állás és vagyon tekintetében előkelőbb volt, a legmagasb körökben élt, s a királyhoz folyvást bejáratos volt. Ez a nagyhirű Penn Vilmos. Atyja tengernagysági biztos volt, üléssel birt a parlamentben, lovagi méltóságra emeltetett, sőt peerségre nyílt kilátása. Fia fényes növelésben részesült, s a hadi pályára volt szánva, de még ifju korában megzavarta kilátásait, s elidegenítette barátait, bizonyos, mint akkor általában tartották, eszelős eretnek csoporthoz csatlakozván. Többször küldték a »Tower«-be, s gyakran a »Newgate«-be. Az »Old Bailey« elé állították, mivel a törvény tilalma daczára papolt. Egy idő óta mindazáltal kibékült családjával, s oly hatalmas pártfogást sikerült megnyernie, hogy, mig Anglia börtönei hitsorsosaival voltak tele, ő, több éven át, minden háborgatás nélkül gyakorolhatta hitvallását. Az utóbbi kormány vége felé, bizonyos régi adósság fejében, a melylyel a korona tartozott neki, nagy terjedelmű földet kapott Északamerikában. E vidékre, melyet akkor csupán az indián vadászok népesítettek, hivta meg üldözött barátait. Gyarmata még bölcséjében volt, midőn Jakab trónra lépett.

Jakab és Penn közt régóta bizalmas viszony létezett. A quaker most udvari emberré, sőt mondhatni, kegyenczczé lön. A karzatról naponként a terembe hívták, s hosszas kihallgatást nyert gyakran, mig peereknek kellett az előteremben várakozniok. Mindenfelé susogták, hogy több valódi hatalma van használni és ártani, mint sok főméltóságu nemesnek. *) Csakhamar hizelgők és kérelmezők vették kö-

*) Historia quakeriana, lib. II. 1639, Croetétől.

rül. Házát gyakorta Kensingtonban, reggelenként, több mint kétszáz kérő ostromolta. Azonban drágán fizette meg látszatos szerencsáját. Még saját felekezete is elhült iránta, s rágalommal fizettek szolgálataiért. Hangosan vádolták, hogy pápista, sőt jézsuita. Sokan állították, hogy St. Omersben növelték, s mások, hogy Rómában avatták föl. E rágalmak ugyan csak a könnyenhívő sokaságnál találhattak hitelt: de e rágalmak közé alaposabb vádak is keverték.

Merő igazságot mondani Pennről, merész föladat; mert inkább mondaköri (mythical) mint történeti egyéniség. Egymással vetélkedő nemzetek s ellenséges felekezetek találkoznak dicsőítésében. Anglia büszke nevére. Egy nagy köztársaság, az Atlanti tengeren túl, olyan tisztelettel tekintti őt, minőt az athéneiek éreztek Theseus iránt, vagy a rómaiak Quirinus iránt. Az a tekintélyes társulat, a melynek tagja volt, apostolként tiszteli őt. Más hitű kegyes férfiak közönségesen úgy tekintik, mint minden keresztyén erény dicső példányát. Egyszersmind egészen különböző fajú bámulói is hirdetik magasztalását. A XVIII. század francia bölcselői elnézték neki, a miket vakbuzgósági agyrémeinek neveztek, a papok megvetése s világpolgári jóakarata miatt, a mely részrehajlatlanul minden népre s minden vallásra kiterjedt. Minélfogva neve minden polgárisult országban egy jelentésű lett a becsületességgel és emberszeretettel.

S nem is egészen érdemetlen e nagy névre. Penn kétségtelenül kitűnő erényekkel birt. Erős vallásos kötelességérzet s hő vágy volt benne az emberiséget boldogítani. Egykét nagy fontosságu pontra nézve tisztább fogalmakkal birt, mint fölvilágosult emberek közt is divatoztak az ő korában; s mint olyan tartomány tulajdonosa és tör-

vényhozója, a mely majd egészen lakatlan levén, midőn birtokába jött, alkalmas terül szolgált erkölcsi kísérletekre, azon ritka szerencsében részesült, hogy elméleteit teljes tisztaságukban, a fenálló intézmények sérelme nélkül, vehette gyakorlatba. Mindég tiszteletes leszen emlékezete, mint oly gyarmat alapítójának, a mely, egy vad néppel érintkezésében, a miveltség nyújtotta tulnyomósággal soha sem élt vissza, s törvényhozónak, a ki, az üldözés korában, a vallásszabadságot tette államszerkezete sarkkövévé. Iratai és élete azonban elég adatot nyujtanak, hogy nem volt nagyobb tehetségű ember. Nem bírt ügyességgel mások jelleme kiösmérésében. Bizalma magánál kevesbbé erényes emberek iránt nagy tévedésekbe és bajokba ejtette. Lelkesedése valamely nagy elv mellett arra vitte őt, hogy más nagy elveket sértett meg, a melyeket szenteknek kellett tartania. S egyenesége sem mindég állotta ki a kísérleteket, a melyeknek ama fényes és mivelt, de mélyen romlott társaságokban ki volt téve, a melyekbe most vegyült. Az udvart egészen udvarlási és nagyravágyási cselszövények tartották forrongásban. Folyton folyt a kitüntetésekkel, hivatalokkal és kegyelmezésekkel üzőtt kereskedés. Természetes volt, hogy azon férfiut, a kit naponként láttak a palotában, s a kiről tudták, hogy szabad bejárása van a fölséghez, gyakran ostromolták, hogy befolyását olyan czélokra használja föl, a melyeket a szigoru erkölcsiségnek kárhoztatnia kellett. Penn becsületessége rendületlen állott a rágalom és üldözés ellenében. De most, királyi mosoly, női tetszelgés, vén diplomata és udvaroncok csábító ékesszólása s finom hizelgése által ostromoltatva, szilárdsága ingadozni kezdett. Czimek és szólásformák csusszantak ki alkalmilag szájából és tollából, a melyek ellen annyiszor kikelt. Jó volna, ha ez en-

gedékenységnél a nagy világ szokásai iránt egyéb rosztat nem követ vala el. Fájdalom, nem titkolhatni el, hogy nagy része volt némely tárgyalásokban, a melyeket nem csak saját társasága szigorú törvényei, hanem minden becsületes ember közvéleménye kárhoztat. Aztán ünnepélyesen tiltakozott, hogy kezei tiszták a tilos nyereménytől, s hogy soha semmi jutalmat nem fogadott el azoktól, a kiket magának lekötelezett, bár könnyen csinálhatott volna, míg az udvarnál befolyása tartott, százhusz ezer fontot. *) Ez állítás teljes hitelt érdemel. De a hiuságot szintugy meg lehet vesztegetni, mint a kapzsiságot; s tagadhatlan, hogy Penn körül addig hizelegtek, míg részt vőn némi menthetetlen eljárásokban, a melyekből mások vontak hasznot.

Először igen dicséretesen használta föl befolyását. Erélyes előterjesztést tőn a quakerek sérelmeiről az új királynak, a ki örömmel látta, hogy lehetséges e békes felekezeten s a római katolikusokon enyhíteni, a nélkül, hogy hasonló kedvezésben részesítsenek más osztályokat, a melyek akkor üldözés alatt voltak. Névsort készítettek a foglyokról, a kik ellen pört rendeltek, mivel nem tőnek esküt, vagy nem jártak templomba, s a kiknek hűségéről bizonyítványokat terjesztettek a kormány elé. Ezeket fölmentették s megparancsolták, hogy hasonló eljárást ne kezdjenek, míg a király ki nem jelenti akaratát. Ezen uton mintegy ötszáz quaker s még több római katolikus nyerte vissza szabadságát. **)

*) Penn levele Popplehez.

**) Nincs nyoma, hogy egyetlen nem-quaker és nem-római katolikus is visszanyerte volna szababságát. Croese a kiszabadult quakerek számát ezernégyszáz hatvanra teszi.

S most eljött az angol parlament összejövetelének ideje. Az alsóházi tagok oly számosan gyülekeztek a fővárosba, hogy nagy kétség volt vajon teremők, a mint akkor rendezve volt, elég tágas lesz-e. Az ülést közvetlenül megelőzőtt napokat a közügyek fölött értekezésre használták egymás közt és a kormány ügyvivőivel. Nagy gyűlést tartott a hódoló párt a »Fountain-Tavern«-ben; s Lestrangernek, a kit csak nem rég lovaggá ütött a király, s Worcester-város a parlamentbe megválasztott, fő része volt e tanácskozások vezetésében.

Hamar kitűnt, hogy az alsóháziak közül nagy résznek olyan nézetei vannak, a melyek nem egészen egyeztek meg az udvaréival. A vidéki tory gentlemanek, alig egy kivétellel, mindnyájan fen akarták tartani a »Test act«-át és a »Habeas Corpus«-t; s néhányan arról beszéltek, hogy csak bizonyos évekre szavazzák meg a közjövodelmeket. Egyébiránt egyáltalán készek voltak, szigorú törvényeket hozni a whigek ellen, s a kirekesztési törvény minden pártolóit örömet megfosztották volna a hivatalképességtől. Másfelől a király ohajtotta, hogy a jövodelmeket egész életére szavazzák meg, a római katolikusokat bocsássák hivatalokra, s törölgék el a »Habeas corpus act«-át. E három tárgy feküdt nagyon szíven; s egyáltalában nem volt hajlandó azok helyett a büntető törvényt az »exclusionisták« ellen elfogadni. Sőt nem is fogott volna neki e törvény tet-szeni; mert az »exclusionisták« bizonyos osztálya magasan állott kegyében, az, a melynek Sunderland volt képviselője, mely az összeesküvés napjaiban csak azért csatlakozott a whigekhez, mivel nálok volt az uralom, s a mely a koczka fordultával szintén megváltozott. Jakab úgy tekintette ez elpártoltakat, mint a legszolgáibb eszközöket céljai kivi-

telére. Nem azon daczos szívű cavalierektől várhatott szerencsében aljas és lelkismeretlen önmegadást, a kik hüvek voltak balsorsában. A kik nem a szabadság vagy vallás melletti buzgalomból, hanem csupán haszonlesésből és félelemből segítettek elnyomni őt, midőn tehetetlen volt, épen azon emberek, ugyanazon vágy és félelem által indítatva, segítik őt népe elnyomásában, miután hatalmassá lett. *)

Habár boszuálló, de nem minden kivétel nélkül volt az. Egyetlen példát sem hozhatni föl, hogy nemes szána-kozást mutatott volna azok iránt, a kik becsületes szándokból s a közérdekben szegültek ellene. De gyakran kimélte s előmozdította azokat, a kiket aljas indok vitt bántására. Mert az aljasság, a mely alkalmas zsarnoki eszköznek kinálkozott, oly nagybecsű volt előtte, hogy még akkor is némi kegyességgel bánt azzal, midőn az ő rovására üzte játékát.

A király kívánatait különböző utakon közölték az alsóház tory tagjaival. A többséget könnyű volt rábeszélni, hogy hagyjanak föl a »kirekesztők« elleni büntetőtörvény minden gondolatával, s hogy ő fölségének életére ajánlják meg a jövedelmeket. De a »Test« és »Habeas corpus act«-át illetőleg nem nyerhettek kielégítő biztosítást az udvar küldöttei. **)

Május tizenkilencedikén nyitották meg az ülést. Az alsóházi padok sajátságos látványt nyújtottak. Az a

*) Az »exclusionisták« ezen osztályáról írta Lajos Barillon: »L' intérêt qu'ils auront à effacer cet e tâche par des services considerables les portera, se'on toutes les apparences, à les servir plus utilement que ne pourroient faire ceux qui ont toujours été les plus attachés à sa personne.« 1685, május 15—25.

**) Barillon, május 4 - 14. 1685.

nagy párt, a mely a három utósó parlamentben tulnyomó volt, törpe kisebbséggé olvadt össze, s alig egy tizenötöd részét tette a háznak. Az ötszáz megyei és városi követből csak százharminczöten ültek már a parlamentben. Könnyű belátni, hogy ilyen nyers, tapasztalatlan emberek testületének, némi fontos tulajdonokra nézve, jóval alantabb kellett állania, mint mai képviselő gyülekezeteink általában.

A ház vezetését két skóciai peerre bízta Jakab. Az egyik, Middleton Károly, gróf Middleton, miután fő hivaltalt viselt Edinburghban, az utóbbi király halála előtt kevéssel az angol titkos tanács tagja s államtitkár lön. Graham Rikárd, viscount Preston, adatott mellé, a ki sok ideig követi állomáson volt Versaillesban.

Az alsóház első dolga volt az elnök- (speaker) választás. Hogy ki legyen az, soká folyt e fölött a vita a titkos tanácsban. Guildford sir Meres Tamást ajánlotta, a ki mint ő, trimmer volt. Jeffreys, a ki egy alkalmat sem mulasztott el a főpecsétörrel összetüzni, sir Trevor Jánost hozta javaslatba. Ez féligmeddig zugügysz, s egyébként játékos volt, mindkét hivatásához méltó érzelmekkel és elvekkkel lépett a közéletbe, tányérnyalója lett a főbirónak s alkalmilag nem rosszul tudta utánozni pártfogója mardosó nyelvét. Mint várni lehetett, Jakab Jeffreys kedvenczének adta az elsőséget, Middleton ajánlotta s ellenzés nélkül választották meg.

Eddig könnyedén ment minden. De egy nem mindennapi tehetségű ellenfél várt alkalomra. Seymour Edvárd, Berry Pomeray Castle, Exeter város követe volt ez. Seymourt születése egy rangra emelte Európa legelőkelőbb alattvalóival. Egyenes fi örököse volt ő azon Somerset herczegnek, a ki VIII. Henrik király sógora, és Angolország

»protectora« volt. A Somerset hercegség első rendelkezése szerint a »protector« ifjabb fiát elébe tették az idősbnek. Az ifjabbiktól származtak a Somerset hercegek. Az idősbiktól azon család ered, a mely Berry Pomeroyban lakott. Seymournak nagy vagyona volt, s nyugoti Angliában messze terjedő befolyása. És nem csupán a vagyon és születés előnyével birt. Egyike volt a legügyesebb szónokoknak és ügykezelőknek az egész országban. Sok ideig ült az alsóházban, tanulmányozta szabályait és szokásait s egészen beletalálta magát különös hangulatába. Az utóbbi uralom idejében oly körülmények közt választották elnökké, a melyek különösen becsessé tették e kitüntetést. Több nemzedék folytán csak törvénytudót választottak e székbe; s ő volt az első vidéki gentleman, a kit tehetségei és ismeretei képessé tőnek a hosszas elévülés megszegésére. Azután magas politikai hivatalra jutott s a titkos tanácsban ült. De fenhéjázó s összeférhetlen természete annyi kedvetlenséget okozott, hogy vissza kellett vonulnia. Tory volt s az államegyház hive; minden erővel ellenezte a »kirekesztési billt«; a whigek üldözték őt jó napjaikban: s azért bátran merészelt oly hangon beszélni, a mely miatt bármely gyanus köztársaságit a »tower«-be küldtek volna. Sok ideig állt bizonyos parlamenti szövetség élén, a melyet »nyugoti szövetség«-nek neveztek, s számos devonshirei, sommersetshirei és cornwalli gentlemant foglalt magában.

Minden alsóházban nagy tekintéllyel bir olyan tag, a ki gazdagsággal és előkelő származással ékesenszólást, tudományosságot és ügykezelési jártasságot párosít. De főleg oly házban kellett roppant befolyással birnia ily tagnak, a melyből azon kor több jeles szónoka és parlamenti vezére ki volt zárva, s a mely oly emberekkel volt tele, a

kik soha sem hallottak tanácskozást. Az erkölcsi súly hiányzott ugyan Seymour Edvárd jellemében. Kicsapongó, istentelen, romlott és büszkébb volt, hogy sem szokott udvariassággal társalgott volna, de nem elég büszke visszautasítani a tilos nyereséget. De olyan hasznos szövetséges, s oly ártalmas ellen volt, hogy gyakran azok is vadászták kegyét, a kik leginkább gyűlölték őt.

Most rossz hangulatban volt a kormány irányában. A nyugoti »borough«-ok átalakításában néhol sértették érdekeit: hiuságát sértette, hogy Trevort emelték az elnöki székbe; s hamar talált alkalmat megboszulni magát.

Május huszonkettedikén hívták meg az alsóház tagjait a lordok háza sorompóihoz; s a király, trónon ülve, mondott beszédet mindkét házhoz. Nyilvánította, hogy erős szándoka fentartani az egyház és állam létező kormányzatát. E nyilatkozat hatását azonban gyöngítette az alsóházhoz intézett rendkívüli intése. Tart tőle, ugymonda, hogy időről időre akarják neki a pénzt megajánlani, azon reményben, hogy ekkép kényszerítik gyakrabban hívni egybe őket. De figyelmeztetnie kell őket, hogy nem enged ily bánásmódot maga irányában, s ha gyakran egybe akarnak hivatni, jól kell bánniok vele. Miután világos volt, hogy pénz nélkül nem lehet a kormányt folytatni, e kifejezésekben benfoglaltatott, hogy, ha nem adnak neki annyi pénzt, a mennyit ohajt, venni fog magának. Különös, hogy e beszédet hangos örömkialtásokkal fogadták a tory gentlemanek a sorompóknál. Az ilyen kiáltozás akkor napi renden volt. Most azonban, számos év óta az a komoly és illemes szokás van a parlamentben, hogy a trón minden nyilatkozatait, akár kedvezők, akár nem, tiszteletteljes csendben hallgatják meg.

Akkori szokás szerint miután a király előadta röviden a parlament egybehívatása okait, a főpecsétőr a közügyek állásáról részletesben értesítette a házat. Guildford elődei, Clarendon, Bridgeman, Shaftesbury és Nortingham példájára, beszédet készített, azonban, nagy boszuságára, úgy találta, hogy szolgálatára nem volt szükség.

Mihelyt visszatértek saját teremökbe az alsóház tagjai, indítványozták, hogy a király jövedelmeinek megállapítása végett, bizottsággá alakuljanak.

Most fölállt Seymour. A róla még fenlevő rajzok után magunk elé varázsolhatjuk a mint fölállott, hű képmását, ama kicsapongó, büszke gentry főnökének, művészileg rendezett s divatosan gazdag hajfűrtökkel vállai körül, s a kék és dacz kifejezésével szemében és ajkain. Nem akarja, mondá a büszke »cavalier«, hogy a parlament megvonja a koronától a kormány vitelének eszközeit. De parlament-e ez valóban? Nem ülnek-e számosan e padokon, a kikről mindenki tudja, hogy nincs joguk itt ülni, a kiknek választását vesztegetés mocskolta be, a kiket rettentés által erőszakosan tukmáltak a választókra, s a kiket olyan testületek küldtek, a melyeknek nem volt törvényes állásuk? Nem alakítottak-e át több választó testületet, királyi szabadalmak s emlékezetet haladó joggyakorlat daczára? A választó hivatalnokok nem lelkismeretlen ügyviselői valának-e az udvarnak? Látván, miként van maga a képviselő elve rendszeresen megtámadva, nem tudja hogyan alkalmazza az alsóház tisztes nevét azon gentlemanek csoportjára, a kiket maga körül szemlél. Azonban soha sem volt idő, midőn a közjó inkább megkívánta volna, hogy a parlamentnek nagy legyen tekintélye. Roppant veszélyek fenyegetik az ország egyházi és polgári alkotmányát. Köztudomásra

van, nem szükség mutogatni, hogy a »Test act« a vallás védőfala, s a »Habeas corpus act«, a szabadság védőfala, lerombolásra van kitűzve. Mielőtt olyan fontos kérdések fölött határozunk, hadd tájékozzuk legalább, van-e rá joga a törvényhozásnak. Hadd vizsgáljuk mindenek előtt, mint mentek véghez a választások. S lássunk hozzá, hogy a vizsgálat részrehajlatlan legyen. Mert ha azon meggyőződésre jutna a nemzet, hogy ez uton nem várhatni segílyt, rajtunk fogják majd az igazságot kiszolgáltatni, a mit most adni vonakodunk.« Végül indítványozta, hogy mielőtt pénzt ajánlanának, a választások ellen intézett kérvényeket vegyék fontolóra s egy tagot se bocsássanak szavazatra, a kiknek ülésjoga kérdés alatt van.

Semmi helyeslés nem hallatszott. Egy tag sem merte pártolni az indítványt. Valóban Seymour sokat mondott, a mit senki sem mondhatott volna büntetlenül. Az indítvány vita nélkül bukott meg s még naplóba sem ment. De ropant hatást szült. Barillon tudatta urával, hogy sokan, a kik nem merték pártolni e nevezetes beszédet, szivökben helyeselték azt, hogy közbeszéd tárgya lett egész Londonban, s hogy, a mint látszik, maradandó lesz hatása a közvéleményre.

Az alsóház azonnal bizottsággá alakult s a királynak, egész életére, megajánlotta mindazon jövedelmet, a mit testvére birt.

Az egyház buzgó hivei, a kik a ház többségét képezték, abban a hitben látszottak lenni, hogy az a készség, a melylyel Jakab kívánatait, a jövedelmekre nézve, teljesítették, némi engedmény várására jogosítja őket. Mondták, hogy ők sokat tőnek kedvéért, s most a nemzet érde-

kében kell tenniök valamit. A ház tehát vallásügyi bizottsággá alakult, vizsgálni, miként lehet legjobban az államegyház biztosítását eszközölni. E bizottságban két határozatot fogadtak el egyértelműleg. Az első hő ragaszkodást nyilvánított az angol egyház iránt. A másodikban fölhívták a királyt, hogy a büntető törvényeket hajtassa végre mindazok ellen, a kik nem annak az egyháznak tagjai.

A whigek ugyan szerették volna, ha a protestáns disszentereket türték, s csupán a római katolikusokat üldözték volna. De a whigek csekély és lehangolt kisebbség voltak. Annálfogva lehetőleg kevésbé igyekeztek föltűnni, fölhagytak pártnevőkkel, nem törekedtek ellenséges hallgatóikra rátolni nézeteiket, s folyvást minden indítványt pártoltak, a mely a parlament és udvar között az egyetértés megzavarására volt irányozva.

Midőn a hitügyi bizottságban történeteknek hire ment a Whitehallba, a király szerfölött megharagudott. Igazán nem is vádolhatni őt, hogy a toryk eljárása miatt megneheztelt. Ha ugy voltak hangolva, hogy a büntető törvény szigorú végrehajtását megkívánják, kérdésen kívül pártolnók kellett volna a kirekesztési törvényt. Mert képtelenség volt pápistát ültetni a trónra s aztán tőle követelni, hogy üldözzé azon hit követőit, a melyen kívül, nézete szerint, nincsen üdvösség. Ha szelidebb végrehajtással enyhítette a király Erzsébet véres törvényeit, nem sértett alkotmányos elvet. Csupán a hatalommal élt, a mely mindég a koronát illette. Sőt csak azt tette, a mit később tőnek sorban a reformatio tanai mellett buzgó királyok, Vilmos, Anna s a Brunswickház fejedelmei. Ha türte volna, hogy a katolikus papokat, a kiknek életét a törvény sérelme nélkül

megmenthette, akaszszák, fölhasítsák és négyeljék, azért, mivel előttök szent kötelességben járnak el, azok gyűlölségét és megvetését is magára fogta vonni, a kiknek előítéletei miatt tette ezt a gyalázatos engedményt; s az utóvilág egyértelműleg magasztalja vala, ha csak annál maradt volna, hogy kétségtelen kegyelmezési jogával nagy kiterjedésben élvén, saját egyháza követőinek valódi türelmet biztosítson.

Az alsóháziak, bővebb megfontolás után, érezték, hogy esztelenül cselekedtek. Egyszersmind nyugtalanította őket a hír, hogy a király, kire ők vakbuzgó tisztelettel tekintettek, rendkívül ingerült. Siettek tehát jóténni hibájokat. A házban egyhangulag elvetették a határozatot, a melyet a bizottságban egyhangulag elfogadtak, s kijelentették, hogy teljes bizalommal megnyugszanak ő felsége kegyelmes ígéretében, mely szerint oltalmazandja azt, a vallást, a mely előttök kedvesebb életöknél.

Három nappal utóbb a király értesítette a házat, hogy testvére némi adósságokat hagyott hátra, s hogy a hajóhadi és tüzérségi készlet fogytán van. Rögtön elhatározták, hogy új adókat kell kivetni. Dudley North, a főpecsétőr ifjabb testvére megbízott, az utakat és módokat kimutatni. Dudley North kora egyik legtehetségesebb embere volt. Ifjabb korában a Levanteba küldték, a hol sok ideig kereskedői vállalatokkal foglalkozott. Ily helyzetben a legtöbb ember elhanyagolná tehetségeit. Mert Smyrnában és Konstantinápolyban kevés könyv volt, és kevés értelmes társas kör. De az ifju üzér erős értelemmel bírt, mely nem szorult kül segédeszközökre. Magánya közben mélyen elmélkedett a kereskedés bölcséletéről, s lassanként egy bevégezett, csodálatos elméletet gondolt ki, lényegben hason-

lót ahhoz, a melyet, száz évvel utóbb, Smith Ádám fejtett ki. Több évi távollét után nagy vagyonnal tért vissza Angliába Dudley North, s Londonban, a cityben, nyitott üzletet, mint törökországi kereskedő. Elméleti és gyakorlati mély ismeretei kereskedelmi ügyekben, s az az értelmesség és elevenség, a mint nézeteit fejtegette, hamar reá vonták az államférfiak figyelmét. A kormány fölvilágosult tanácsadóra s egyszersmind lelkiismeretlen szolgára talált benne. Mert ritka lelki tehetségei láza elvekkal és érzéketlen szívvvel párosultak. Midőn a tory visszahatás ereje növekedőben volt, sheriffé nevezte ki magát, hogy az udvar boszuját elősegitse. Esküttein soha sem mult, ha »bünös«-t kellett kimondani; s egy birói mészárlás napján, neje nagy elrémülésére, szép háza előtt, a Basinghall utczába jöttek a fölnégyelt whigek karjaival és lábszáraival a szekerek, további intézkedés végett. Lovagi méltósággal, aldermani köpenynyel s vámbiztosi tisztséggel jutalmazták szolgálatait. Banbury részéről a parlamentbe küldék s uj tag létére, ő volt, a kire a főkincstárnok az alsóházban leginkább számított a pénzügyi dolgok vezetését illetőleg.*)

Bár az alsóház egy értelemben volt azon határozat mellett, hogy a koronának még több segélyt ajánlanak meg, épen nem értettek egyet, hogy mely forrásokból merítsék az ajánlatot. Hamar elhatározták, hogy a szükséges öszlet egy részét nyolcz éven át a borra és boreczetre vetett vámadalékból szedjék be: a mi azonban sehogy se volt elég. Több képtelen tervvel álltak elő. Sok vidéki gentleman kész lett volna sulyos adót vetni a fővárosban minden uj

*) Dudl-y North élete Roger North-tól. Mr. Cullochtól a politikai gazdaság irodalma.

épületre. Ily adótól remélték, hogy gátot vet ama város növekedésének, a melyre sok ideig féltékeny ellenszenvvel tekintett a vidéki jobbágiság. Dudley North terve szerint vámadalékot kellett vetni, nyolcz éven át, a czukorra és dohányra. Roppant zaj támadt. Gyarmati kereskedők, kalmárok, czukrárszok és dohányárosok folyamodtak a házhoz, s ostromolták a közhivatalokat. Bristol népe, mely a Virginiával és Jamaicával üzött kereskedésben rendkívül volt érdekelve, küldöttséggel járult, a melyet a ház sorompói előtt hallgattak meg. Rochester ingadozott egy perczig; de North gyors értelme s teljes kereskedelmi ismerete erőt vőn minden ellenzésen, mind a kincstárnál, mind a parlamentben. A régi tagok elbámultak e férfit láttára, a ki noha két hétig sem volt tagja a háznak s élete nagy részét külföldön töltötte, önbizalommal elvállalta és ügyesen kezelte a kincstár korlátnoka minden ügyeit.

Tervét elfogadták; s így a koronának mintegy tizenkilenczszázezer font tiszta jövedelme volt csupán Angliából. Olyan öszlet, a mely bőségesen elegendő volt béke idején a kormányzás költségeire.

A lordok, ez alatt, több fontos kérdésről tanácskoztak. A tory-párt mindég erős volt a peerek között. Minden püspöki széket magában foglalt, s az utósó parlamenti fölосzlatást követő négy évben, különböző új kinevezésekkel erősbült. Az új peerek közt kitünőbbek voltak: a főtárnok Rochester, a főpecsétőr Guildford, Jeffreys, az országbiró, lord Godolphin és lord Churchill, a ki, miután Versaillesből visszajött, angol báróvá lett.

A peerek mindjárt felvették négy tagtársuk ügyét, a kiket az utóbbi uralkodás alatt vád alá vettek, de soha sem

lót ahhoz, a melyet, száz évvel utóbb, Smith Ádám fejtett ki. Több évi távollét után nagy vagyonnal tért vissza Angliába Dudley North, s Londonban, a cityben, nyitott üzletet, mint törökországi kereskedő. Elméleti és gyakorlati mély ismeretei kereskedelmi ügyekben, s az az értelmesség és elevenség, a mint nézeteit fejtegette, hamar reá vonták az államférfiak figyelmét. A kormány fölvilágosult tanácsadóra s egyszersmind lelkiismeretlen szolgára talált benne. Mert ritka lelki tehetségei láza elvekkal és érzéketlen szívvvel párosultak. Midőn a tory visszahatás ereje növekedőben volt, sheriffé nevezte ki magát, hogy az udvar boszuját elősegitse. Esküttein soha sem mult, ha »bünös«-t kellett kimondani; s egy birói mészárlás napján, neje nagy elrémülésére, szép háza előtt, a Basinghall utczába jöttek a fölnégyelt whigek karjaival és lábszáraival a szekerek, további intézkedés végett. Lovagi méltósággal, aldermani köpenynyel s vámbiztosi tisztséggel jutalmazták szolgálatait. Banbury részéről a parlamentbe küldék s új tag létére, ő volt, a kire a főkincstárnok az alsóházban leginkább számított a pénzügyi dolgok vezetését illetőleg.*)

Bár az alsóház egy értelemben volt azon határozat mellett, hogy a koronának még több segélyt ajánlanak meg, épen nem értettek egyet, hogy mely forrásokból merítsék az ajánlatot. Hamar elhatározták, hogy a szükséges öszlet egy részét nyolcz éven át a borra és boreczetre vetett vámadalékból szedjék be: a mi azonban sehogy se volt elég. Több képtelen tervvel álltak elő. Sok vidéki gentleman kész lett volna sulyos adót vetni a fővárosban minden új

*) Dudl-y North élete Roger North-tól. Mr. Cullochtól a politikai gazdaság irodalma.

épületre. Ily adótól remélték, hogy gátot vet ama város növekedésének, a melyre sok ideig féltékeny ellenszenvvel tekintett a vidéki jobbágiság. Dudley North terve szerint vámadalékot kellett vetni, nyolcz éven át, a czukorra és dohányra. Roppant zaj támadt. Gyarmati kereskedők, kalmárok, czukrászok és dohányárosok folyamodtak a házhoz, s ostromolták a közhivatalokat. Bristol népe, mely a Virginiával és Jamaicával üzött kereskedésben rendkívül volt érdekelve, küldöttséggel járult, a melyet a ház sorompói előtt hallgattak meg. Rochester ingadozott egy perczig; de North gyors értelme s teljes kereskedelmi ismerete erőt vőn minden ellenzésen, mind a kincstárnál, mind a parlamentben. A régi tagok elbámultak e férfiú láttára, a ki noha két hétig sem volt tagja a háznak s élete nagy részét külföldön töltötte, önbizalommal elvállalta és ügyesen kezelte a kincstár korlátnoka minden ügyeit.

Tervét elfogadták; s így a koronának mintegy tizenkilencszázezer font tiszta jövedelme volt csupán Angliából. Olyan öszlet, a mely bőségesen elegendő volt béke idején a kormányzás költségeire.

A lordok, ez alatt, több fontos kérdésről tanácskoztak. A tory-párt mindég erős volt a peerek között. Minden püspöki széket magában foglalt, s az utósó parlamenti fölösztatást követő négy évben, különböző uj kinevezésekkel erősbült. Az uj peerek közt kitünőbbek voltak: a főtárnok Rochester, a főpecsétőr Guildford, Jeffreys, az országbiró, lord Godolphin és lord Churchill, a ki, miután Versaillesből visszajött, angol báróvá lett.

A peerek mindjárt felvették négy tagtársuk ügyét, a kiket az utóbbi uralkodás alatt vád alá vettek, de soha sem

állítottak pörbe, s hosszas fogság után, kezességre bocsátott szabadon a »King's Bench.« E nemes urak közül, a kik fölhívásra kötelesek voltak előállani, három római katolikus. A negyedik nagynevű és befolyásu protestáns, — Danby gróf. Mióta a hatalomtól elesett, s az alsóház honárulással vádolta, négy parliament oszlattatott fel; de őt se föl nem mentették, se el nem ítélték. 1679-ben a lordok, helyzetére vonatkozólag, kérdésbe tették, vajon a vádalávétele elenyészik-e vagy sem a föloszlatással. Hosszas vita s az előzmények teljes vizsgálata után, abban állapodtak meg, hogy a kereset függőben marad. E határozattól most elállottak. Nehány whig nemes tiltakozott e lépés ellen, de kevés sikerrel. Az alsóház, hallgatólag, megnyugodott a lordok végzésében. Danby megint elfoglalta helyét a peerek közt, s a tory párt tevéken és hatalmas tagja lett.

Az alkotmányos kérdés, mely fölött a lordok, hat évnyi rövid idő alatt, két ilyen homlokegyenest ellenkező végzést hoztak, egy századnál tovább szunnyadt, s a Warren Hastings pöre közben történt föloszlatáskor éledt föl újra. Szükség lön akkor elhatározni, vajon az 1679. követett szabály, vagy az ellenkező, melyet 1685-ben követtek, tekintendő-e országos törvényül. Mindkét ház hosszasan vitatta e kérdést; s a legnagyobb törvényes és parlamenti tehetségek vőnek részt e vitában, a melyeket azon, ily tehetségekben különösen termékeny korszak föl tudott mutatni. A törvénytudók meghasonlottak. Thurlow, Kenyon, Scott és Erskine állították, hogy a föloszlatás véget vet a keresetnek. Mansfield, Camden, Loughborough és Grant az ellenkező tant védtek. De azon államférfiak közt, a kik nem előzményekre és tudományos »analogiá«-kra, hanem mélységes és nagy alkotmányos elvekre alapítottak

ták okoskodásaikat, nem igen volt véleménykülönbség. Pitt és Grenville, valamint Burke és Fox, azt tartották, hogy a kereset még függőben van. Mindkét ház mellőzte nagy többséggel az 1685-ki határozatot, s kijelentették, hogy az 1679-ki végzemény egyező a parlament törvényeivel.

Azon nemzeti bűnök közt, a melyeket az Oates hazugságai által okozott rémület alatt elkövettek, Strafford bírói meggyilkolása volt leginkább feltűnő. E szerencsétlen nemes ítéletét most minden részrehajlatlan egyén igazságtalannak tekintette. A főtanú immár számos hamis esküvésben volt elmarasztva. Ilyen körülmények közt kötelessége volt a törvényhozásnak, igazságot szolgáltatni az ártatlan szenvedő emlékezetének, s a nem érdemlett mocskot letörölni a névről, mely annyi ideig fénylett évkönyveinkben. A felsőházban átment Strafford ítéletének megszüntetése, daczára néhány peer zajongásának, a kik nem akarták megengedni, hogy ártatlan vért ontottak. Az alsóházban kétszer fölolvasták a »bill«-t szavazás nélkül, s bizottságba utasították. De a bizottságra kitűzött napon hírek jöttek, hogy borzasztó fölkelés tört ki Anglia nyugoti részén. Félre kellett tehát tenni a kevesebbé fontos dolgokat. Az elégtétel, melylyel Strafford emlékezetének tartoztak, a mint hitték, csak rövid időre halasztatott el. Jakabrosz kormányzása azonban, néhány hónap alatt, egészen más irányt adott a közérzelemnek. A római katolikusok több nemzedéken át nem voltak olyan helyzetben, hogy a szenvedett igaztalanságért elégtételt kívánhatának, s szerencséseknek tartották magokat, ha homályban és csöndben háborítlanul hagyták őket élni. Végre, IV. György uralma alatt, több mint száznegyven év múlva, hogy Straffordnak a »Tower hill«-en vére ontatott, megtörtént a késő kiengesz-

telés. A korona ministerei törvényt terjesztettek a parlament elé, a mely az elitélést megsemmisítvén, visszahelyezte a megbántott családot régi méltóságaiba. Minden párt férfiai örömmel fogadták e törvényt, s átment egyetlen szókülönbség nélkül.

Most a fölkelés származását és fejlődését kell rajzolnom, a mely a házak tanácskozásait rögtön félbeszakasztotta.

V. FEJEZET.

II. Károly uralkodása vége felé, némelyek a whigek közül, a kik mélyen be voltak bonyolodva a pártokra nézve oly gyászos összeesküvésbe, s jól tudták, hogy romlásra vannak kijelölve, Németalföldön kerestek menhelyet.

E menekvők többnyire tüzes véralkatu s gyöngé föl-fogásu emberek voltak. Egyszersmind azon különös csalódás befolyása alatt állottak, a mely helyzetökből származónak látszik. A politikus, a kit az ellenpárt száműzött, rendszeren csalfa szemüvegen át látja a társadalmat, a melyet oda hagyott. Bánata, epedése és boszúja minden tárgyat eltorzítva és hamis színben tüntet föl. Minden kis elégtelenségben forradalom közeledését látja. Minden zavargás fölkelésnek tetszik előtte. Nem hitetheti el magával, hogy hazája szintűgy nem eped utána, mint ő hazájaért. Azt képzei, hogy mindazon régi társait, a kik még tüzhelyök mellett élvezik javaikat, ugyanazon érzelmek kinozzák, a melyek neki terhessé teszik az életet. Minél tovább tart e száműzés, annál nagyobbá lesz a csalódás. Az idő múlása, mely hátrahagyott barátai buzgalmát lankasztja, éleszti az övét. Havonként türelmetlenebbül vágyik újra látni szülőföldét; s hazája havonként inkább feledi és könnyebben nélkülözi őt. E csalódás szinte az örültségig megy, ha több száműzött van együtt ide-

gen földön, a kik ugyanazon ügyért szenvednek. Fő foglalkozásuk arról beszélni, mik valának egykor s mi lesz belőlök, egymást kölcsönösen tüzelni a közös ellenség ellen, s a győzelem és boszú túlságos reményeivel tölteni el. Így érnek meg olyan vállalatokra, melyeket mindenki reményteleneknek fogna mondani, a kit a szenvedély nem fosztott meg számító tehetségétől.

Ilyen hangulatban voltak többen a menekültek közül, a kik a szárazon gyülekeztek. Az érintkezés, melyet Angliával föntartottak, többnyire olynemű volt, a mely az érzelmeket fölizgatta s az értelmet félrevezette. A közvélemény hangulatáról leginkább a whig párt legroszabb tagjaitól nyertek értesülést, a kiknek az összeesküvés és gúnyiratszerzés volt kenyerök, a kiket üldöztek az igazság szolgálói, álruhában kellett járniok félreeső utcákban, s gyakran hetekig lappanganiok padlásokon és pinczékben. Államférfiak, a kik a »honfi párt« diszei voltak, s a kik utóbb a »convent« tanácskozásait vezették, másféle értesítéseket adtak volna, mint bizonyos Wildman János- és Danvers Henrikféle emberek.

Wildman negyven év előtt a parlament seregében szolgált, de kitünőbb izgató volt, mint katona, s korán odahagyta a hadi pályát, hogy jelleméhez illőbb foglalkozást kezdjen. Gyűlölség az egyeduralom ellen folytonos összeesküvésekbe sodorta őt, először a protector, majd a Stúártok ellen. De Wildman túlheve mellett gyöngéden ügyelt saját biztosságára. Bámulatos ügyessége volt soha sem lépni át a fölségsértés határát. Senki sem értett jobban kétséges vállalatokra ösztönözni másokat oly szavakkal, a melyek, az eskütszék előtt ismételve, ártatlanoknak vagy legroszabb esetben kéteseknek tetszhettek volna.

Annyira ment ravaszsága, hogy bár ismeretes összeesküvő volt, s a boszús kormány sok ideig tartotta szemügygyel, kikerült minden veszélyt s ágyában halt meg, miután két nemzedék czimboráit látta bitón múlni ki.

Danvers hasonló fajta, tüzes, de bátortalan ember volt, a kit lelkesedése mindég a veszély örvénye felé sodort, s gyávasága mindég visszatartott. Jókorá befolyása volt a baptisták egy részénél, sokat irt különös nézeteik védelmére s a legtisztess puritánok részéről szigorú bírálattal vont magára, hogy megkisértette leplezni Leyden Mátyás és János bűneit. Hihető, hogy ha csak kissé több bátorsággal bir, ama nyomorultak nyomdokin jár vala, a kiket védett. Ez idő tájban bujkált az igazság szolgái elől, mert elfogatási rendelet volt ellene kiadva, bizonyos rágalmazási irat miatt, a melyről a kormány fölfedezte, hogy tőle származott.

Könnyű elképzelni, minemü értesítést és tanácsokat küldöztek az efféle emberek a németalföldi menekültekhez. Nehány adat elég fogalmat nyújt e menekültek jelleméről általában.

A legelőkelőbbek egyike volt köztök Ayloffé János, e jogtudós, a ki Hydessel, s általa Jakabbal, némi rokonságban volt. Ayloffé csakhamar ismeretessé lett a kormányon ejtett elmés bántalmáról. Midőn a versaillesi udvar fenségsége köz elégületlenséget okozott, Ayloffé egy facsizmát, mely az angolok közt a francia zsarnokság jelképe volt, csempészett az elnöki székbe. Később részt vőn a whig összeesküvésben ; de nincs ok hinni, hogy a királyi testvérek meggyilkolási tervébe beegyezett volna. Tehetséges és bátor férfi volt ; erkölcsi jelleme azonban nem nagy magasztalásra méltó. A puritán lelkészek azt susogták róla, hogy

könnyelmü »gallio« vagy még roszbabb, s hogy bármily buzgónak vallja is magát a polgári szabadság mellett, jól tesz a »szentek«, ha minden összeköttetést kerülnek vele.

Wade Náthán is törvénytudó volt, miként Ayloffé. Soká lakott Bristolban, s dühös köztársaságinak ismerték a környékben. Egykor tervezte, hogy kiköltözik New-Jerseybe, a hol izlésének inkább megfelelő intézményeket hitt találhatni, mint Angliában. Tevékenysége a választások körül hozta őt ismeretségbe néhány whig előkelővel. Azok használták őt e részben, s végre legtitkosabb tanácskozásaikba is bebocsátották. Mélyen be volt avatva a fölkelési tervbe, s magára vállalta, hogy a lázadás élére áll Bristolban. A Károly és Jakab ellen szőtt gyűlöletesb összeesküvésbe is be volt avatva. De mindég úgy nyilatkozott, hogy bár tudta azt, irtózott tőle, s megkísérlette társait lebeszélni e terv kiviteléről. Olyan emberhez képest, a ki polgári pályára volt növelve, úgy látszik, nem mindennapi mértékben birt azon tehetségekkel, a melyek a jó katonát teszik. Elvei és bátorsága azonban, szerencsétlenségére, nem mutatkoztak elég erőseknek támogatni őt, midőn a harcz elmúlt, s a fogságban halál és gyalázat közt kellett választania.

Egy másik szökevény Goodenough Rikárd azelőtt londoni alsherriff volt. Ezt az embert soká használta a párt aljas nemű szolgálatokra, különösen oly esküttek választásában, a kik nem igen törődtek a lelkismeretességgel politikai ügyek körül. Nagyon be volt avatva a whig összeesküvés azon sötét, ádáz részébe, a melyet a tisztességtől ovatosan eltitkoltak. S nem lehet, mentségéül, arra hivatkozni, hogy féktelen buzgalma a közjó iránt vitte tévuttra. Mert látni fogjuk, hogy, miután egy nemes ügyet bü-

nei által megszenteltelenített, elárulta azt, hogy az érdemlett büntetést kikerülje.

Egészen más jellemű volt Rumbold Rikhárd. Tisztséget viselt Cromwell saját ezredében, a nagy kivégzés napján a vérpadot őrzötte a lakomaterem előtt, részt vőn a dunbari és worcesteri csatában, s mindenkor a legfőbb mértékben tanusította azon tulajdonokat, a melyek a győzhetlen sereget jellemezték, a melyben szolgált, minő a legnagyobb bátorság, hő lelkesedés, mind politikai, mind vallásos tekintetben, s e lelkesedéssel mindazon önuralom, mely olyan emberek sajátja, a kik jól fegyelmezett táborban parancsnokolni és engedelmeskedni egyaránt megszoktak. Mikor a köztársasági sereget föloszlatták, Rumbold malátakészítő lett, s Hoddesdon közelében, abban az épületben űzte mesterségét, a melytől a »rozsházi« összeesküvés nevét kapta. A legerőszakosb és lelkiismeretlenebb békétlenek tanácskozásaiban javaslatba hozták, bár nem határozták teljesen el, hogy fegyveres embereket kell tartani a rozsházban, a testőrök megtámadása végett, a kik Károlyt és Jakabot Newmerketből Londonba kísérik. Rumbold részt vett a tanácskozásokban, a melyektől iszonynyal kellett elfordulnia, ha tiszta érzelmét el nem ködösítette s férfias szívét nem rontotta volna meg a pártszellem.

Az említetteknel sokkal magasabb állású volt Ford Grey, Wark Grey lord. Buzgó »kirekesztő« volt, részt vőn a fölkelési tervben, a »towerbe« vitték, de sikerült leitatni őreit s a szárazra menekülnie. Tiszteletre méltó képességei s megnyerő modora volt; de egy nagy családi bűn mocskolta be életét. Neje a Berkeley nemes ház ivadéka volt. Nővérének, Berkeley Henriettának, meg volt engedve,

Greyel mint saját testvérével, társalogni és levelezni. Vésszes vonzalom lőn eredménye. Lady Henrietta merész szelleme s erős szenvedélyei szétszaggatták az erény és illem minden kötelékeit. A botrányos szökés szégyent hozott egész ország előtt a két főrangú családra. Greyt és néhány megbízottait, a kiket eszközökül használt szerelmi kalandjában, összeesküvés miatt törvényszék elé állították. Törvénykezésünk történetében páratlan jelenet adta elé magát a »Kings Bench« előtt. A csábító szemtelen arczczal jelent meg szeretője kíséretében. A whig lordok e rossz helyzetben sem hagyták el barátukat. Akiket megbántott, szemközt állottak vele, s dühös kifakadásra indította őket látása. A vén Berkeley gróf szemrehányásokkal s átkokkal tetézte a nyomorult Henriettát. A grófnő zokogás közben tőn tanúságot s végre elájúlt. Az esküttek kimondották a »bűnös«-t. Midőn a törvényszék fölállott, lord Berkeley minden barátját felhívta, hogy segítsenek leányát hatalmába ejteni. Grey párthivei a lány köré sereglettek. Mindkét rész kardot rántott; csata keletkezett a Westminster csarnokában: bajba került a biráknak és törvényszéki szolgáknak elválasztani a küzdőket. Korunkban ilyen pör semmivé tenné a közpálya emberét; de azon időben oly alacsonyan állt az erkölcsi-ség mérve, s oly indulatos volt a pártszellem, hogy Grey folyvást tetemes befolyással birt, bár a puritánok, a kik a whig párt nem kis osztályát képezték, némileg elhidegültek iránta.

Grey jelleme, vagy is inkább sorsa némi részben különös említést érdemel. El kell ismerni, hogy ő, a harczmezőt kivéve, elég nagy bátorságot tanusított. Szorongató körülmények közt, midőn élete és szabadsága kockáztatva volt, méltóságos magaviselete s teljes uralma önmaga fő-

lött azokat is magasztalásra indította, a kik se nem szerették, se nem becsülték őt. De mint katona, talán nem annyira hibája miatt, mint szerencsétlenség következtében a személyes gyávaság lealázó vádja alá jött.

E tekintetben nagyon különbözött barátjától, Monmouth herczegtől. A milyen tüzes és rettenthetlen volt Monmouth a csatatéren, annyira elpuhult és határozatlan minden egyébütt. Születési körülményei, személyes bátorsága s külső szeretetreméltósága olyan állásba helyezték őt, a melynek egyáltalán nem tudott megfelelni. Miután szemtanuja volt a párt romlásának, mely névszerint fejéül ismerte őt, Hollandba vonult. Az Oraniai herczeg és herczegnő nem vetélytársat láttak benne többé. Igen barátságosan fogadták; mert azt remélték, ha jól bánnak vele, atyja hálájára érdemesítik magukat. Tudták, hogy az atyai vonzalom még nem merült ki, hogy még mindég levél és pénz érkezett titkon a Whitehallbló Monmouthhoz, s hogy Károly boszankodott azokra, a kik azzal hitték kedvét kereshetni, ha számüzött fiáról rosztat beszéltek. Reményt nyujtottak a herczegnek, hogy, ha nem adand ujabban okot neheztelésre, visszahívják őt szülőföldre, s visszahelyezik minden méltóságába és tisztségébe. Ily várakozástól éltetve, mondhatni, lelke volt Haagának a közelebbi télen. A legfeltünőbb alak volt folytonosan a pompás Orániai-csarnokban (Oranjezaal) adott bálokban. Ő tanította meg a hollandi nőket az angol tánczra s viszont tőlök tanulta a korcsolyázást a csatornákon. A herczegnő kísérte őt mulatni a jégre; s a mint ilyenkor kinézett, magát egy lábon hintázva, s rövidebb felöltönyben, mint rendesen ama szigorú erkölcsű nők viseltek, némi csodálatot és mosolyt idézett elő az idegen követek között. A rideg komolyság, mely a helytartó udvarát jel-

lemezte, el látszott enyészni az igéző angol befolyása által. Még a sötét, gondolkodó Vilmos is földerült, ha fényes vendége megjelent.

Monmouth e közben gondosan került mindent, a mi botránkozást okozhatott, a honnan ótalmat várt. Alig látott vagy egy whiget, s egyáltalában senkit azon erőszakos emberek közül, a kik a whig összeesküvés rosszabb részébe voltak avatva. Annálfogva hangosan vádolták régi társai, hogy gyöngé és hálátlan.

Egy sem emelt a számüzöttek közül hevesebb és keserőbb vádat ellene, mint Ferguson Robert, e Judás Dryden nagy gúnyversében. Ferguson születésére skót volt; de soká tartózkodott Angliában. A visszaállítás idején egyházi adományt birt Kentben. Presbyterinek született; de a presbyteriek kirekesztették őt, s independens lett. Elöljárója volt egy akadémiának, a melyet a dissenterék Islingtonban a Westminster-iskola és a Charter-ház vetélytársául állítottak; a Morfieldsben számos gyülekezet előtt tartott egyházi beszédet. Egyszersmind némi hittani értekezéseket adott ki, a melyeket talán még most is megtalálhatni némely régi könyvtár poros zugában; de, bár a szentírás igéit hordozta mindég ajkain, a kiknek pénzügyi viszonyuk volt vele, úgy találták, hogy nem egyéb csalónál.

Vége a hittanról egészen a politika legrosszabb oldalára fordította figyelmét. Azok közé tartozott, a kik mozgalmak időkben az elkeseredett pártoknak oly szolgálatokat szoktak tenni, a melyektől tisztos férfiak undorból, előrelátó emberek félelemből tartózkodnak: a rajongó semmirekélők közé. Erőszakos, rossz lelkű, az igazsággal keveset törődő, szégyent nem ismerő, hirszomjas, s a cselben, zavargásban és közszerencsétlenségben, mint ilyenben, élvet találó levén,

sok éven át dolgozott a pártoskodás legsötétebb aknáiban. Gúnyírók és hamis tanúk közt élt. Titkos pénztár volt nála, melyből aljas eszközök kaptak fizetést, a kik nem voltak méltók, hogy ismertessenek; egyszersmind egy titkos sajtóra ügyelt, a melyből naponként névtelen röpiratok kerültek ki. Dicsekedett, hogy a Windsor előcsarnokába is tudott gúnyverseket szórni, sőt a király vánkosa alá is tudott tenni. Ily életmód mellett sok változásnak volt kitéve, sok nevet kellett fölvennie, s egyszerre négy különböző szállása volt London különböző zugában. Nagy részt vón a »rozsházi« összeesküvésben. S valóban okunk van hinni, hogy eredetileg ő volt ama véres tervek szerzője, a melyek annyi bajt hoztak az egész whig pártra. Mikor az összeesküvést fölfedezték, s társai megszorultak, nevetve bucsúzott el tőlük, s mondá, hogy ők még ujonczok, hogy ő már megszokta a szökést, rejtezést és átöltözést, s hogy a mig él, soha sem szünik meg összeesküdni. A szárazra szökött. De, úgy tetszett, hogy még ott sem volt biztonságban. A külvároknál levő angol követek utasítást kaptak, hogy szemmel tartsák. A franczia kormány ötszáz pistol jutalmat ajánlott mindenkinek, a ki kézrekeríti. S nem könnyű volt kikerülnie, hogy rá ne ismerjenek; mert széles skót kiejtése, magas, száraz termete, beesett képe, átható szemeinek csilláma, melyekre lecsüggött vendégghaja, kiütéstől fölgyladt arcza, idétlenül nőtt vállai, s másokétól sajátságos biczegés által különböző járása, feltünővé tették őt, akár hol megjelent. De bár különös ellenséges indulattal látszottak üldözni, azt suttogták, hogy ez ellenszenv költött, s az igazság szolgáinak titkos utasításuk van, nem venni őt észre. Hogy valóban dühös békétlen volt, alig lehet kétség iránta. De erős okunk van hinni, hogy biztosítása végett, kémnek

adta ki magát a Whitehallban a whigek ellen, s a kormányt annyiról értesítette, a mennyi elég volt hitelét megalapítania. E föltevés egyszerű magyarázatul szolgál arra nézve, a mi rendkívüli könnyelműségnek és merészségnek tetszett társai előtt. Veszélyen kívül levén maga, mindég a legveszélyesb és erőszakosb merényre adta szavát, s kénye kedve szerint ócsárolhatta azok kislelkűségét, a kik hasonló gyalázatos elővigyázati lépéseket nem tévén, hajlandók voltak kétszer is meggondolni a dolgot, mielőtt életöket, sőt a mi az életnél is kedvesebb előttök, egyetlen kockára vetnék.

Mihelyt Hollandban volt, azonnal új terveket kezdett koholni az angol kormány ellen, s száműzött társai közt talált, a kik készek voltak hallgatni gonosz tanácsira. Monmouth azonban makacsul távol tartotta magát; s Monmouth roppant népszerűsége segélye nélkül lehetlen volt bármit kivinni. De annyira ment a száműzöttek türelmetlensége és megfontolatlansága, hogy más vezér kereséséhez fogtak. Követséget küldtek a genfi tó partjai mellett azon magános menhelyre, a hova Luvlow Ödön, a parlamenti hadsereg egyik kitűnő feje, s egykor a forradalmi főtörvényszék tagja, a visszahelyezett Stuartok boszúja elől rejtezett. A sötét, vén királygyilkos azonban nem akarta elhagyni remeteségét. Ő már megtette, ugymond, a magáét. Ha Anglia még megszabadítható, fiatal embereknek kell megszabadítaniok.

A véletlen trónváltozás egészen megváltoztatta a dolgok állását. A száműzöttek reményét, hazájukba békes uton visszatérhetni, végkép megsemmisítette a könnyelmű s jó természetű fejedelem halála, s azon király trónralépte, a ki mindenben makacs volt, különösen a boszúban. Ferguson

elemében volt. Irói és államférfiai tehetség egyaránt hiányozván benne, nagy mértékben birt a csábitás nem irigylendő ügyességével; s egy rossz lélek gonosz tevékenységével és készségével futkosott most egyik számüzöttől a másikhoz, mindenikkel sutkolózott, s vad ellenszenveket és szilaj vágyakat ébresztett mindenik keblében.

Nem volt többé kétsége, hogy Monmouth elcsábithatja. E szerencsétlen ifju állása merőben megváltozott. Mig Hágában tánczolt és korcsolyázott, s naponként várta a visszahívást Londonba, szerencsétlenné tette őt a hír, hogy atyja meghalt, s nagybátyja trónra lépett. E hírek érkezte után éjjel tisztán hallhatták, a kik közelében laktak, zokogását és fájdalma kitöréseit. Másnap elhagyta Hágát, miután mind az óráiai herczegnek, mind a herczegnőnek ünnepélyesen szavát adta, hogy semmit sem kezd az angol kormány ellen, s miután közvetlenül szükséges kiadásai fedezésére pénzzel ellátták.

A kilátás, mely Monmouth előtt nyílt, nem a legfényesebb volt. Nem volt valószínű, hogy száműzetéséből visszahívják. A szárazon nem folyhatott többé udvari fény és ünnepély közt élete. Ugy tetszett, hogy rokonai Hágában valódi szivességgel voltak iránta; de nem fogadhatták többé el nyilván, a nélkül, hogy Anglia és Holland közt meghasonlástól nem kellett volna komolyan tartani. Vilmos szives és okos tanácsot adott. A háborút, mely Magyarországon akkor a császár és a törökök közt dühöngött, majd olyan nagy részvéttel kísérte egész Európa, minőt a kereszties hadjáratok ébresztettek ötszázaddal előbb. Sok tisztos lovag, protestáns és katholikus egyaránt, küzdött a kereszttyénség közös ügyében. A herczeg tanácsolta Monmouthnak menjen a császári táborba, s biztosította őt, hogy ha

ezt teszi, módjában lesz egy angol nemeshez illőleg lépni föl*). Derék tanács volt: de a herczegnek nem fért fejébe. Brüsszelbe vonult, Wentworth Henrietta, Nettlestedei Wentworth bárónő, egy főrangú és nagy vagyonu asszony kíséretében, a ki őt szenvedélyesen szerette, a ki őmiatta föláldozta női becsületét, s kilátását fényes házasságra, őt száműzetésébe követte, s a kit ő isten előtt nejének tartott. A női barátság enyhítő befolyása következtében sérült kedélye felüdült. Ugy tetszett, hogy a homály- és nyugalomban boldogságra talált s feledni látszott, hogy egy fényes udvar disze, s egy nagy párt feje volt, hogy sergeket vezérelt és trónra vágyott.

De nem engedtetett, nyugalomban élnie. Ferguson minden csábító erejét fölhasználta. Grey, a ki nem tudta hova forduljon, egy pistole-t kérni, s a legkétségbeesettebb vállalatra is készen állt, segítségére volt. Minden mesterséget megvetettek, hogy Monmoutht visszavonultságából kivonják. Régi társa első meghívásaira nem kedvező feleletet adott. Előadta Anglia megszállásának legyőzhetlen akadályait, mondta, hogy beleunt a közéletbe, s kérte, hagyják élveznie ujdonnan föltalált boldogságát. De nem igen volt szokása az ügyes és nem tágitó erőtetésnek ellenállni. Sőt azt is mondták, ugyanazon hatalmas befolyás vette rá, hogy elhagyja visszavonultságát, a mely e visszavonulást élvezetessé tette. Lady Wentworth királynak akarta őt látni. Jövedelmei, drága kövei, hitele mind rendelkezésére állottak. Monmouth bensejében nem volt meggyőződve; de nem birt erővel, ily sürgetéseknek ellenállani.

Az angol száműzöttek örömmel fogadták s egyértel-

*) III. Vilmos király története, II-ik kiadás, 1703.

müleg vezérökké választották őt. De volt egy más osztálya a menekvőknek, a kik nem akarták fensőségét elismerni. A rossz kormányzat, a melyhez fogható soha sem volt hazánk déli részén, Skócziából is sok menekvőt üzött a szárazra, kiknek politikai és vallásos buzgalma szintoly tulságos volt, mint az elnyomás, a mely alatt szenvedtek. Ez embereket nem lehetett rávenni, hogy angol vezér után induljanak. A nyomor és száműzés közepett is szorosan megtartották nemzeti büszkeségöket, s nem akartak beleegyezni, hogy hazájok, az ő személyeikben, tartománynyá aljasitassék. Volt nekik saját vezérök, Arkhibald, kilenczedik Argyle gróf, ki, mint a nagy Campbell nemzetség feje, a felföld lakosai előtt a büszke Mac Callum More néven volt ismeretes. Atyja, Argyle marquis, a skót covenantiak élén állott, és sokat tön I. Károly megbuktatására, s a királpártiak úgy hitték, e vétkét nem mosta le azzal, hogy II. Károlynak, mint államfogolynak a palotában, az üres királyi czimet megadni nem ellenezte. A királyi ház viszszerátérte után a marquist kivégezték. Marquisága megszűnt; de fiának megengedték a régi grófságot örökölnie, s még mindég Skóczia legfőbb nemesei közt volt. A gróf magaviselete a visszaállítást követő husz év alatt, mint utóbb hitte, bűnösen mérséklett volt. Alkalmilag néhányszor szót emelt a kormányzás ellen, mely hazáját nyomta: de ez ellenzés langyos és óvatos volt. Engedékenysége vallásos ügyekben megbotránkozttatta a szigoru presbyterieket; s oly távol volt tőle csak színe is az ellenállási hajlamnak, hogy, midőn a »covenant« hiveit lázadásra vitte az üldözés, sok hozzátartozóját állította sikra, segitni a kormányt.

Ilyen politikai eljárást követett, miglen York herczeg, királyi teljhatalommal Edinburghba nem jött. A zsarnok

alkirály csakhamar úgy találta, hogy nem egészen számíthat Argyle támogatására. Minthogy a leghatalmasb főnököt az országban nem lehetett megnyerni, szükségesnek tartották, megsemmisíteni. Oly hitvány okok miatt, a melyeket a kötekedő pártszellem is szégyenlene, fölségsértési perbe fogták, elmarasztották és halálra ítélték. A Stuartok védői később azt állították, hogy soha sem szándékoztak ez ítéletet végrehajtani, s az üldözésnek egyedüli célja volt, ráijeszteni, hogy terjedt törvényhatóságáról a felföldön lemondjon. Nem hozhatni tisztába, hogy Jakab, mint ellenei gyanították, gyilkosságot akart-e elkövetni, vagy, miként baráti állították, kényszerítésül használta a halálfenyegetést. »Nem tudom a skót törvényt, mondá Halifax Károlynak, de tudom, hogy nálunk egy kutyát sem akasztanának föl azért, a miért mylord Argylet elítélték.«

Argyle, álruhában, Angliába menekült, s onnan Frizföldre ment. E távol tartományban atyja egy kis jószágot vón, mely polgári zavarok közepett családjának menhelyül szolgáljon. Hire volt a skótok közt, hogy e vételt egy celtalátnok jóslata következtében tette, a kinek kijelentette, hogy Mac Callom More egykor kiüzetik nemzetsége ősi székhelyéről. Azonban hihető, hogy az ildomos marquisnak inkább az idő jelei, mint valamely jós látásai szolgáltak intésül. Arkhibáld gróf egyideig oly nyugottan élt a Frizföldön, hogy általában nem is tudták, hová menekült. E magányában levelezésben állt nagybritanniai barátival, részt vett a whig összeesküvésben, s ez összeesküvés főnökeivel fegyveres beütést tervezett Skócziába. E terv, a »rozsházi« összeesküvés fölfedezése által meghiusult, de a trónváltozás után ismét foglalkodtatta az elméket.

Mialatt a szárazon tartózkodott, sokkal mélyebben

vizsgálgatta a vallásos kérdéseket, mint élete előbbi éveiben. E vizsgálódás egy tekintetben ártalmas befolyással volt lelkére. Elfogultsága a zsinati kormányalak mellett egész a rajongásig ment. Ha eszébe jutott, mily hosszas ideig alkalmazta magát az államegyház istentiszteletéhez, a szégyen érzete s lelkiismeret mardosása lepte meg, s igen is kimutatta hajlamát türelmetlenségre és erőszakosságra, hogy meghasonlásának eleget tegyen. Azonban sokáig nem volt alkalma, megmutatni, hogy szeretete és féelme egy fensőbb hatalom iránt megedzette őt a legrémitőbb harczokra, a melyek az emberi természetet kísérthetik.

Bajtársaira nézve igen nagy fontosságu volt segélye. Számüzött és menekült létére is még mindig leghatalmasb alattvaló volt, bizonyos értelemben, a brit birodalomban. Gazdagságra nézve ugyan, eliteltetése előtt is, fölülmulta őt nem csak az angol főnemesség, hanem néhány kenti és norfolki vagyonos esquire is. De patriarchai tekintélye, a mit gazdag-ág nem adhat s ítélet el nem vehetett, mint fölkelési vezért, valóban féelmessé tették őt. Egyetlen délszaki úr sem érezhette magát biztosnak, hogy, ha Argyle ellen mer állani a kormánynak, saját vadpásztorai és vadászai is mellette nem lesznek. Egy Bedford és Devonshire gróf sem ígérhette, hogy tiz embert állít csatatérre. Mac Callom More, grófságától megfosztva, egy fillér nélkül is rögtön veszélyes polgárháborut támaszthatott. Csak a lorni parton kellett mutatkoznia; s néhány nap alatt egy hadsereg volt gyürendő körüle. Kedvező körülmények közt ötezer harczost állithatott csatába, a kik szolgálatára szentelték magokat, megszokták a paizs- és kardforgatást, szemébe mertek nézni a rendes hadseregnek síkon is, s talán a rendes katonaságot is felülmulták a köd-fedte és záporpatakok által szeldelt

vadon hegyi utak védelmében. Hogy mit tehet, jó vezérlet alatt, ilyen erő, ügyesen vezérlett régi ezredek ellenében is, kitetszett, néhány évvel utóbb, Killiecrankienál.

De bármily nagy igénye volt Argylenak a számüzött skótok bizalmára, volt mindazáltal köztök egy felekezet, a mely nem barátságos érzelmet mutatott iránta, s a mely föl akarta használni nevét és befolyását, a nélkül, hogy valódi hatalommal ruháznák őt fel. E pártnak feje bizonyos alföldi gentleman volt, a ki a whig összeesküvésbe volt bonyolodva, s alig menekülhetett az udvar boszuja elől, — sir Patrick Hume, Polwarthból, Berwickshireben. Nagyon gyanúsították becsületességét, de elegendő ok nélkül. Azt mindazáltal meg kell vallani, hogy képtelensége által szintannyit ártott ügyének, mint árulással árthatott volna. Egy aránt nem volt képes vezérelni és engedelmeskedni, önhitt, kötekedő, hóbortos, szüntelen fecsegő, tunya az ellenség irányában, s csupán saját bajtársai ellenében tevékeny. Hume-mal szoros viszonyban állt egy más nagy hírű skót számüzött, a ki sok hibájával birt amannak, bár kisebb mértékben, — sir Cochrane János, gróf Dundonald második fia.

Sokkal magasabb jellemű volt Saltouni Fletcher Endre, egy kitünőleg tudományos és ékesenszóló, bátor, nem önérdekű, közszellemű, de ingerlékeny és összeférhetlen természetű férfiú. Mint több jeles kortársai, például Milton, Harrington, Marvel és Sidney, néhány egymásra következő fejedelmek rossz igazgatása miatt, rendkívül megutálta az öröködségi egyeduralmat. Mindazáltal nem volt népuralmi (democrata). Egy régi norman ház feje volt, és büszke származására. Szépen beszélt és irt, s nagyon is érezte értelmi fensőségét. Mint előkelő úri ember és mint

tudós egyaránt lenézte a köznépet, s oly kevésbé volt hajlandó politikai befolyással ruházni azt föl, hogy még a személyes szabadság élvezetére sem tartotta képesnek. Sajátos körülmény, hogy e férfiú, a legtisztesebb, rendületlenebb és makacsabb köztársasági azon korban, olyan tervet készített, mely szerint a skót munkás-osztály nagy része rabszolgaságba döntetett volna. Élénk képmása valóban azon római tanácsosoknak, a kik, midőn a király nevet gyűlölték, hajthatlan büszkeséggel védték rendök kiváltságait a sokaság igényei ellen, s kalodával és korbáccsal kormányozták rabszolgáikat és rabnőiket.

Amsterdam volt a hely, a hová a skót és angol menekültek fejei egybegyűltek. Ide jött Argyle Frizföldről és Monmouth Brabantból. Csakhamar föltűnt, hogy a menekültek semmiben sem találkoznak, Jakab gyűlöletén, s azon türelmetlenségen kívül, a melylyel száműzetésökből visszatérni vágytak. A skótok féltékenyek voltak az angolokra, az angolok a skótokra. Monmouth nagy követelései sértették Argylet, ki régi nemességére és törvénye királyi származására büszke levén, sehogy sem érzett hajlamot hódolni annak, a ki törvénytelen és alacsony viszonyból származott. De minden viszály közt, melyek a kis száműzött csapatot megoszlatták, legkomolyabb volt, a mely Argyle és földiei közt keletkezett. Nehány skót száműzött kedélyét és értelmét a hosszas ellenzés a zsarnokság ellen olyan beteges állapotba juttatta, melyben a legillőbb és hasznosabb féket is elviselhetlennek találták. Tudták, hogy Argyle nélkül semmit sem tehetnek. Tudniok kellett, hogy ha hanyatt-homlok vészbe nem akarnak rohanni, vagy teljes bizalmat kell helyezni vezérökben, vagy a hadi vállalatnak még gondolatával is föl kell hagyniok. Eléggé bizonyította a ta-

pasztalás, hogy a háboruban minden működésnek, a legnagyobbszerútól a legkisebbig, egy fő korlátlan vezetése alatt kell történnie, s hogy minden alárendelt tényezőnek, a maga helyén, föltétlenül, készen és színtelt örömmel kell engedelmeskednie oly parancsoknak is, a melyeket nem helyesel, vagy a melyeknek okát eltitkolták előtte. Képviselő testületeknek, nyilvános tárgyalásoknak s egyéb oly eszköznek, mely által lehetlenné teszik az uralkodóknak, hogy polgári ügyekben hatalmukkal visszaéljenek, mind nincsen helyök a táborban. Machiavelli Velence és Florencz sok szerencsétlenségét méltán tulajdonítja azon féltékenységnek, a mely miatt e köztársaságok tábornokaik eljárásaiba mindig beavatkoztak *). Szintoly ártalmas volt a hollandi szokás, hogy követeket küldtek a sereghez, a kiknek egyezése nélkül egy nagy csatát nem lehetett vívni. Kétségtelenül épen nem bizonyos, hogy a hadvezér, a kit a veszély órájában dictatori hatalommal ruháztak föl, a diadal óráján nyugton leteszi azt; s ez is egy tekintet többek közt, a mely miatt jól meg kell fontolni, mielőtt az emberek elhatározzák, karddal védeni a közszabadságot. De ha elszánnák, megkísérteni a had szerencsáját, ha eszköz van, azzal a teljhatalommal ruházzák föl vezéröket, a mely nélkül nem lehet háborut jól folytatni. Nem lehetetlen, hogy ha megadják azt a hatalmat, egy Cromwell vagy Napoleon válhatik belőle. De szintén bizonyos, hogy ha elvonják tőle e hatalmat, olyformán végződik vállalatuk, mint az Argyleé.

Több skót menekült, köztársasági érzelmektől hevülve, s merőben hiával minden képességnek, mely nagy dolgok vitelére szükséges, egész lelkitelhetőségét és szorgalmát

*) Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio, lib. II. cap. 33.

megvetette, nem a támadás eszközeinek egybeszedésére, oly télelmes ellenséggel szemközt, hanem, hogy miként korlátozhatják vezérök hatalmát, mint biztosíthatják magokat nagyravágyása ellen. Ez öntetsző ostobaságot, a hogy a hadsereget rendezték, mintha köztársaságot rendeztek volna, alig lehetne hinni, ha egy közölök őszintén sőt kérkedőleg elő nem adta volna.

Végre minden eltérést kiegyenlítettek. Elhatározták, azonnal beütési kísérletet tenni Skóczia nyugoti partján, s hogy azt gyorsan Anglia megszállása kövesse.

Argylenál volt névszerint a skócziai fővezérség: de egy bizottság ellenőrzése alatt állott, mely a katonai kormány fontosabb részeit magának tartotta föl. E bizottságnak volt hatalmában meghatározni, hol szálljanak ki, kinevezni a tiszteket, felügyelni a katonaszedésre, s az élelmi és hadi szereket kiosztani. A tábornoknak csupán a hadsereg mozgalmainak vezetése maradt fen a csatatéren; sőt szavát kellett adnia, hogy meglepetés esetén kívül, a harcmezőn sem teszen semmit a hadi tanács egyezése nélkül.

Monmouthnak Angliában kellett vezérkednie. Ellágyult kedélye, szokás szerint, az őt környező társaság benyomásainak volt kitéve. Merész reményei, a melyek kialudni látszottak, újra föléledtek keblében. Eszébe jutott mily vonzalommal üdvözölte őt a köznép mindenkor a városban és falukon, s azt várta, hogy most százanként, ezrenként kelnek föl elfogadására. Eszébe jutott, mily rokonszenvvvel volt mindig iránta a katonaság, s bizelgett magának, hogy ezredenként fognak átjönni hozzá. Egymást érte a biztató tudósítás Londonból. Bizonyossá tették őt,

*) Sir Patrick Hume's Narrative.

hogy az erőszakosság és igaztalanság, a melylyel a választásokban eljártak, dühödésig vitték a nemzetet, hogy a whig vezérek eszélyessége csak bajjal tudta megakadályozni koronázáskor a véres lázadás kitörését, s mindazon főurak, a kik a kirekesztési billt pártolták, alig várják, hogy körülgyülekezhessenek. Wildman, a ki szeretett ily dologban példálózni, azt izente neki, hogy épen kétszáz éve, midőn Richmond gróf, maroknyi haddal Angliába jött, s néhány nap mulva, megkoronáztatott a bosworthi mezőn a Rikhard fejéről elvett koronával. Danvers a city föllázítását vállalta magára. Elhitették a herczeggel, hogy mihelyt kitűzi lobogóját, azonnal fegyvert fog egész Bedfordshire, Buckinghamshire, Hampshire és Cheshire. E szerint kedvet kapott a vállalatához, a melytől egy pár hét előtt vissza ijedt. Földie nem kötötték meg kezeit oly képtelen megszorításokkal, a minőket a skót menekültek mesterségesen kiokoskodtak. Csupán azon ígéretet kívánták tőle, hogy a király czimet nem veszi föl, míg egy szabad parlament nem ítél igényei fölött.

Azt határozták, hogy két angol, Ayloffé és Bumbold, kísérje Argylet Skóciába, s hogy Fletcher Angliába menjen Monmouthtal, Fletcher, eleitől fogva, rossz végét jósolta a vállalatnak: de lovagias szelleme nem engedte, hogy visszavonuljon a veszély elől, a melynek barátai, mint látszott, oly repesve mentek elébe. Ha Grey helyeselve ismételte, a mit Wildman mondott Rikhard felől, méltán jegyezte meg a sokat olvasott és gondolkodó skót, hogy nagy a különbség a XV. és XVII. század között. Richmond a bárók segélyére támaszkodhatott, a kik közül mindenik egy egy zsellér hadat vihetett csatába; s Richmondnak egy ezred rendes katonája sem volt.

A száműzöttek, részint saját forrásaikból, részint hollandi jó akaróik adakozásaiból össze tudtak annyi pénzt csinálni, a mennyi mindkét hadjáratra elég volt. Londonból igen keveset kaptak. Hat ezer fontot vártak onnan. Pénz helyett azonban mentegetőzések jöttek Wildmantól, a melyek mindenki szemeit fölnyithatták, a ki nem volt szándékosan vak. A herczeg saját és lady Wentworth drága köveinek elzálogosításával fedezte a hiányt. Fegyvert, hadi és élelmi szereket vettek, s több, Amsterdam előtt horgonyozott hajót raktak meg.

Nevezetes, hogy a legjelesebb és legotrombábban megsértett férfit a brit száműzöttek közt távol tartotta magát ez elhamarkodott tervektől. Locke János, mint bölcselkedő, gyűlölte a zsarnokságot és üldözést; értelme azonban és véralkata megőrizte őt a pártember szenvedélyeitől. Bizalmas lábon állt Shaftesburyvel s így vonta magára az udvar ellenszenvét. Locke azonban oly okosan viselte magát, hogy még azon kor megvesztegetett s részrehajló törvénytörő elvének elé is hiában állították volna. Egy oldalról, mindazáltal, hozzá lehetett férni. Az oxfordi egyetem »keresztyén egyháza«-hoz tartozott. Elhatározták, elűzni onnan a legnagyobb férfit, a kivel ama híres főiskola valaha büszkélkedhetett. Azonban nem volt könnyű. Locke, Oxfordban egyáltalában nem nyilatkozott a napi politikáról. Kémekkel vették körül. Hittanárok, szép mesterségek tudorai nem pirúltak teljesíteni a legaljasabb szolgálatot, hogy tisztitársuk ajkaira ügyeltek, szavait megrontására följelentendők. Szándékosan ingerlő tárgyakra vezették a csarnokban a beszédet, a kirekesztési billre, gróf Shaftesbury jellemére, de mind hiába. Locke se nem nyilvánított, se nem titkolta el véleményét, hanem oly állhatatosan megőrizte

hallgatagságát és egykedvűségét, hogy a hatalom szolgálói is kénytelenek voltak, boszúságukra, megvallani, hogy soha senki sem volt annyira ura nyelvének és szenvedélyeinek. Ugy találván, hogy árulással semmit sem tehetni ellene, kényhatalomhoz nyultak. Miután hasztalan kísértgették vétségbe ejteni Locket, a kormány elhatározta a nélkül büntetni. RenDELETEK jöttek a Whitehallból, hogy ki kell őt vetni; s a dékán és kanonokok siettek azoknak engedelmeskedni. Locke egészségi tekintetben, a szárazon utazott, midőn megtudta, hogy minden pör sőt legkisebb értesítés nélkül megvan fosztva hazájától és kenyerétől. Az igaztalanság, a mint vele bántak, mentségéül fogott szolgálni, ha erőszakos visszsatorlási eszközökhöz folyamodott volna. De a személyes boszú által nem volt elvakítható: nem várt jót azok tervétől, a kik Amsterdamban gyülekeztek; s Utrechtbe vonult, hol, míg bajtársai saját romlásukon dolgoztak, ő híres levelei irásával foglalkozott a türelemről. *)

Az angol kormány korán megtudta, hogy a száműzöttek valamit forrallnak. Ugy látszik kezdetben nem vártak beütést Angliába; de tartottak tőle, hogy Argyle rövid időn fegyverben megjelenik clanjai között. Minélfogva kiáltványt adtak ki, hogy Skóczia védelmi állapotba tétetik. Rendelték, hogy a militia készen álljon. Mozgásba hoztak minden clant, mely a Campbell név iránt ellenséges volt. Murray Jánost, Athol marquist, tették argyleshirei főispánná, s számos embere élén megszállta az Inverary erősséget. Nebány gyanus egyént befogtak. Másokkal kezesekeket állítottak. Hadi hajókat küldtek, Bute sziget körül ke-

*) Le Clerctől Locke élete; lord Kingtől Locke élete; Grenville-től Oxford és Locke.

ringeni; s az irföldi hadsereg egy részét Ulster partjaira szállították.

Mig ez előkészületeket tettek Skócziában, Jakab titkos tanácsába hivatta van Citters Arnoldot, a ki soká volt Angliában, mint az Egyesültállamok követe, és Van Dykvelt Everardot, a ki Károly halála után különös küldetéssel volt megbízva az Egyesült államok részéről tolmácsolni a fájdalmat s egyszersmind szerencsekívánatot. A király előadá, hogy kétségtelen forrásokból értesült azon tervekről, a melyeket száműzött alattvalói trónja ellen Hollandban koholnak. Sokan e száműzöttek közül nyakmetszők, a kiket csak az isten különös gondviselése akadályozott meg, hogy gyalázatos gyilkosságot nem követtek el; s köztök van a hely tulajdonosa, melyet a mészárlásra kinéztek. »Minden élő lény közt, mondá a király, Argylenek van leginkább módjában nekem ártani; s Holland alkalmas mindenek fölött támadást intézni ellenem.« Citters és Dykvelt biztosították ő felségét, hogy azonnal közlik kormányukkal, a mit előadott, s teljes bizalmukat fejezték ki, hogy mindent elkövetnek kielégítésére.

A követek jogosítva voltak e bizalom kifejezésére. Mind az Orániai herczeg, mind az Egyesültállamok rendei nagyon óhajtották ez időben, hogy hazájuk vendégszeretetével ne éljenek vissza oly tervekre, a melyek miatt az angol kormány méltán panaszkodhatnék. Jakab utóbb oly hangon beszélt, mely azon reményre jogosított, hogy nem fogja magát Franciaország fensőségének szenvedőleg aláajavetni. Valószínűnek látszott, hogy beleegyezik az Egyesült államokkal és az Osztrákházzal kötendő szövetségbe. Hágában tehát leskiismeretesen igyekeztek mindent eltávoztatni, a mi bántalmára lehetne. Vilmos szemé-

lyes érdeke tehát ezen alkalommal azonos volt ipja érdekeivel.

De a fenforgó eset gyors és erélyes eljárást igényelt; s a batáv intézmények természete azt szinte lehetlenné tette. Az utrechti »unio«, melyet a forradalom szorongató körülményei közt, a legközvetlenebb szükség kielégítése végett kötöttek, csöndes időben még nem volt gondosan átnézve és kijavítva. A hét köztársaság közül, a melyeket azon egyezmény egybefűzött, mindenik fentartotta magának a legtöbb fölségi jogot, s e jogoknak minden betűjéhez ragaszkodott a központi kormány ellenében. Miként a szövetségi hatalomnak nem volt módjában gyors engedelmességre szorítani a tartományi hatóságokat, ugy ezek sem szoríthatták gyors engedelmességre a községi hatóságokat. Hollandban magában tizennyolcz város volt, a melyek közül sok tekintetben mindenik független állam volt, feltékeny minden kül beavatkozásra. Ha egy ilyen város igazgatói oly rendelményt kaptak Hágából, mely nem volt inyökre, vagy egészen mellőzték azt, vagy csak hanyagul és késedelmesen hajtották végre. Némely városi tanácsban ugyan mindent tehetett az Oraniai herczeg befolyása. De szerencsétlenségre a brit száműzöttek a gazdag és népes Amsterdamban gyülekeztek, ott szerelték föl hajóikat; s Amsterdam tisztviselői állottak élén a szövetségi kormány és a Nassauház iránt ellenséges pártnak. Az Egyesültállamok tengerészetét öt különböző tengerügyi hivatal intézte. Egyik hivatal Amsterdamban székel, részben e város hatósága által neveztetett ki, s egészen annak szelleme látszott lelkesíteni.

A szövetségi kormány minden kísérlete, Jakab kívánatainak eleget tenni, megghiúsult Amsterdam előljáróinak

túlterjeszkedése s Devil Skelton ezredes ostobasága miatt, a ki épen Hágába érkezett, mint angol követ. Skelton az angol zavarok alatt Hollandban született, s azért különösen alkalmasnak hitték őt e helyre; de valóban ezen és minden egyéb diplomatai állásra képtelen volt, Nagy emberismerők a legüresebb, állhatatlanabb, szenvedélyes, önhitt és fecsegő embernek mondták őt. *) A menekültek lépéseire nem fordított komoly figyelmet, miglen a skót vállalatra folszerelt három hajó a Zuyder-öblön kívül a tengeren volt, s a fegyverhadikészlet és élelmi szerek a parton, s az utazók a hajón voltak. Ekkor, a helyett hogy a mint tennie kellett, az egyesült rendekhez fordult volna, a kik épen lakása mellett ülészek, az amsterdami tisztviselőkhez küldött, hogy a gyanus hajókat tartóztassák le. Az amsterdami előljárók azt felelték, hogy a Zuyder-öböl bejárása hatóságuk körén kívül van, s a szövetséges kormányhoz útasították. Világos, hogy ez pusztá mentség volt, s hogy ha az amsterdami városháznál valóban óhajtották volna megakadályozni Argyle elindulását, könnyen teheték volna azt. Skelton most az Egyesültállamokhoz folyamodott. Ezek nagy készséget mutattak kérelmét teljesíteni, s a dolog sürgős voltához képest, eltértek rendes ügykezelési eljárásuktól. A mely nap hozzájok folyamodott, a mint kérelme hozta magával, tüstént rendelet ment az amsterdami tengernagysághoz. De e rendelet, a hibás értesítés következtében, nem irta le pontosan a hajók állomását. A szerint Texelnél feküdtek. Pedig Vlienél voltak. Az amsterdami tengerészi hivatal e tévedéssel mentette, hogy semmit sem tön; s, mielőtt a hibát kiigazíthatták, a három hajó elvitorlázott.

*) Bonrepaux Seiglenayhez 4¹/₁₄ febr. 1686.

Nagy aggodalom közt teltek Argyle végső órái a hollandi partokon. Közelében volt egy holland hadihajó, mely vállalatának egy pillanatban véget vethetett. Hajói körül egy csónak keringett, a melyben több ember volt szemcsővel, a kikről gyanította, hogy őt kémlelik. De valóban mit sem tőnek visszatartására, s május másodikán délután kedvező szél mellett tengerre szállott.

Az ut szerencsés volt. Hatodikán megpillantották az Orkadokat (Orkneys). Argyle vigyázatlanul Kirkwallnál vetett horgonyt s megengedte, hogy emberei közül kettő partra szálljon. A püspök elfogatta őket. A menekültek hoszas és élénk vitába bocsátkoztak balsorsuk fölött, mert kezdettől fogva végiglen, bármily lankadozók és határozatlanok voltak eljárásukban, soha sem hiányzott vitában élénkségök és kitartásuk. Nehányan a mellett voltak, hogy Kirkwallra üssenek. Mások, hogy haladéktalanul Argyleshirebe menjenek. Végre hatalmába ejtett a gróf néhány gentlemant, a kik a sziget partjai közelében laktak, s ajánlotta a püspöknek a foglyok kicserélését. A püspök nem felelt; s a hajóhad, három napi veszteglés után, ismét elvitorlázott.

Ez időzés szerfölött ártalmas volt. Edinburghba gyorsan hire ment, hogy e fölkelők hada az Orkadokhoz ért. Azonnal megindították a seregeket. S mire a gróf megyéjéhez közelgett, úgy találta, hogy intézkedéseket tőnek visszaverésére. Dunstaffnagenál a partra küldte második fiát, Károlyt, hogy szólítsa fegyverre a campbellieket. Károly azonban szomoru hírrel tért vissza. A pásztorok és halászok ugyan készek voltak Mac Callum More körül seregelní, de a clan fejei közül néhányan fogságban voltak, mások menekültek. A gentlemanek, a kik honn maradtak,

a kormány hivei voltak vagy féltek mozogni, sőt főnökük fiát sem akarták látni. Dunstaffnagetől a kis had Campbell-tawnhoz ment, Kintyre félsziget déli fokához. A gróf itt nyilatkozmányt bocsátott közre, melyet Hollandban, a bizottság rendeletéből, Stewart Jakab készített bizonyos skót ügyész, a kinek tollát néhány hónappal utóbb egészen másként használták. Ez iratban erőteljes, gyakran nevetésig fölcsigázott nyelven sok valódi és képzelt sérelem volt fölhordva. Célzás volt benne, hogy az utóbbi király mérreg által mult ki. A vállalat egyik fő céljául nem csak a pápistaság gyökeres kiirtása volt kijelölve, hanem a főpapi rendszeré is, a melyet a pápistaság legkeserűbb gyökerének és kinövésének mondtak, s minden igaz skótot buzdítottak, hogy hősíleg harczoljanak hazájokért és istenökért.

Bármily buzgó hive volt Argyle annak, a mit ő tiszta vallásnak tartott, minden aggodalom nélkül gyakorlott bizonyos félig pápista, félig pogány szokást. A rejtelmes tiszafa-keresztet, először tűzre téve, majd kecske-vérbe mártva, meghordozták, hogy minden campbellieket fölkeltsenek tizenhattól hatvan évesig. A tarbeti földszoros volt gyűl helyül kitűzve. A tömeg, bár igen kevés ahhoz képest, a mennyi fogott lenni, ha a clan ereje és szelleme nem tört volna meg, még mindég tekintélyes volt. Az összes erő mintegy ezernyolczszáz emberre ment. Argyle három csapatra osztá felföldieit, s aztán a tiszték kinevezéséhez fogott.

A Hollandban kezdett czivódások soha sem szüntek az egész hadjárat alatt: de Tarbetnél hevesebbek lőnek, mint bármikor. A bizottság még a gróf atyaursági hatóságába is beavatkozott, s nem akarta megengedni, hogy önhatalmilag katonai rangot osztthasson rokoninak. Mig e mindenbe avatkozó czivakodók el akarták venni tőle hatalmát

a felföldiek fölött, maguk bocsátkoztak levelezésbe az alföldiekkel, s leveleket küldtek és kaptak, a melyeket soha sem közöltek a névleges vezérrel. Hume és társai kikötöttek maguknak a felügyelést a készlet fölött, s a hadfolytatás ez annyira fontos ágát oly hanyagsággal vitték, a mit alig lehetett a becstelenségtől megkülönböztetni, raboltatni hagyták a fegyvereket, pazarolták az élelmi szereket, s tobzódva éltek oly időben, a midőn, kötelességök volt volna a mértékletességben példát adni mindazoknak, a kik alattok álltak.

Nagy kérdés volt, hogy a fel- vagy az alföld legyen-e a háboru színhelye. A grófnak először terve volt saját birtokaiban szilárdítani meg hatalmát, kiűzni a Perthshireből Argyleshirebe nyomult clanokat, s családja régi székhelyét Inveraryban elfoglalni. Akkor remélhette, hogy négy-öt ezer skót harczos áll rendelkezésére. Ilyen erővel képes leendett azon vadon vidéket Skóczia összes hatalma ellen védeni, s pompás tért fogott nyerni támadó föllépésekre. Ugy látszik ez volt a legokosabb útmód előtte. Rumbold, a ki derék katonai iskolában képződött, s mint angol, részrehajlatlan bíró lehetett a skót felekezetek közt, mindent elkövetett a gróf támogatására. De Humemal és Cochranenel egyáltalán nem lehetett boldogulni. Valóban féltékenyebbek voltak Argyle ellenében, mint a hogy ohajtották a vállalat sikerét. Látták, hogy saját hegyei és tavai közepett, olyan sereg élén, a mely nagy részint saját törzséből alakult, képes lehet mellőzni ellenzésöket s teljes vezéri hatalmat gyakorolni. Morogtak, hogy csupán az alföldiek viselik szívékön a jó ügyet, s a Campbellek nem a szabadságért, se isten egyházaért, hanem csupán Mac Callum More-ért fogtak fegyvert. Cochrane nyilvánította, hogy

Ayrshireba egyedül is elmenne, csupán egy szénagyűjtő villával. Argyle, hosszas ellenzés után, meggyőződése ellenére beleegyezett, hogy megoszszák kis seregét. O Rumbolddal a felföldön maradt. Cochrane és Hume állt élén azon hadnak, a mely elevezett az alföldön tenni beütést.

Ayrshiret tűzte ki Cochrane: de Ayrshire partjain angol hadihajók örködtek; s a kalandorok kénytelenek voltak Clyde torkolatánál Greenockhoz menni, mely akkor egy sor szalmakunyhóból álló kis halász falu volt, most azonban virágzó, nagy kikötőhely, hol ötszörténél több vámjövendelmet szednek, mint a mennyit a Stuartok Skócziából összesen bevettek. A »militia« egy része Ireenockban feküdt: Cochrane mindazáltal, élelem szükében levén, el volt határozva partra szállani. Hume ellenezte, Cochrane annál maradt, s egy Elphinstone nevű tisztnek parancsolta, hogy húsz emberrel egy csónakon szálljon ki. Azonban a vezérek czivakodó szelleme minden réteget áthatott. Elphinstone felelé, hogy csak okos parancsnoknak köteles engedelmeskedni, hogy e parancsot oktalannak tekinti, s, egy szóval, hogy nem megyen. Fullarton őrnagy, egy mindenik párt által tisztelt, de különösen Argylehez ragaszkodó, hős férfiú vállalkozott, csak huszad magával, partra szállani, s végre is hajtotta azt, bár a partról tüzeltek. Kissé összeütköztek. A »militia« visszavonult. Cochrane bement Greenockba. Ellátta magát hússal, de nem talált hajlamot a nép közt fölkelésre.

Valóban a nép hangulata Skócziában nem olyan vala, mint a száműzöttek gondolták, a kik szintazon áltatás befolyása alatt voltak, a mely a száműzötteknek mindég sajátja. A kormány ugyan gyűlöletre méltó és gyűlölt volt. De a békétlenek pártokra voltak szakadva, melyek szintoly

ellenségesek voltak egymás iránt, mint azok irányában, a kik fölöttök uralkodtak; s egyik párt sem kívánt a berohanókhoz csatlakozni. Sokan nem hitték, hogy a fölkelésnek sikere lesz. Sokaknak szellemét valóban megtörte a hosszas és kegyetlen elnyomás. Volt ugyan a rajongóknak bizonyos faja, a kik nem igen szokták a sikert számíthatni, s a kiket az elnyomás nem megszelidített, de örültségbe döntött. E férfiak azonban csak csekély különbséget láttak Jakab közt és Argyle közt. Dühök oly fokra hágott, hogy a mit bárki más forró hévnek mondott volna, előttök laodicaei langyosságnak tetszett. A gróf előbbi életét olyasmi bélyegezte, a mit ők a legaljasb hitehagyásnak tekintettek. Ugyanazon felföldieket, a kiket most a főpapság kiirtására szólított föl, néhány év előtt oltalmára hívta föl. S rabszolgák, a kik mit sem tudnának a vallásról, mit sem gondolnának azzal, s mindég készek volnának a zsinati kormányalak, a püspöki rendszer, a pápistaság mellett harczolni, a mint épen Mac-Callum Morenak paráncsolni tetszik, — az ilyen rabszolgák méltó szövetségesei volnának-e isten népének? A nyilatkozmány, bármily illetlen és türelmetlen hangon szólt, e rajongók szemében csak hitvány, világi mű volt. A dolgok azon rende, melyet Argyle volt alapítandó, s a minőt később egy hatalmasb és szerencsésb szabadító bevitt, nem látszott előttök küzdelemre méltónak. Nem csupán lelkismereti szabadságot kívántak ők a maguk számára, hanem föltétlen uralmat mások lelkismerete fölött, nem csak presbyteri tant, szerkezetet és istentiszteletet, hanem a »covenant«-ot a legszigorúbb értelemben. Semmi sem elégithette ki őket, hacsak a polgári társaság minden czélját föl nem áldozták volna egy hittani rendszer fensőségének. A ki azt hitte, hogy egy kormányalak sem érdemes, hogy miatta a

keresztyéni szeretetet megszegjék, s a ki méltányt és türelmet javaslott, szójárásuk szerint, Jehova és Baál közt ingadozott. A ki kárhoztatta az olyas tetteket, mint Beaton bibernok és Sharpe érsek meggyilkolása, ugyanazon bűnbe esett, a mely miatt Saul, Izrael királya elvettetett. Utálatosak voltak ez urak szemeiben mindazon elvek, a melyek polgárisult, keresztyén emberek közt enyhítették a háború viszonyait. Szállást se adni, se venni nem kellene. A futó örült malay, a veszett kutya, melyet a tömeg kerget: ime a követendő példányok az önvédelem harczában. Olyas okok, a minők az államférfiak és tábornokok eljárását vezérlik, egyáltalában nem fértek e rajongók fejébe. Ha valaki ilyes okokat sürgetni mert, eléggé kimutatja, hogy nem tartozik a hívők közé. Ha isten elvonja áldását, keveset vihetni ki ravasz államférfiak, tapasztalt hadvezérek, hollandi fegyverek s nem újdonszületett celták által a lorni hegyek közül. Ha ellenben valóban eljött az úrnak napja, még mindig megsemmisítheti a világi dolgok bölcsességét bolondságok által, s kevesek által szintúgy eszközölhet szabadulást, mint sokak által. Athol kardja és Claverhouse szuronyai szintoly jelentéktelen fegyverek által legyőzethetnek, mint Dávid parittyája és Gideon korsója volt*).

Cochrane lehetlennék találván a Clyde délszaki népességét fölláztatni, ismét Argylehoz csatlakozott, a ki Bute szigeten volt. A gróf ismét javasolta Inverary ellen tenni kísérletet. Megint makacs ellenzésre talált. A tengerészek Hume és Cochrane mellett voltak. A felföldiek föl-

*) Hogy e sorokban szerző éppen nem tulságosan írta le az érintett rajongókat, a következő két munka olvasására útastíja az olvasót: »Hind let locse«, és Faithful Contendings displayed.«

tétlenül alávetették magukat vezérök parancsának. Attól lehetett tartani, hogy a két párt közt fegyverre kerül a dolog ; s e szerencsétlenség félelme némi engedményre birta a bizottságot. Ealan Ghiering várát, mely a Loch Riddan torlatánál feküdt, nézték ki fő fegyverrakhelynek. Oda szállították a hadi készletet. A hajók a falak közelében vetettek horgonyt, oly helyen, a mely sziklák és zátony által védve, nagyobb hadi-hajóknak hozzáférhetlennek látszott. Sánczokat hánytak. Egy üteget szereltek föl a hajókról vett néhány kisebb ágyuból. Az erősség parancsnokságát esztelenül Elphinstenora bizták, a ki már több készséget mutatott vezéreire támadni, mint az ellenség ellen küzdeni.

S most, néhány óráig, ugy tetszett, komolyan megy a dolog. Rumbold elfoglalta Ardkinglass várát. A gróf szerencsésen verekedett Athol serge ellen, s épen előnyomulóban volt Inverary felé, midőn a hajókról és a bizottsági partokról érkezett nyugtalanító hírek visszavonulni kényszerítették. A királyi hadi hajók közelebb jöttek Ealan Ghieringhez, mint lehetségesnek gondolták. Az alföldi gentlemanek határozottan vonakodtak a felföldön tovább előnyomulni. Argyle visszasietett Ealan Ghieringbe. Itt támadást javaslott a hadi hajókra. Hajói ugyan nem igen voltak alkalmasok ilyes támadásra. De harmincz nagyobb halászhajó fogta volna támogatni, a melyek közül mindenik jól volt ellátva fegyveres felföldiekkel. A bizottság mindazáltal hallani sem akart a tervről, s valóban meg is akadályozta azt, vérengzést támasztván a tengerészek közt.

Most általános lett a zavar és csüggedés. Az érlelmi szereket oly rosszúl kezelte a bizottság, hogy többé nem lehetett érlelmezni a seregeket. A felföldiek tehát százanként szökdöstek ; s a gróf, lehangolva e szerencsétlenség miatt,

engedett azok unszolásának, a kik makacsul sürgették, hogy az alföldre menjen.

Sietve vonult a kis had a Loch Long partjára, e tengeröblön éjjel csónakokon kelt át, s Dumbartonshireben szállt ki. Itt vették, másnap reggel, a híreket, hogy a király hadi hajói az átmenetelt kivívták, a gróf minden hajóit elfoglalták, s hogy Elphinstone, egy lövés nélkül, elfutott, az ellenségnek hagyva a várat a készletekkel.

Most nem maradt egyéb hátra, mint mindent kockáztatva, az alföldre nyomulni. Argyle elhatározta merész támadást tenni Glasgow ellen. De, mihelyt szándokát tudatta, ugyanazok, a kik mindaddig az alföldre siettették, elrémültek, megtámadták őt, ellenvetéseket tőnek, s midőn hiában volt minden okoskodás, minden ellenvetés, azt a tervet koholták, hogy a csónakokat hatalmukba kerítik, elillannak s tábornokukat és clanembereit magukra hagyják győzni vagy meghalni segélytelenül. A terv megghiúsult; s a gyávák, a kik azt csináltak. kénytelenek voltak derekabb emberekkel osztozni az utolsó kísérlet veszélyében.

Mig a Loch Long és Loch Lomond közötti tartományon átvonultak, szüntelen háborgatták a fölkelőket a »militia« egyes hadosztályai. Volt néhány összeütközés, a melyben a gróf győzött; de a hadak, melyeket visszavert, előtte hátráltak vissza, elterjesztették a hirt jöveteléről, s midőn a Leven folyamon átkelt, már erős hadseregre talált, rendes és nem rendes katonaságból.

Meg akart ütközni. Ayloffe szintazon véleményben volt. Hume ellenben állította, hogy örülség volna az ellenséggel csatát kezdeni. Egy vörös ezredet látott. Több lehet mögöttük. Ilyen erőt megtámadni, annyi, mint bizonyos ha-

lálba rohanni. Legjobb éjjelig nyugton maradni, s aztán elillanni az ellenség elől.

Erős szóváltás lett belőle, a mit csak nehezen tudott Rumbold közbenjárása lecsillapítani. Már este volt. Az ellenséges hadak egymástól nem igen messze táboroztak. A gróf megint éjjeli támadást merészelt ajánlani, és megint le- szavazták.

Miután elhatározták, hogy nem ütköznek meg, nem volt egyéb hátra, mint azon lépés, a melyet Hume ajánlott. Lehetséges volt, hogy ha titkon fölszedik a sátorfát, s egész éjszaka sietnek berken eren által, néhány mértföldet nyer a gróf az ellenség fölött, s minden további fenakadás nélkül Glasgowba érend. Az őrtüzeket égni hagyták; s megindultak. S most egy szerencsétlenség a másikat érte. A kalauzok nyomot tévesztettek az ingoványon által és süppedékbe vezették a sereget. A fegyelmezetlen s lehangolt katonák közt nem lehetett hadi rendet tartani a sötét éjben s az egyenetlen, ellenséges földön. Egyik páni félelem a másik után lepte meg a szakadozott sorokat. Minden jelben, neszben az üldözők közelgését véltek. Nehány tiszt még növelte a rémülést, a mit csillapítaniok kellett vala. Rendetlen tömeggé lőn a sereg; s e tömeg hamar leolvadt. Sokan elszöktek az éj védelme alatt. Rumbold és több más derék férfiú, a kiket semmiféle veszély nem választhatott el a seregtől, utat vesztettek, s nem voltak képesek a főhadtesttel megint egyesülni. Viradatkor csak ötszáz menekült vergődött össze Kilpatrickba, fáradtan és leverten.

Nem lehetett többé a hadfolytatásra gondolni; s világos volt, hogy a vállalat főnökeinek életök megmentése is elég bajba kerül. Futott, ki merre tudott. Hume bizton a szárazra ért, Cochranet elfogták és Londonba küldték.

Argyle biztos menhelyet vélt találhatni egyik vén szolgájának fedele alatt, a ki Kilpatrick közelében élt. Csalatkozott; s át kellett kelnie a Clyden. Pór ruhába öltözött s Fullarton őrnagy kalauzául adta ki magát, a kinek föllázdozó hűségére minden veszélyben számithatott. A két barát együtt utazott Renfrewshiren által Inchinnanig. Itt szakad egymásba, mielőtt az Elydebe ömlenének, a fekete Cart és fehér Cart, a mely folyamok most virágzó városokat öntöznek és sok gyárt hajtanak, akkor azonban ingoványokon és juhlegelőkön folytak lassu folyással. A gázlónál, hol egyedül mehetének át a folyamon vándoraink, egy osztály »militia« örködött. Nehány kérdést intéztek hozzájuk. Fullarton minden gyanut magára igyekvék vonni, hogy bajtársa észrevétlen átcsuszthasson. De a kérdezők gyanakodtak, hogy a kalauz nem afféle nyers paraszt legény, a minek mutatja magát. Kezet tőnek rá. Kiragadta magát s a vízbe ugrott, azonban tüstént üldözőbe vették. Egy ideig védte magát öt megtámadó ellen. De nem volt egyéb fegyvere zsebpisztolyainál, s azok, miután vízbe ugrott, oly nedvesek lettek, hogy nem sülték el. Egy skót kardja földre terítette őt, s erőt vőnek rajta.

Megvallotta, hogy ő Argyle gróf, hihetőleg azon reményben, hogy neve tiszteletet és szánalmat ébreszt azokban a kiknek kezére került. S valóban nagyon is meg voltak illetődve. Mert alacsony származásu becsületes skót emberek voltak, s bár fegyvert fogtak a korona mellett, alkalmasint a kálvinista egyházkormányának és istentiszteletnek adtak elsőséget, s meg szokták tisztelni foglyukat, mint egy főuri ház fejét s a protestáns vallás bajnokát. De bár láthatólag meg voltak indulva, sőt néhányan közölök könyeztek is, nem igen éreztek hajlamot, lemondani a nagy juta-

lomról, s magukat az engesztelhetlen kormány boszújának kitenni. Foglyukat tehát Renfrewbe vitték. Azt az embert, a kinek főrése volt az elfogásban, Riddellnek hívták. E miatt Riddell egész nemzetségét, tovább egy századnál, gyűlölte a nagy Campbell-törzs. Élő emberek emlékezetére is ha egy Riddel az argyleshirei vásárt meglátogatta, kénytelen volt álnevet venni föl.

S most kezdődött Argyle pályája fényesebb része. Vállalata eddig csak gúnyt és gyalázatot hozott fejére. Nagy hiba volt tőle, hogy határozottan nem vonakodott a tábornoki nevet elfogadni, annak valódi hatalma nélkül. Ha nyugton visszavonulva marad Frizföldön, néhány év múlva tiszteSSéggel hivatott volna vissza hazájába, s kitűnő helyet foglalt volna el az alkotmányos egyeduralom díszei és támaszai közt. Ha vállalatát saját nézetei szerint vezérli, s kíséretébe csak olyanokat vesz vala föl, a kik föltétlenül engedelmeskedének minden parancsának, hihetőleg valami nagyott tett volna. Mert, mint vezér, nem a bátorságnak, vagy tevékenységnek, se az ügyességnek, hanem csupán a hatalomnak volt hiával. Tudnia kellett, hogy minden hiányok közt ez a leggyászosabb. Hadseregek diadalmaskodtak vezérek alatt, a kikben épen nem voltak kitűnő tehetségek. De vitázó kör vezérlete alatt mely hadsereg került ki valaha a vereséget és gyalázatot?

A nagy szerencsétlenségnek, mely Argylet elérte, az a jó oldala volt, hogy czáfolhatlan adatokkal föltűntethette minő ember volt ő. Az naptól fogva, melyen Frizföldet elhagyta, mindaddig, míg kísérői Kilpatricknál el nem váltak tőle, soha sem volt ura önmagának. Ő hordozta a felelősséget számos intézkedésért, a melyet józan ítélete folyvást kárhoztatott. Most végre egyedül állott. A fogság

adta vissza a szabadság legdicsőbb nemét, mely szerint az ember, tetteiben és cselekményeiben, maga kormányozza önmagát, a hogy valamit jónak és illőnek ítél. E pillanattól fogva mintha új hőlcseség és erény szállotta volna meg. Ugy tetszett, hogy értelme erősült és központosult, s erkölcsi jelleme emelkedett és szelídült egyszersmind. A győztes döllye mit sem kimélt, a mi e régi nemességére s patriarchai hatalmára büszke férfin jellemét megkisérthette. A foglyot diadalmenetben hurczolták Edinburghon által. A fogoly gyalog, hajdon fővel ment végig ama pompás utcán, mely sötét, óriási kötömeg árnyában, a Holyrood-háztól a várba vezet. Előtte ment a hóhér, a borzasztó eszközzel, melyet a négyelő tőkén használtak. A győzelmes fél nem feledte, hogy huszonöt év előtt Argyle atyja azon felekezeti élén állt, mely Montroset kivégeztette. Ez esemény előtt a Graham és Campbell házak nem szerették egymást; azóta halálos ellenek lettek. Gondjuk volt rá, hogy a fogoly ugyanazon kapun s ugyanazon utcákon menjen át, a melyeken Montrose hasonló sorsnak vitétt elébe. A menetet kísérő katonaságot Claverhouse vezénylette, a legvadabb és sötétebb fajzat a Grahamek közül. Mikor a gróf a várhoz ért, lábait vasra verték, s tudtára adták, hogy csak kevés napja van hátra az életből. Azt határozták, hogy új bűne miatt nem állítják törvényszék elé, hanem azon ítélet folytán viszik halálra, melyet néhány év előtt hoztak ellene, a mely ítélet oly irtózatosan igaztalan volt, hogy ama romlott kor legszolgaibb és elfajultabb törvénytudósa sem védhette pirulás nélkül.

De se a gyalázatos menet a főutczán (High-street) keresztül, se a közel kilátás a halálra nem bírta megzavarni nemes és magasztos nyugalját. Hős lelkét még szí-

gorubb kísérlet alá vették. A titkos tanács rendeletéből kérdőpontokat tettek eléje. Ő felelt azon kérdésekre, melyekre barátai veszélyezése nélkül felelhetett, s nem akart többet mondani. Mondták neki, hogy ha kielégítőbb feleleteket nem ad, kinpadra vonják. Jakab, a ki kétségkívül sajnálta, hogy a kinpadra vont Argyle látásán nem legeltetheti szemeit, határozott rendeleteket küldött Edinburghba, hogy semmit sem kell elmulasztani, a mivel vallomást lehet kicsikarni az árulótól az árulás minden részese ellen. De a fenyegetéseknek nem volt sikere. A kinpad- és halállal szemközt, Mac Callum More kevesebbé gondolt magára, mint szegény clanembereire. »Ma azzal foglalkoztam, irta szobájából, hogy kérek mellettök, s némi reményben. De ez este rendelet jött, hogy holnap kinpadra vonjanak, ha eskü mellett minden kérdésre nem felelek. De bizom istenben, hogy nem hagy el.«

A kinzást nem alkalmazták. Talán az áldozat nagylelkűsége indította a győzőket szokatlan szánakozásra. Maga mondta, hogy eleinte igen durvák voltak iránta, később azonban tisztelettel és gyöngédséggel kezdtek vele bánni. »Isten, ugymonda, meglágyította szívöket.« Annyi bizonyos, hogy egy barátját sem árulta el, hogy ellenségei legnagyobb kegyetlenségétől magát megmentse. Élete utósó reggelén irta a következő szavakat: »Senkit sem neveztem meg romlására. Hála istennek, csodásan megsegített.«

Maga irta meg siriratát, egy rövid eszme- és szelleműs költeményt, egyszerű és erőteljes nyelven, s megglehős versalkotással. E kis művében panaszkodik, hogy, bár ellenei ismételve halálra ítélték, barátai még kegyetlenebbek voltak. E kifejezésekhez magyarázatot nyújt az a levél, a melyet bizonyos, Hollandban lakó nőhez intézett. E nő

nagy öszlettel látta őt el vállalatára, s. úgy hitte jogositva van teljes fölvilágosítást kívánni bukása okairól. Bajtársait feloldozta az árulás alól, de oly kifejezésekkel irta le ostobaságukat, járatlanságukat, elvetemült pártoskodásukat, a melyeket, hogy busásan megérdemeltek, utóbb saját tanuságtételök is igazolta. Majd kétkedett, vajon nem szölte igen szigorú hangon, mely egy haldokló keresztyénhez illetlen, s külön papíron, kérte barátnőjét, semmisítse meg, a mit ez emberekről irt. »Csak annál kell maradnom, tévé hozzá szelíditve, hogy kormányozhatlanok voltak.«

A mi kevés ideje még hátra volt, többnyire ájtatóságban s családjá több tagjával folytatott szíves értekezéssel tölté. Nem mondta, hogy bánná utóbbi vállalatát, de nagy megindulással panaszolta, hogy régebben annyit engedett egyházi dolgokban a kormány kényének. Méltó büntetés érte, ugymond. A ki oly sokáig gyáva és képmutató volt, nem érdemli, hogy az állam és egyház megmenetelésében eszköz legyen. De az ügy, ismételte gyakorta, isten ügye, s bizonyára diadalmaskodik. »Nem igénylem, monda, hogy jók volnék. De lelkemben erősen érzem, hogy mihamar eljő a szabadulás.« Nem valami különös dolog, hogy a presbyterség némely buzgó hivei szívökből megőrizték szavait, s utóbb isteni ihletésnek tulajdonították azokat.

A vállasos hit és remény, hozzájárulván természetes bátorsága és szendesége, oly hatással volt lelkére, hogy ugyanaz nap, midőn meg kellett halnia, étvágygyal ebédelt, derülten társalgott az asztalnál, s utósó ebéde után szokása szerint ledőlt egy kissé szunnyadni, hogy lelke és teste teljes erőben legyen, ha vérpadra lép. Épen ekkor érkezett a várba, társaitól izenetet hozva egy titkos tanácsos, a ki alkalmasint presbyterinek született, s a haszonlesés vitte

rá, hogy az egyház elnyomására, melynek maga is tagja volt egykor, segédkezet nyújtson. Bebocsátást kért a grófhoz. Azt felelték, hogy alszik. A titkos tanácsos ezt csak kifogásnak gondolván, azon volt, hogy bocsássák be. A szoba ajtaját lassan felnyitották; s ott feküdt Argyle az ágyon, oly csöndesen aluván, a vasban, mint a gyermek. A hitehagyottban fölébredt a lelkesmeret. Sebzett szívvvel elfordult, sietett ki a várból s egy családjabeli nő közel lakában keresett menhelyet. Ott egy székbe vetette magát, s a lelkesmeret mardosása és a szégyenérzet egészen erőtvön rajta. Nőrokona, elrémülve tekintete és zokogása miatt, azt hitte, hogy hirtelen valamely betegség rohanta meg, s kérte, igyék egy csésze asszúbert. »Nem, nem, mondá amaz; az nem segít rajtam! «A nő esdekelve kérte, mondja meg, mi baja. »Argyle börtönében valék, mondá amaz. Egy órával az örökkévalóság előtt oly édesden láttam aludni, a mint csak valaki alhatik. De én...«

S most fölkelt a gróf ágyából, és elkészült arra, a mit még ki kelle állania. Először is a főutczán levitték a »tanácsház«-hoz, hol a végrehajtás előtt rövid ideig még várnia kellett. Ez idő közben tollat és tentát kért, s nejének irt. »Kedves lelkem, az isten változhatatlan. Irántam mindig jó és kegyelmes volt; és semmiféle hely nem tesz e részben változást. Bocsásd meg minden bűnömet; s annál keresz vigasztalást, a kinél egyedül találhatni azt. Az úr legyen veled, áldjon meg és vigasztaljon téged, édes kedvesem. Isten veled.«

Ideje volt a »tanácsházat« elhagyni. A papok, kik a fogoly körül voltak, nem az ő vallásbeliek voltak; de ő nyájasan kihallgatta azokat, s intette őket, óvnák hiveiket azon tanoktól, a melyeket minden protestáns egyház egyaránt kárhoztat. Vérpadra lépett, hol Skóczia durva, vén

nyaktilója, mint elnevezték: a leányzó (Maiden), várt rá; s a néphez beszédet tartott, mely felekezete sajátos szójárásának színét viselte, de a melyen tiszta kegyesség szelleme lengett. Megbocsát, ugymonda, elleneinek, miként reméli, hogy neki megbocsátnak. Egyetlen keserű kifejezést szalasztott ki száján. A püspöki egyház papjai közül, a kik körüle voltak, egyik a vérpad párkányára lépén, hangosan kiálta: »My lord mint protestáns hal meg.« »Igen, monda ő előrelepve, s nem csak mint protestáns, hanem olyan, a ki teljes szívéből gyűlöli a pápistaiságot, a főpapi rendszert, és minden babonaiságot.« Aztán megölelte barátait, némi emlékeket adott kezeikbe neje és gyermekei számára, letérdelt, a tőkére hajtotta fejét, kis ideig imádkozott s aztán jelt adott a hóhérnak. Fejét a Tolbooth tetejére szúrták, hol előbb Montrose feje volt kitéve az enyészetnek.

A derék, őszinte, bár nem feddhetlen Rumbold feje már Edinburgh nyugoti kapuján volt kitűzve. Pártoskodó, kislelkű társak közepett, az egész táborozás alatt ugy viselte magát, mint olyan katona, ki a nagy protector iskolájában növekedett, a tanácsban erélyesen védte Argyle tekintélyét s a harcmezőn rettenthetlen nyugalmaról tüntette ki magát. A hadsereg elszéledése után egy osztály militia ráüött. Kétségbeesetten védte magát, s hihetőleg keresztül vágta volna magát, ha lova czombján meg nem sérül. Halálosan megsebesítve vitték őt Edinburghba. A kormány óhajtotta, hogy Angliában végezzék ki. De oly közel volt a halálhoz, hogy ha Skócziában föl nem akasztják vala, egyáltalában nem lehetett őt fölakasztani: s a győzőknek annyira kedvök telt fölakasztásában, hogy nem tagadhatták azt meg magoktól. Valóban nem is lehetett várni,

hogy különös kegyességet mutassanak az iránt, a kit a »rozsházi« összeesküvés fejének tekintettek, s a ki tulajdonosa volt az épületnek, a melytől az összeesküvés nevét vette: de az a botrány, a mint a haldoklóval bántak, emberségesebb korunkban szinte hihetetlen. A skóttitkos tanácsosokegyike elkárhozott gazembernek mondta őt. »Én békében vagyok istenemmel, felelé Rumbold nyugottan; hogy lennék elkárhozva?«

Sietve pörbe fogták, elmarasztalták és arra ítélték, hogy a főutczán, a »City Cross« közelében, akasztassék és négyeltessék föl. Noha két ember segélye nélkül föl sem állhatott, mind végig megtartotta lelki erejét, s az akasztófa alatt oly hévvel emelte föl gyöngé szavát a pápistaság és zsarnokság ellen, hogy a tisztek doboltattak, hogy a nép ne hallja őt. Ő, ugymonda, barátja volt a mérsékelt egyeduralomnak. De soha sem hitte volna, hogy a gondviselés néhány embert sarkantyúsan, lovagsizmában küld a világra, hogy lovagoljon, s milliókat fölkantározva és nyergelve, hogy rajtok lovagoljanak. »Szivemből áldom és magasztalom isten szent nevét; mert nem azért állok itt, mivel rosztat tettem, hanem mivel hű maradtam ügyéhez ilyen gonosz időben. Ha minden szál haj fejemen egy ember volna, mindnyájának kellene küzdeni e tusában.«

Mind pöre közben, mind a végrehajtáskor egy jó keresztyénhez s derék katonához illő undorral szólt a gyilkolás ellen. Soha sem rejtegetett, mondá egy haldokló őszinteségével, olyas gondolatot, hogy ilyen alávalóságot kövessen el. De nyiltan megvallotta, hogy beszéd közben összeesküdt társaival, említette saját lakát, mint oly helyet, a honnan Károlyt és Jakabot sikerrel meg lehet támadni, s hogy sokat beszéltek e tárgyról, de nem határoztak semmit. Első tekintetre úgy látszik, nem fér össze e vallomás

azon nyilatkozatával, hogy mindég irtózattal fordult el a gyilkolástól. De valószínűleg ugyanazon megkülönböztetés vezette őt is félre, mely annyi kortársait. Semmi sem vihette őt arra, hogy a két fejedelmi egyénnek mérget keverjen ételébe vagy álmukban meggyilkolja őket. De a királyi hintót környező testőröket véletlenül megtámadni, velők kardcsapásokat és pisztolylövéseket váltani, s oly helyzetbe jöni, a melyben az ember öl vagy őt ölik meg, — becsületes katonai eljárásnak tetszett előtte. A les és megrohanás a háboru rendes jelenségei közé tartozik. Minden vén katona »cavalier« és »kerekfejű« egyaránt vőn részt ily vállalatokban. Ha verekedés közben a király el fogott esni, becsületes harcban és nem gyilkos kéz által esett volna el. Ugyan e nézetre hivatkoztak, a forradalom után maga Jakab s leglovagiasb és hűbb követői a III. Vilmos élete elleni gonosz merény igazolása végett. Egy csapat Jakabpártit biztak meg, hogy az Oraniai herceget téli szállásán megtámadja. Mely különös kifejezésnek az volt titkos értelme, hogy a hercegnek vágják le fejét, midőn Richmondból Kensingtonba megy kocsiján. Feltűnő, hogy ily álokoskodások képesek voltak hős lelkű férfiakat, whigeket és torykat egyaránt, oly bűnre csábítani, a melyre isteni és emberi törvények egyaránt gyalázat bélyegét ütötték. De nincs olyan otromba álokoskodás, a mely a pártszellem által megzavart kedélyhez utat ne találna.

Argyle, a ki Rumboldot túlélte egy pár órával, bizonyosságot tőn, vég perczeiben, a vitéz angol erényeiről. »Szegény Rumbold nagy támaszom volt, és derék ember, keresztyénileg halt meg.«

Ayloffé szintűgy megvetést mutatott a halál iránt mint Argyle és Rumbold: kimulása azonban, miként ama-

zoké, nem volt épületes kegyes lelkekre nézve. Bár a politikai rokonszenv a puritánokhoz kapcsolta, nem nagy válásos rokonszenvvel volt irántok, s nem igen tartották őt jobbnak az istentagadónál. A whigek azon osztályához tartozott ő, a mely inkább Görögország és Róma honfiai, mint Izrael látnokai és bírái közt kereste példányképeit. Fogságba ejtették s Glasgowba vitték. Itt egy kis tollkés-sel kísérletet tön magát megölni: de bár több sebet ejtett magán, egy sem látszott halálosnak, s elég erő volt benne a Londonba utazást kibírni. A titkos tanács elé állították, s a király kérdezte ki, de több lelki nagyság volt benne, hogysen mások ellen tett vallomással akart volna megszabadulni. Beszéd tárgya volt a whigek közt, hogy a király mondá: »Jobb lesz önnek őszintének lenni irányomban, Mr. Ayloffé. Tudja ön, hogy hatalmamban van önnek megkegyelmezni.« Ekkor, a hír szerint, a fogoly félbeszakasztotta mély hallgatagságát, s válaszolá: »Hatalmában van önnek, de nincs természetében.« A régibb ítélet értelmében végezték ki a »Temple« kapuja előtt s stoicus nyugalommal halt meg.

E közben irgalmatlanul dühöngött a győzők boszúja Argyleshire népe fölött. Athol a Campbelltörzsből sokakat fölakasztatott ítélet nélkül; s csak nehezen tudta őt a titkos tanács visszatartani, hogy több életet ne vegyen el. Inverary körül harmincz (angol) mértföldnyire pusztává tették a vidéket. A házakat fölégették, a malomköveket darabokra tördelték, a gyümölcsfákat kivágták, s még gyökereiket is kiégették. A halászok hálóit és bárkáit a partlakók egyetlen élelemkereső eszközeit, elpusztították. Több mint háromszáz pártütőt és békétlent szállítottak gyarmatokba. Nehányat tagcsonkításra is ítélték. Az edinburghi

hóhér egyetlen napon harminczöt fogolynak vágta le füleit. Több nőszemélyt az Atlanti tengeren át küldöttek, miután arcukat tüzes vassal megbélyegezték. Sőt szándok volt törvényt hozatni a parlamenttel, mely a Campbell nevet törvényen kívül helyezze, mint a Mac Gregor névvel tőnek nyolczvan év előtt.

Ugy látszik, a sziget déli részében kevés hatást idézett elő Argyle hadjárata. Épen az angol parlament egybeülése előtt érkezett Londonba a hir partra szállása felől. A király megemlítette a trónbeszédben; s a házak biztosították, hogy bármely ellenség ellen segítik őt. Többet nem kértek tőlök. Skóczia fölött nem volt hatalmuk; s a háború, a melynek színhelye oly távol volt, s melynek kimenetelét első tekintetre könnyen be lehetett látni, csak igen csekély érdeket ébresztett Londonban.

De, egy héttel azelőtt, hogy Argyle hadserege végkép feloszlott, az a hir hozta izgalomba Angliát, hogy sokkal félelmesb beütés történt saját partjainkon. A menekültek abban állapodtak meg egymás közt, hogy Monmouth, a skótok elindulása után, hatod napra bocsássa szélnek vitorláit. Rövid ideig azonban halasztotta vállalatát, hihetőleg azon reményben, hogy a seregek nagy részét délről északra indítják, mihelyt a felföldön kitör a háboru, s hogy majd nem lesz erő, mely utját állja. Midőn végre indulni akart, erős és ellenkező szél fűtt.

Mig a kis hajóhad Texelnél horgonyzott, a közben folyt a czivódás a hollandi hatóságok közt. A szövetséges rendek és Oraniai herczeg voltak egyfelől, Amsterdam tisztviselői és tengeragysága másik oldalon.

Skelton a szövetséges rendek elé terjesztette a menekültek névsorát, a kiknek az Egyesült-államokban tartózkod-

kodása, urát nyugtalanítja. Azok, Jakab minden méltányos megkeresésének sürgősen eleget akarván tenni, a névsort másolatban megküldték a tartományi hatóságokhoz. A tartományi kormányok közölték a helyhatóságokkal. Minden város tisztsége utasított, oly intézkedéseket tenni, a melyek a menekvőket megakadályozzák az angol kormány háborgatásától. E rendeleteknek általában engedelmeskedtek. Rotterdam különösen, hol Vilmos befolyása mindenható volt, olyan tevékenységet fejtett ki, mely Jakab részéről forró elismerést vont maga után. De Amsterdam volt a menekültek főhelye; s Amsterdam kormányzó testülete semmit sem akart látni hallani és tudni. A város fő polgárnagya, ki naponként érintkezésben volt Fergusonnal, azt jelentette Hágába, hogy nem tudja, hol van csak egy menekült; s a szövetséges kormány kénytelen volt beérni e mentséggel. Pedig az angol száműzötteket igen jól ismerték Amsterdamban, s úgy megbámulták az utczákon mintha chinaiak voltak volna.*)

Néhány nappal utóbb rendeletet vőn Skelton udvarától, hogy azon veszélyek következtében, melyek királya trónját fenyegetik, eszközölje ki, hogy az Egyesült-államok szolgálatában levő három skót ezredet haladéktalanul küldjék vissza Nagybritanniába. Skelton az Oraniai herceghez fordult; s a herceg magára vállalta ez ügy elintézését, de előre megmondta, hogy Amsterdam részéről némi nehézségek fognak keletkezni. Ez aggodalom alaposnak mutatkozott. Amsterdam követei megtagadták beegyezéseket, és sikerült némi húzásthalasztást eszközölniök. E kérdés azonban nem olynemű volt, a mire nézve, a köztár-

*) Lásd: »A tragikai események története Angliában.« 1687. stb

saság alkotmánya szerint, egyetlen város megakadályozhatta a többség akaratának végrehajtását. Vilmos befo-lyása tulnyomó volt; s a seregeket nagy gyorsasággal ha-jókra szállították.

Skelton egyszersmind, bár nem nagy okossággal és mérséklettel, mindent elkövetett, hogy az angol menekültek által fölszerelt hajókat feltartóztassa. Hevesen kikelt az amsterdami tengerész hivatal ellen. E hivatal hanyag-sága, ugymonda, már képessé tőn egy pártütő hadat An-gliába beütni. Ujabb hasonló nemű vétség menthetlen fogna lenni. Nyakrafőre kívánta, hogy a »Helderenbergh« nevű nagy hajót tartóztassák le. Állították, hogy e hajó a Ka-náriai szigetekre szándékozik. De valóban Monmouth sze-relte föl, huszonhat ágyús volt, fegyverekkel és hadi szerek-kel ellátva. Az amsterdami tengerészhivatal viszonzta, hogy a kereskedelmi és hajózási szabadságot nem lehet csekély okokból korlátozni, s hogy a »Helderenbergh«-et az Egyesült-államok parancsa nélkül nem tartóztathatni le. Skelton, kinek, mint látszik, rendes szokása volt, min-dent visszásan kezdeni, most a központi kormányhoz folya-modott. Az Egyesült-államok kiadták a szükséges rende-leket. Most azonban azt állította az amsterdami tenger-nagyság, hogy Texelnél nincs elég hajóhadi erő, a »Helde-renbergh«-hez hasonló nagy hajót lefoglalni, s Monmoutht háborithatlanul el engedte menni.

Az idő rossz volt : az út hosszadalmas ; s néhány angol hadihajó a csatornán keringett. De Monmouth mind a ten-gertől, mind az ellentől megmenekült. Mihelyt elhaladt a dorsetshirei szirteknél, jónak találták, sajkán partra tenni egyet a menekvők közül, Dare Tamást. Ez ember, bár nem nagy tehetségű s közönséges külsejű volt, nagy befo-

lyással birt Tauntonban. Utasítása volt oda menni sietve, s értesíteni barátait, hogy Monmouth mielőbb angol földön lesz.

Junius tizenegyedik reggelén érkezett a »Helderenbergh«, két kisebb hajó kíséretében, Lyme kikötőjébe. E város egy kis tömkeleg, meredek, szűk utcákkal, vad, sziklás parton, melyet zivataros tenger csapkod. E hely az időben különösen nevezetes volt azon töltésről, mely a Plantagenetek korában készült darabos és vakolatlan kövekből. E régi mű, mely »Cob« név alatt volt ismeretes, képezte csupán több mértföldnyi hosszúságban, a kikötőt, a hol a halászok a »csatorna« zivatarai elől menedéket találtak.

A három, különös készülletű és lobogó nélküli hajó megjelenése zavarba hozta Lyme lakosait; s a nyugtalan-ság növekedett, midőn úgy találták, hogy a vámhivatalnokok, a kik szokás szerint a partra mentek, nem tértek vissza. A város népe a sziklákra sietett, soká bámult nagy szorongatás közt, de nem tudta megfejtetni a rejtélyt. Végre hét csónak elvált a különös hajóktól és a parthoz evezett. E csónakokból mintegy nyolczvan jól fegyverzett és fölkészült ember szállott ki. Azok közt volt Monmouth, Grey, Fletcher, Ferguson, Wade és Buyse Antal, egy tiszt a Brandenburgi választó fejedelem szolgálatából.

Monmouth csöndet parancsolt, letérdelt a parton, hálat adott istennek, hogy megőrizte a szabadság és tiszta vallás barátait a tenger veszélyei ellen, s isten áldását kérte arra, a mit most a földön lesznek teendők. Aztán kivonta kardját s embereit a sziklákon a városba vezette.

Mihelyt megtudták, mely főnök alatt és milyen célból jöttek, a népség lelkesedése határt nem ismert. Forrongásba jött a kis város; föl s alá futkostak az emberek,

kiabálva: »Monmouth! Monmouth! a protestáns vallás!« E közben a kalandorok zászlóját, egy kék hajólobogót, kitűzték a piaczon. A hadi készleteket a városháznál tették le; s a vállalat céljait illetőleg egy nyilatkozatot olvastak föl.

E nyilatkozat, Ferguson szellemének remeke, nem olyan komoly nyilatkozmány volt, a melyet egy vezérnek kellett kibocsátni, a ki nagy közügyért von kardot, hanem tartalom és nyelv tekintetében egyaránt a legaljasb nemű gúnyirat. Kétségkívül sok igaz sérelem volt benne a kormány ellen. De e sérelmek egy rossz röpirat terjedelmes és dagályos nyelvén voltak taglalva; s az iratban más részről panaszok voltak, a melyeknek gyalázata merőben a panaszlókra hárult vissza. Határozottan állították, hogy York herczeg égette föl Londont, fojtotta meg Godfreyt, vágta el Essex nyakát s mérgezte meg az utóbbi királyt. Ez alávaló és természet elleni bűnök, de főleg azon istentelenség, az utóbbi borzasztó és barbár testvérgyilkolás következtében, — ily szógazdag és szerencsés volt Ferguson kifejezéseiben — Jakab halálos és vérengező ellenségnek, zsarnoknak, gyilkosnak és bitornak nyilvánított. Egyezségnek nincs helye véle. A kardot nem kell előbb visszadugni hüvelyébe, míg méltó büntetését nem veszi, mint áruló. A kormányt a szabadságra nézve kedvező elvek szerint kell rendezni. Türelem minden protestáns felekezetnek. A fölfüggesztett szabadságlevelek megújítandók. Parliamenterket évenként kell tartani s ne halaszthassa és oszlatthassa többé el királyi szeszély. A »militia« legyen az egyedüli állandó katonaság. A militiát a sherifek vezényeljék; s a sheriffeket a szabadosok válaszsák. Végre nyilvánította Monmouth, hogy megmutatja, hogy törvényes házasságból

született, s hogy vérszerinti jognál fogva királya Angliának, de most még függőben hagyja igényeit, s egy szabad parlament ítélete alá terjeszti, és hogy addig csupán az angol protestánsok fővezéréül kíván tekintetni, a ki fegyverben áll a zsarnokság és pápistaság ellen.

Bármily meggyalázó kibocsátóira e nyilatkozat, nem ügyetlenül volt szerkesztve a végett, hogy a köznép szenvedélyeit fölizzgassa. Nyugoton nagy hatása volt. A »gentry« és papság ugyan, kevés kivétellel, tory volt Anglia azon részében. De a szabadosokat (yeomen), a városi kereskedőket, parasztokat, s a munkás osztályt általában régi »kerékfejú« szellem lelkesíté. Sokan közölök disenterék voltak s az üldözés mesterségesen oly kedélyállapotba helyezte őket, mely igen alkalmas kétségbeesett vállalatra. A népesség nagy tömege irtózott a pápistaságtól s imádta Monmoutht. Nem volt előttök idegen. Sommersetshirei és devonshirei utja, 1680. nyarán még mindenkinek elevenen élt emlékezetében. Longleat-hallban, Angliának akkor s talán még most is legpompásabb mezei lakhelyén, fényesen megvendégelte az alkalommal Tynne Tamás. Longleattól Exeterig mindenütt ujjongó nézőkkel volt tele a kerítés. Lombokkal és virágokkal hintették útait. A sokaság, hogy láthassa és érinthesse kedvenczét, letördelte a parkok kerítéseit s ostrom alá vette a kastélyokat a hol megvendégelték. Mire Chardot elérte, ötezer lovasból állt kísérete. Exeternél egész Devonshire egybegyült üdvözlétére. Megható látvány volt egy kilenczszáz ifjúból álló sereg, a mely fehér egyenruhában vonult előtte a városba*). A szerencse vál-

*) Historical account of the Life and magnanimous Actions of the most illustrious Prince James, Duke of Monmouth, 1683.

tozása, mely elidegenítette ügyétől a gentryt, nem volt hatással a köznépre. Ez előtt még mindég a jó herczeg, a protestáns herczeg, a törvényes örökös volt, a kit aljas összeesküvés megfosztott tulajdonától. Csoportonként gyűltek zászlója alá. Nem volt elég irnoka az ujonczok névsorát összeírni. Még huszonnégy óráig sem volt angol földön, s már ezerötszáz ember élén állt. Dare negyven, nem igen harcias külsejű lovassal érkezett meg Tauntonból s Sommersetshire közhangulata felől biztató tudósítást hozott. Eddig mindenütt jó kilátás mutatkozott.

Azonban Bridportnál haderő gyűlt a fölkeltek ellen. Junius 13-kán vonult be azon városba a dorsetshirei militia vörös ezrede. A sommersetshirei, vagy sárga ezredet, melynek sir Portman Vilmos, egy nagy tekintetű tory gentleman volt ezredese, másnapra várták. A herczeg elhatározta, azonnal közbeütni. Egy hadosztálya készülöben volt Bridportba indulni, midőn egy szerencsétlen esemény az egész tábort zavarba hozta.

Saltouni Fletcher volt kinézve a lovasságot, Grey alatt, vezényleni. Fletcher ló dolgában roszul volt ellátva; s valóban kevés katonaló volt a táborban, a melyet nem az eke elől hoztak el. Midőn Bridportba rendelték, úgy hitte, hogy a körülmény kényszerűsége kimenti őt, ha egy szép lovat, mely Dareé volt, engedelemkérés nélkül, használatba vesz. Dare megneheztelt e szabadságért, s durván megtámadta Fletchert. Ez nyugodtabban maradt, mint várható volt. Végre Dare félreértvén azon önmérsékletet, melyel gorombaságát Fletcher türte, fenyegetni vakmerősködött lovag ostorával a magas születésű s hős lelkű skótot. Fletcherben fölforrt a vér. Kivonta pisztolyát s agyonlőtte Daret. E hirtelen, erőszakos boszú Skócziában nem

fogott föltünni, a hol a törvény mindég erőtlen volt, a hol az embernek soha sem lehetett elégtételre kilátása, hacsak ököljogilag maga nem vett magának, s a hol ennélfogva az emberi életet olyan olcsónak tartották, mint Olaszország legroszabbul kormányzott tartományában. De a sziget déli részének népe nem szokta meg, hogy egy durva szó vagy taglejtés miatt öldöklő fegyvert használjanak és vért ontsanak, kivévén a párbajt gentlemanek közt egyenlő fegyverekkel. Mindenki boszút kiáltott az idegenre, a ki egy angolt megölt. Monmouth nem tudott a zajnak ellenállani. Fletcheren, midőn a boszú első kitörése csillapult, erőt vőn a lelkismeret és bánat. Heldererbergh partján keresett menhelyet, a szárazra szökött, s Magyarországra ment, a hol hősileg harczolt a keresztyénség közös ellensége ellen.

A fölkelők helyzetében egy tehetséges és erélyes férfi elvesztése nem volt könnyen pótolható. Másnap, junius tizennegyedikén korán reggel indult Grey, Wade kíséretében, mintegy ötszáz emberrel, Bridportot megtámadni. Zavart és eldöntetlen ütközet történt, a milyen várható volt, midőn két szántóvető csapat állt szemben, vidéki földesurak és ügyvédek vezérlete alatt. Egy ideig Monmouth emberei visszanyomták a »militiát.« Aztán megállott a »militia,« s Monmouth emberei hátráltak némi rendetlenségben. Grey és lovassága meg sem állott, mig biztosságban ismét Lymebe nem voltak: de Wade összeszedte gyalogságát, s jó rendben visszavitte.

Erősen lármáztak Grey ellen; s a kalandorok közül néhányan ráestek Monmouthra, hogy komolyan fogja a dolgot. De Monmouth nem akart tanácsukra hallgatni. Lágy-ságát több író természetes jóságának tulajdonította, mi két-

ségtelenül gyakran a gyöngeségig ment. Mások azt vélték, hogy nem akart szigoruan bánni az egyetlen peerrel, a ki seregében szolgált. Azonban hihető, hogy a herczeg, ki bár nem első rendű tábornok volt, mindenesetre jobban értette a hadfolytatást, mint azok a papok és ügyészek, a kik mindég föltolták rá tanácsukat, — olyan elnézéssel volt, melyet katonai dolgokban járatlan emberek nem értenek. Ha igazságosak akarunk lenni azon férfiu iránt, a ki oly kevés védőre talált, meg kell jegyezni, hogy e hadjárat alatt olyan föladat jutott Greynek, a melyet ha a legbátrabb és ügyesebb katona volt volna, sem oldhatott meg úgy, hogy magának tekintélyt szerezzen. A lovasság vezére volt. Tudva van, hogy a lovas katonának hoszasabb fegyelmezés kell, mint a gyalognak, s hogy a harczí lónak hoszasabb begyakorlás kell, mint lovasának. Tanulatlan gyalogsággal, lelkesülés és testi bátorság mellett, lehet valamit kivinni, de semmi sincs tehetetlenebb olyan gyakorlatlan lovasságnál, a mely földmivesekből és iparosokból áll, kik kocsi- és postalovakon ülnek; s ilyen volt a Grey által vezénylett lovasság. Nem az a csoda, hogy ez emberek elszántan nem állották a tüzet, s erélyesen nem forgatták fegyvereiket, hanem hogy fentarhathatták magokat a nyeregben.

Még mindég százanként jöttek az újonczok. Egész nap folyt a fölfegyverzés és begyakorlás. E közben gyorsan és messze elterjedt a fölkelés hire. Az nap este, hogy a herczeg partra szállt, küldötte ki embereit Lymeből Alford Gergely, buzgó tory s a nem-conformisták legdühösebb üldözője, hogy fölriaszszák a somersetshirei és dorsetshirei nemességet, s ő maga nyugot felé lovagolt. Késő éjjel ért Honitonba, s onnan küldött néhány, futtában irt sorban tudósítást Londonba a rosz hitek felől. Aztán Exeterbe sie-

tett, hol Monk Kristóffal, Albemarle herczeggel találkozott. E nemes férfit, Monk Györgynek, a Stuartok visszahelyezőjének fia és örököse, devonshirei főispán volt s épen szemlét tartott a »militia« fölött. Négy ezer ember volt egybegyűlve vezérlete alatt. Hinni látszott, hogy ez erővel képes lesz egy csapásra elfojtani a lázadást. Annálfogva Lyme felé indult.

De midőn, hétfőn délután, junius 15-kén Axminsterbe ért, fölállítva találta a felkelőket elfogadására. Harcias tekintetet mutattak. Négy ágyú volt a királyi sergek ellen szegezve. A széles gyöpüket, a melyek minden felől ki nyultak a keskeny utcákra, löfegyveresekkel rakták meg. Albemarlet mindazáltal nem annyira az ellenség előkészületei nyugtalanították, mint azon szellem, mely saját sorai-ban mutatkozott. Olyan nagy volt Monmouth népszerűsége a devonshirei köznép között, hogy ha általok jól ismert képét és termetét megpillantják vala, hihetőleg tömegestől átfogtak menni hozzá.

Albemarle tehát, bár tulnyomó hadereje volt, tanácsosnak tartotta visszavonulni. A visszavonulás hamar futásba ment át. A vidéket mindenütt fegyver és egyenruha fedte, a miket a szaladók hánytak el; s ha Monmouth erőlyesen hozzá lát az üldözéshez, hihetőleg, egy lövés nélkül, beveszi vala Exetert. De ő megelégtelt a nyert előnnyel s kíváncsúnak tartotta, hogy ujonczai jobban begyakoroltassanak, mielőtt valamely koczkáztató vállalatra használná őket. Taunton felé indult tehát, hova junius 18-kán érkezett meg, épen egy héttel azután, hogy partra szállt.

Az udvart és parlamentet nagyon fölindították a nyugotról jött hírek. Junius tizenharmadikán, szombaton reggel öt órakor vette a király a Honitonból küldött leve-

let. A titkos tanácsot azonnal egybehívták. Rendelést adtak, hogy minden század gyalogság és minden osztály lovasság haderejének száma szaporíttassék. Biztosokat küldtek ki, új ezredeket szedni. Alford közlését a lordok elé terjesztették s lényegét izenatképen közölték az alsóházzal. Az alsóház kikérdezte a nyugotról érkezett futárokat, s rögtön egy billt hozni határoztak, mely Monmoutht fölségsértésben marasztotta el. Fölratot intéztek a királyhoz, hogy mind peersége, mind népe el van szánva, életével és vagyonával ótalmazni őt minden ellenség ellen. A házak közelebbi ülésében elhatározták, hogy a pártütők nyilatkozatát hóhér keze által égessék meg, s az »elmarasztó billt« a tárgyalás minden szakán átvitték. A billre még az nap jött a királyi szentesítés; s öt ezer font jutalmat tettek Monmouth fejére.

Oly közönségesen tudott tény volt, hogy Monmouth a kormány ellen fegyverbe szállt, hogy az »elmarasztó bill,« alig egyikét peer gyöngé ellenzése mellett, lőn törvényynyé; s még a whig történetírók sem ítélték meg azt szigoruan. Mindazáltal ha megfontoljuk, mily fontos dolog, hogy a törvényhozó és birói tiszt el legyen különözve, mily fontos dolog, hogy bármely nagy és általános közhirt ne lehessen a bűnösség törvényes bizonyságául venni, mily fontos dolog azon szabály föntartása, hogy senkit sem kell halálra ítélni, mielőtt alkalmat nem adtak magát mentenie, s hogy a nagy elveken egyszer ütött rés mihamar és könnyen megy túl minden határon: alkalmasint azon nézetre kell hajlanunk, hogy a parliament által követett eljárás érdemelt volna némi ellenvetést. Egyik ház előtt sem volt semmi, a mit még oly romlott biró, mint Jeffreys is bizonyságul fogadtathatott el Monmouth ellen valamely eskütszékkal.

Az alsóház által kihallgatott futárok nem tőnek esküt, s merő költeményeket mondhattak el, a nélkül, hogy hamis-eskü miatt büntetés alá eshettek volna. A lordok, kik (ítélőszéket képezven) esküt kívánhattak volna, egy tanut sem hallgattak ki s nem is volt előttök oly bizonyíték a lyme-i »mayor« levelén kívül, a mely törvényes szempontból sem volt az. Rendkívüli veszély ugyan igazolja a rendkívüli eszközöket. De az »elmarasztó törvény« olyan eszköz vala, a melyet nem alkalmazhattak, míg minden veszély el nem múlt, s mely fölöslegessé leendett, mihelyt megszűnt semmis lenni. Mig fegyverben volt Monmouth, lehetlen volt kivégezni őt. Ha legyőzték és fogságba ejtették, semmi veszélylyel és bajjal nem jár vala bepörlése. Nevezetes körülményképen említették utóbb, hogy azon buzgó toryk közt, a kik e billt az alsóház elől a lordok háza elé vitték, volt Fenwick János, northumberlandi követ. E tisztas férfinak, néhány év mulva, alkalma volt jobban megfontolni az egész tárgyat, s azon eredményre jött, hogy az »elmarasztaló törvények« soha sem igazolhatók.

A parliament még más jeleit is adta hűségének a veszély pillanatában. Az alsóház fölhatalmazta a királyt jelen szükségére négyszáz-ezernyi öszletet szedni be rendkívülileg, s hogy minden nehézség nélkül pénzhez jusson, új adónemekről gondolkodtak. A vidéki képviselők megint föllelevenítették s erélyesen védték a fővárosban közelebb épített házak megadóztatási tervét. Nem csak azt határozták el, hogy az ilyen házakat megadóztassák, hanem egyzersmind, hogy billt hozzanak be, az új építkezések megtiltására. A végzés azonban nem ment teljesedésbe. Nagy befolyásu egyének, a kiknek telkeik voltak a külvárosokban s remélték, hogy új utcák és »square«-k keletkeznek

birtokaikon, minden befolyásukat megvetették e terv ellen. Ugy találták, hogy a részletek kidolgozása sok időbe kerülne; s a király oly szorongató szükségben volt, hogy jónak látta az alsóházi tárgyalásokat udvarias figyelemzetetéssel siettetni. A házadó tervével tehát fölhagytak; s öt évre uj adóval terhelték a külföldi selymet, lent és égett bort.

Az alsóházy toryk továbbá billt hoztak be, mint nevezték, a »király személye és kormánya föntartását« illetőleg. Indítványozták, hogy fölségsértés legyen Monmoutht »törvényes«-nek mondani, olyas szót ejteni, a melynek czélja, a fölség személyét és kormányát gyűlölség és megvetés tárgyává tenni, vagy a parlamentben az öröködési rend megváltozását indítványozni. Ez intézkedések közül néhány köz izetlenséget és nyugtalanságot idézett elő. A whigek, bármily kevesen valának, megkísérlették összeszedni magokat, s úgy találták, hogy a mérsékelt és belátó »cavalier«-ek tekintélyes számmal csatlakoztak hozzájuk. A szavakat, mondának, könnyen félreérti a becsületes ember. Könnyen elcsavarja a gazember. A mi képletesen volt mondva, könnyen betű szerint vehetik. A mit tréfásan mondtak, komolyan vehetik. Egy szócska, idő, mód, hangnyomat képezheti az összes különbséget a bűnösség és ártatlanság közt. Az emberinem megváltóját is szavai miatt vonták kérdőre, miután szeplőtlen életében maga a gonoszság sem talált vádra anyagot. A hamis tanúk elhallgattak egy szótagot, mely tisztába hozta volna, hogy azon szavak képletesen voltak mondva, s így nyujtottak ürügyet a sanhedrinnek, a legundokabb birói gyilkosság elkövetésre. Ily példával szemei előtt, ki állithatná, hogy a leghűbb alattvaló is biztos, ha a pusztá beszéd elég a fölségsértésre. Ez

okoknak oly nagy volt hatása, hogy a bizottságban módosításokat tőnek, a melyek lényegesen szeliditenék a bill szigorát. De, mint látszik, azon záradék, hogy főbenjáró bűn legyen valamely parlamenti tagnak a vérszerinti herczeg kirekesztését a trónból indítványozni, — nem idézett elő vitát s megmaradt. Igaz ugyan, hogy csak annyiban volt jelentősége, a mennyiben azon hővérű királypártiak tudatlansága és tapasztalatlansága felől tőn bizonytságot, a kikkel tele volt az alsóház. Ha a törvényhozás első elemeit ismerik vala, be kellett volna látniok, hogy a határozat, melyhez oly nagy súlyt kötöttek, fölösleges valameddig a parlament hajlandó az öröködési rendet fentartani, s fölfüggesztetnék, mihelyt oly parlament lenne, a mely a részben változtatást óhajt. *)

Az ekkép módosított bill átment, a lordok elé került, de nem vált törvényt. A király mindazon pénzsegélyt megnyerte a parlamenttől, a mit csak várhatott; s úgy hitte, hogy a mig a pártütés tart, a hű nemesség és »gentry« sokkal több hasznot tehet a megyékben, mint a Westminsterben. Siettette tehát, hogy végezzék tanácskozásaikat, s július másodikán szétbocsátotta őket. Ugyanaz napon nyert királyi szentesítést egy törvény, mely az 1679-ben letelt könyvvizsgálatot megint behozta. E tárgy kevés szóval volt érintve bizonyos vegyes tartalmú »statutum« végén, mely néhány elenyészett törvényt megújított. Az udvarpártiak nem gondoltak rá, hogy diadalt nyertek. A whigek meg sem pisszentek. Se a lordoknál, se az alsóházban nem szavaztak, sőt, a mennyire most tudni lehet, még vita sem volt

*) A billt lásd Fox történeti művében. III. Függelék. Ha Burnetnek hinni lehet, az eredeti billben mindazon vétkek főbenjárók voltak, a melyek a módosítottban polgári vétségek.

valamely kérdés fölött, a mely korunkban, az egész polgári társaságot megrázkódtatná. Valóban csekély s alig észrevehető volt a változás; mert, a rozsházi összeesküvés fölfedezése óta, az engedély nélkül nyomtatás szabadsága csak névben létezett. Nehány hónap óta alig nyomtak valamely udvarellenes röpiratot, hacsak titkon nem, s titkon továbbá is nyomhattak ilyen röpiratokat.

Aztán szétmentek a házak. Nem halasztattak el, csupán elnapoltattak, hogy ha megint egybegyültek, épen ott foghassák föl foglalkozásaikat, a hol elhagyták.

Mig a parliament kemény törvényeket adott ki Monmouth és párthivei ellen, Tauntonban olyan fogadtatásra talált ez, a mely szerencsés kimenetel reményével biztathatta őt vállalatában. Taunton, mint a legtöbb város Anglia déli részén, sokkal jelentékenyebb volt akkor, mint jelenleg. Nem hanyatlottak ugyan e városok. Sőt, kevés kivétellel, nagyobbakká és gazdagabbakká lettek, jobban kiépítve és népesedve, mint a XVII. században. De, bár valóban előrementek, aránylag sülyedtek. Vagyonosság és népesség tekintetében messze elmaradtak azon nagy északi gyár- és kereskedő városoktól, a melyeket, a Stuartok idejében, csak alig kezdettek ismerni, mint a műipar székhelyeit. Mikor Monmouth bevonult Tauntonba, igen virágzó helység volt az. Vásárai mindent bőségben nyújtottak. Hires székhelye volt a gyapjúiparnak. Népe kérkedve mondta, hogy tejjel mézzel folyó földön lakik. S nem csak az ott lakók szóltak ekképen; ha sz. Mária Magdolna szép tornyába fölment, minden idegennek meg kellett vallania, hogy Anglia legtermékenyebb völgyei térültek el szemei előtt. Gyümölcskertekben és zöld legelőkben dús vidék volt, a hol, kellemes bőségben, egymást érték az úri lakok, kunyhók és falusi

tornyok. A városiak régóta a presbyteri istentisztelet és whig politika hívei voltak. A nagy polgári háboruban, Taunton, minden viszontagságon át, hű maradt a parlamenthez, kétszer tartotta Goring ostromzár alatt, s kétszer óltalmazta hősi erélylyel Blake Róbert, a köztársaságnak utóbb nagy hírű tengernagya. Egész utcákat égettek le a cavalierok bombái és gránátai. Annyira megfogyott az élelmiszer, hogy az elszánt parancsnok szándokát nyilvánította, lóhússal fogni az őrseget. De se tűz, se éhség nem törte meg a város szellemét. *)

A visszaállítás semmi hatással nem volt a tauntoniak hangulatára. Még mindig megtartották ama boldog nap évfordulatát, midőn a királyi hadsereg ostroma alól fölmentettek; s makacs ragaszkodásuk a régi ügyhez olyan nagy félelmet és kedvetlenséget okozott a Whitehallban, hogy királyi parancsra, sánczait betöltötték, s falait földig lerombolták. A puritán szellem a legfőbb fokra hágott közöttök; a dissenter papság egyik legünnepeltebb férfia, Alleine József intései és példája által. Alleine egy értekezést irt ilyen czim alatt: »An alarm to the unconverted«, mely maig is népszerű mind Angliában, mind Amerikában. A börtönből, a hová a győztes cavalierok vetették őt, sok levelet intézett tauntoni szeretett barátaihoz, a melyek valóban hőslelkű kegyesség szellemétől áthatvák. Testén erőt vőn a tanulás, gond és üldözés: emléket azonban rendkívüli szeretettel és tisztelettel magasztalták, a kiket ő intett és tanított. **)

Azon férfiak gyermekei, a kik negyven év előtt Taun-

*) Toulmintól Taunton története. Savage kiadása.

***) Alleine József élete és halála, 1672.

ton falait megvédték a királypártiak ellen, kitörő örömmel és rokonszenvvel üdvözölték most Monmoutht. Minden ajtó és ablak virágkoszorúkkal volt diszítve. Senkit sem lehetett látni az utcán zöld ág nélkül kalapja mellett, a mely a népügy ismertető jegye volt. Leányok a város legjobb családjából zászlókat varrtak a fölkelőknek. Egy zászlót különösen fényesen kivarrtak a királyi méltóság jelképeivel s fiatal leányok diszmenete adta át Monmouthnak. Ő azzal a meggyerő nyájassággal fogadta el az adományt, a mely kitünőleg jellemzette. A hölgy, a ki a menetnek élén állt, egy nagybecsű bibliát is nyújtott át. Monmouth tisztelet jelével fogadta el. »Azon igazságok védelmére jöttem, ugymonda, melyek e könyvben foglaltatnak, és hogy ha kell, véremmel pecsételjem azokat.«

De, míg Monmouth a sokaság tapsát élvezte, aggodalommal és fájdalommal kellett megvallania, hogy a főbb rendűek, alig egy kivétellel, ellenségei vállalatának, s hogy csak azon megyékben kelnek föl, a hol maga megjelent. Ügynökök, a kik forrásul Wildmanre hivatkoztak, állították előtte, hogy az egész whig előkelőség kész fegyverre kelni. Mindazáltal egy hétnél több idő telt el, mióta a kék zászlót Lymeben kitűzték. Napszámosok, kis-bérlők, korcsmárosok, inasok, dissenter papok sereglettek a fölkelő táborba: de egy peer, baronet, lovag, egyetlen alsóházi tag sem csatlakozott a támadókhoz, s alig egy tekintélyesebb »esquire«, a kinek békebiróságra lehetett kilátása. Ferguson, a ki, Károly halála óta, rossz szelleme volt Monmouthnak kész volt a magyarázattal. A herczeg rossz helyzetbe hozta magát a királyi czim mellőzése által. Ha Anglia fejedelmének nyilatkoztatta volna magát, törvényszerűség színében tünnék föl ügye. Most nem lehet nyilatkozatát az

alkotmány elveivel megegyeztetni. Világos, hogy vagy Monmouth, vagy nagybátyja törvényes király. Monmouth nem merte magát törvényes királynak kiáltani ki, s még is tagadta, hogy nagybátyja az volna. A kik Jakabért harcolnak, a mellett harcolnak, a ki egyedül meri igénybe venni a trónt, s annálfogva tisztán kötelességöket teljesítik, az ország törvényei szerint. A kik Monmouth mellett küzdenek, valamely ismeretlen alkotmány mellett küzdenek, a melyet egy, még nem létező »convent« állapítana meg. Senki sem csodálkozhatik, ha főrangú és nagy vagyonu emberek távol tarták magokat oly vállalatától, a mely felforgatással fenyegeti a rendszert, a melynek fennmaradása nagyon érdekekben fekszik. Ha a herczeg fölállítja törvényszerűségét és fölteszi a koronát, azonnal elfogja háritni ez ellenvetést. Nem ő és új alkotmány közt lesz többé a kérdés. Csupán az öröködési jog kérdése két fejdelem közt.

Ez okoknál fogva, mihelyt partra szállott, komolyan sürgette Ferguson a herczeget, hogy kiáltsa ki magát királynak; s Grey szintén e nézetben volt. Monmouth nagyon örömet fogadta volna tanácsukat; de Wade és más közársaságiak ellenszegültek; s fejük, szokott hajlékonysága szerint, engedett okaiknak. Tountonban újra fölmerült a tárgy. Monmouth titkon szólt az ellenkezőkkel, biztosította őket, hogy nem lát más utat megnyerni a jobbágiak egy része támogatását, és sikerült kisajtolni beegyezésöket. Junius 12-kén reggel, a tauntoni piaczon, kikiáltották. Hivei benső örömmel ismételték új czimét. De, minthogy némi zavarra adhatott alkalmat, ha II. Jakabnak hívják rendesen a különös »Monmouth király« nevezettel éltek;

s szerencsétlen kedvenczöket e néven említették gyakorta a nyugoti megyékben, még élő emberek emlékezetére is.

A királyi czim fölvétele után huszonnégyszáz óra alatt több kiáltványt adott ki saját aláírásával. Egyikben jutalmat tón vetélytársa fejére. Másikban az akkor Westminsterben ülésező parlamentet törvénytelen gyülekezetnek nyilvánította, s parancsolta, hogy a tagok oszoljanak szét. A harmadikban megtiltotta a népnek, hogy a bitornak adót fizessen. A negyedikben Albemarle fölségsértőnek nyilvánított.

Albemarle Londonba küldte e kiáltványokat, csupán mint az örültség és szemtelenség adatait. Csodálkozáson és megvetésen kívül nem volt egyéb hatása; nem is volt oka Monmouthnak hinnie, hogy a királyság fölvétele helyzetét jobbá tette volna. Csak egy hete múlt, hogy ünnepélyesen nyilvánította, hogy a koronát nem fogadja el, míg jogait egy szabad parlament el nem ismeri. E fogadása megszegése által könnyelműség, ha nem hűtlenség vádja alá jött. Az az osztály, a melyet megnyerni remélt, még mindég távol tartotta magát. Szintolyan erős okai voltak a főbb whig lordoknak és gentlemaneknek, őt királyokul el nem ismerni, mint a melyeknél fogva nem gyülekeztek körüle, mint fővezérök körül. Nem szerették ugyan Jakab személyét, vallását, se politikáját. De Jakab már nem volt fiatal. Idősb leánya méltán népszerű volt. A tisztított valláshoz tartozott e lány. Olyan fejedelmi férfiúhoz ment férjhez, a ki a szárazföldi protestánsok örökség szerinti feje volt, a ki köztársaságban született s a kinek érzelmei, hihetőleg, alkotmányos királyhoz illők voltak. Eszélyes volt-e a polgári háboru iszonyait idézni elő, csupán hogy közvetlenül azt lehessen tenni, a mit a természet, vérontás

és bármely törvény sértése nélkül, valószínűleg, rövid időn fogott eszközölni? Meglehet, volt ok, Jakabot megbuktatni. De mi okot lehet adni, hogy Monmoutht ültessék helyébe? A whigeknek nem volt ellenére valamely fejedelmet képességihiány miatt kizárni a trónból. Egy elv szerint sem lehetett kizárni a törvényes örököst, a kiről meg kellett engedni, hogy nem csak feddhetetlen, hanem egyszersmind kitünőleg méltó a legnagyobb közbizalomra. Értelmes emberek nem hihették, hogy Monmouth törvényes, sőt, hogy csak annak is tartja magát. Ennélfogva nem csupán bitor volt, hanem a legroszabb fajú bitor, — csaló. Ha némi külszint adott a dolognak, csak csalás és hamis eskü által tehette azt. Egy tisztességes és értelmes ember sem örömet látt volna, az angol koronával jutalmaztatni oly csalást, a mely ha magán birtokra vetné ki hálóját, korbácschal és bitóval büntetnének. Az ország régi nemessége előtt türhetlennek látszott, hogy Walter Lucia fattyját a Fitzalanok és De Veres-ek törvényes utódai fölé emeljék. A kik képesek voltak a jövőbe pillantani, be kellett látniok, hogy, ha Monmouthnak sikerülendett is a létező kormányt megdönteni, még hátra fogott lenni a háboru közte és az Orániai láz között, oly háboru, a mely tovább tart és több nyomort szül vala a rózsák harczánál, s a mely háború alkalmasint két ellenséges pártra szakasztotta volna az európai protestánsokat, Angliát és Hollandot egymás ellen fegyverezte volna, s mindkét országot könnyű zsákmányúl adta volna Francziaországnak. Ugy látszik ennélfogva, majd minden whig főnöknek az volt véleménye, hogy a mihez fogott, nem végződhetik nagy szerencsétlenség nélkül a nemzetre nézve, egészben véve mindazáltal bukása kisebb szerencsétlenség, mint győzelme lenne.

Nem csupán a whig jobbagóság tétlenségében csalatkoztak a fölkelők. London gazdagság és hatalma, az utóbbi nemzedék idejében elég volt, s talán még most is elég fogna lenni, eldöntő súlyt vetni a mérlegbe. A londoniak sok jelét adták a pápistaság ellen gyűlöletöknek, s rokonszenvöknek a protestáns herczeg iránt. Monmouth örömet elhitte, hogy mihelyt kiszáll, föltámad a város. De bár hírek érkeztek hozzá, hogy sok ezer polgár soroztatta be magát önkéntesnek a jó ügyért, semmi sem történt. Egyszerűen abban állt az igazság, hogy az izgatók, a kik sürgették őt, hogy üssön be Angliába, a kik megigérték, hogy fölkelnek az első jelre, s a kik talán, míg a veszély távol volt, azt képzelték, hogy lesz bátorságuk, teljesíteni ígéretöket, minden merészségöket elveszték, midőn a döntő percz elérkezett. Wildman annyira megijedt, hogy majd eszét veszette. A hitvány Dalvers eleinte azzal mentette tétlenségét, hogy nem fog fegyvert, míg Monmoutht királynak nem kiáltják ki, s miután Monmoutht kikiáltották, egyet fordult s azt mondta, hogy az igazi köztársaságiak föl vannak oldozva minden kötelezettség alól olyan főnök irányában, a ki oly gyalázatosan megszegte hitét. Az emberi természet legaljasabb példányait mindenkor a póruralmiak (demagog) közt találhatni.

Miután Monmouth a királyi czímet fölvette, másnap Tauntonból Bridgewaterbe indult. Föltűnt, hogy nem nagy volt önbizalma. Ezer meg ezer hívének kiáltozása, a kik körüle seregelték, a merre fordult, nem volt képes homlokáról a borút elúzni. A kik öt év előtt látták, sommersetshirei átvonulása közben, szánakozva szemlélték a balsors és aggály nyomait szelid, tetszetős arczán, mely annyi szívet megnyert.

Ferguson egészen más hangulatban volt. Ez ember gazsága sajátságosan párosult óriási hiúsággal, mely szinte örültségig ment. Elbódította fejét a gondolat, hogy lázadást támasztott és koronát adott. Hetvenkedve járt körül, kivont kardjával hadarászva, s a tömeghez, a mely a Tauntonból induló sereget nézni egybegyült, kiáltozta: »Ide nézetek! Hallottátok hiremet. Én vagyok Ferguson, az a híres Ferguson, a kinek fejére oly sok száz fontot tettek!« S ez elvtelen és egyszersmind hóbortos ember uralkodott a boldogtalan Monmouth értelme s lelkismerete fölött.

Bridgewater egy volt azon kevés város közül, a melynek még néhány whig tisztviselője volt. A polgárnagy és aldermanek diszköntösben jöttek a herczeg üdvözlésére, ünnepélyes menetben vonult előtte a »fő keresztig«, s ott királynak kiáltották. Katonáinak pompás szállása volt, s a városi és környékbeli népség minden szükségesekkel ellátta őket. Maga a várban szállásolt, a mely épületet azelőtt királyok tisztelték meg látogatásaikkal. Hadserege a vár körül a mezőn ütött tábort. Most mintegy hatezer emberből állt az, s ha fegyver lett volna, könnyen fölment volna kétannyi számra. A herczeg a szárazról csak kevés láncsát és löfegyvert hozott. Emberei közül tehát soknak nem volt más fegyvere, mint a mit földmivelői és bányászati eszközökből csináltak. E durva hadi műszerek közül a legborzasztóbbat erős rudra szögezett kaszák képezték *). Azalconstableek Taunton és Bridgewater környékén rendelést kaptak minden található kaszát összekeresni s a táborba hordani a vidékről. De ily intézkedések által sem lehetett

*) Egy ily fegyvert most is láthatni a towerben.

fedezni, a mi kellett; és sokat elküldtek, a kik be akarták magokat soroztatni.

A gyalogság hat ezredre volt felosztva. Sokan a militiában szolgáltak, s még viselték a vörös és sárga egyenruhát. A lovasság száma ezer körül volt: többnyire tanulatlan csikó volt alattok, a mint a somersetshirei menet közben nagy számmal összeszedve találták, hogy Londont kocsi- és igás lovakkal ellássák. Annyira nem voltak ez állatok alkalmasok katonai czélokra, hogy még a féket sem szokták meg, s nem lehetett velök bänni, mihelyt puskalövet vagy dobszót hallottak. Egy kis testőrhad, negyven fiatal emberből, a kik önköltségökön fegyverezték és szerelték föl magokat, volt Monmouth kíséretében. A bridge-wateri nép, mely a virágzó parti kereskedésből meggazdagodott, ellátta őt némi pénzzel.

E közben a kormány haderejét gyorsan egybevonták. A fölkelőhadtól nyugotra állt még Albemarle a devonshirei honvédség nagy hadával. Keleten a wiltshirei mozgó csapatok gyülekeztek Herbert Tamás, Pembroke gróf vezérlete alá. Északnyugoton Somerset Henrik, Beaufort herczeg állott fegyverben. Beaufort hatalma némileg hasonlított a XV. század nagy báróiéhoz. Wales elnöke volt s négy angol megye főispánja. Hivatalos utazásai ama terjedelmes vidéken, a hol a trón fölségét képviselte, alig volt kevesbbé pompás a királyok körutánál. Udvartartása Badmintonban régibb nemzedék szokása szerint volt rendezve. Parkja körül roppant terjedelmű föld volt sajátja; s a munkások, a kik azt mivelték, cselédségéhez tartoztak. Naponként kilencz asztalt teritettek udvarában kétszáz személyre. Tömérdék gentleman és apród függött udvarnokától. Egész sereg lovasság állott lovászmestere rendelkezésére. Kony-

hájának, pinczéjének, eb- és lótartásának nagy hire volt egész Angliában. A gentry sok mértföldnyire a környékben, büszke volt nagy szomszédja dicsőségére, s egészen el volt ragadtatva leereszkedése és szivjósága által. Buzgó »cavalier« volt ő a régi iskolából. Most tehát fölhasználta egész befolyását és hatalmát a korona támogatására, s megszállta Bristolt a gloucestershirei mozgócsapatokkal, a melyek, mint látszik, jobban voltak fegyelmezve, mint más e fajta seregek.

A Somersetshiretől távol eső megyékben szintén tevékenységben voltak a trón védői. A sussexi militia nyugot felé kezdett vonulni Lumley Rikárd lord vezérlete alatt, a ki, bár csak imént tért el a katholika egyháztól, mindég szilárdul ragaszkodott a kath. királyhoz. Bertie Jakab, Abingdon gróf, az oxfordshirei haderőt szólitotta fegyverbe. Fell János, oxfordi püspök, egyszersmind egyetemi dékán, az egyetemi tanulókat hívta föl, hogy fogjanak fegyvert a korona védelmére. Azok tömegestől jelentkeztek. Az egyetem maga közel száz láncsást és puskást állított ki. Nemes ifjak és gentlemanek vállaltak tisztséget; s a főispán idősb fia ezredes volt.

A király azonban főleg a rendes hadseregekre támaszkodott. Churchillt nyugot felé küldték a »kékek-«kel; s Feversham mindazon erővel követte őt, a mely London közelében nélkülözhető volt. Futár ment sietve Hollandba, utasítással Skeltonhoz, eszközölje ki, hogy a hollandi szolgálatban volt három angol ezredet azonnal küldjék a Temzére. Midőn eziránt megkeresés történt, az Orániai ház ellenében álló párt, Amsterdam követeivel élén, megkísérlette az ügyet húzni halasztani. De Vilmos erélye, a kinek részéről szintannyi forgott kockán, mint Jakabéről, s a ki ko-

moly aggodalommal szemlélte Monmouth előhaladását, minden ellenzést legyőzött; s néhány nap mulva a hadak már tengeren voltak. A háram skót ezred már Angliában volt. Igen jó állapotban érkeztek meg Gravesendbe, s Jakab Blackheathben tartott szemlét fölöttök. Ismételve mondta a hollandi követnek, hogy életében soha sem látott szebb és jobban fegyelmezett katonaságot, s a nagy becsű és kora segélyért a legforróbb háláját fejezte ki az Orániai herczeg és az Egyesült-államok iránt. Ez elégtéttség azonban nem lehetett zavartalan. Bármily derekasan ki volt képezve a legénység, a hollandi politika és vallás némi színezetétől nem maradt ment. Egyet közölők főbelöttek, egy-másikat megvesszőztek, mert Monmouth herczegért ivott. S azért nem tartották tanácsosnak, az ellenség elé vinni őket. London körül tartották a hadjárat végeig. Megérkezésök azonban lehetővé tette a királynak némi gyalogságot küldeni nyugatra, melyet különben a fővárosban nem nélkülözhetett.

Míg a kormány ilyen hadi készülleteket tön a párt-ütők ellen, másnemű előintézkedéseket nem hanyagoltak el. Csupán Londonban kétszáz egyént fogtak el, a kikről gondolták, hogy whig mozgalom élére állhatnak. A foglyok közt több előkelő kereskedő volt. Veszélyben forgott a ki csak az udvar előtt ros z hirben állott. Általános levertség uralkodott a fővárosban. A börzén csökkent az üzlet; s a színházakat rendesen oly gyéren látogatták, hogy Drydennek egy új operáját, mely példátlan fényű diszítványokkal hozatott színre, vissza kellett vonni, mert a bevétel nem fedezte volna az előadási költségeket *). A tisztviselők és pa-

*) Scott előszava »Albion és Albanus»-hoz.

pok mindenütt el voltak foglalva. A disszenteréket mindenütt szorosan szemmel tartották. Cheshire és Stropshireben heves üldözés dühöngött: Northamptonshireben sokakat elfogtak; s az oxfordi fogház tömve volt foglyokkal. Bármily mérsékelt nézetű volt, s bármint ügyelt legyen is magára, egy puritán lelkész sem érezhette magát némileg biztosnak, hogy családja köréből ki nem szakasztják s börtönbe nem vetik.

Azalatt Monmouth Bridgewater ellen ment, egész útjában háborgattatva Churchill által, a ki, mint látszik, mindent elkövetett, maroknyi népével, a mit egy derék és ügyes tisztnek tenni lehet. A pártütő had, kifárasztva az ellenség és a szakadó esőzés által, jun. 22-én este megállott Glastonburyban. A kis város házai oly nagy haderőnek nem nyujthattak hajlékot. Sokakat tehát az egyházakba szállásoltak, s mások azon apátság tisztos romjai közt gyujtottak tüzet, a mely egykor leggazdagabb zárda volt szigetünkön. Glastonburyból Wellsnek, s innen Shepton-Mallet felé vonult.

Eddig, mint látszik, csak azért járt egy helyről más helyre, hogy hadat gyűjtsön. Most szükségessé lőn valamely hadi tervet csinálni. Először Bristolt akarta elfoglalni. E jelentékeny hely előkelő lakosai közül sok whig volt. A whig összeesküvés ide is elágazott. Az őrsereg csupán a gloucestershirei mozgó csapatokból állott. Ha Beaufortot és pór-hadát legyőzheték, mielőtt a rendes hadsereg megérkezett, a fölkelőknek egyszerre nagy pénzforrás fogott kezökben lenni: Monmouth fegyverei iránt nagyobb leendett a bizalom; s barátai országszerte neki bátorodnak, magukat bevallani. Bristolnak voltak némi erősségei, a melyek az Avontól északra, Gloucestershire felől, gyöngék,

délnek azonban, Sommersetshire felől, sokkal erősebbek voltak. Elhatározták tehát, hogy a gloucestershirei oldalról teszik a támadást. E célból azonban egy kerülést kellett tenni s Keynshamnál átkelni az Avonon. A keynshami hid egy részét elrontotta a militia s most járhatlan volt. Egy csapatot tehát előre küldtek, megtenni a szükséges igazításokat. A többi hadsereg gyorsan követte, s június 24-én Pensfordban tartott pihenőt. Pensford csak öt (angol) mértföldnyire volt Bristolhoz, Sommersetshire felől; de a gloucestershirei oldal, a melyhez csak Keynsham megkerülése után lehetett jutni, egy jó napi járás volt még.

Azon éjjel nagy volt Bristolban a zavar és várakozás. Monmouth párthivei tudták, hogy szinte városuk előtt állt s azt képzelték, hogy már hajnal hasadtára köztök lesz. Naplemente után egy órával meggyúlt a parton egy kalmárhajó. Ily eseménynek, hajókkal tele parton, szükségkép nagy riadást kellett okoznia. Az egész folyam mozgásba jött. Ellepték az utcákat. S a sötét és zavar közben pártütő kiáltások hallatszottak. Utóbb toryk és whigek egyaránt állították, hogy a tüzet Monmouth barátai gerjeszték, abban a reményben, hogy a mozgócsapatokat a tűzoltásra használják, s hogy az alatt a pártütő had merész támadást tesz és Sommersetshire felől a városba megy. Ha ez volt a gyújtók célja, merőben rosszul számítottak. Beaufort, a helyett, hogy a partra küldte volna embereit, egész éjjel fegyverben tartotta a szép »St. Mary Redcliff«-egyház körül, az Avon déli részén. Nyugton nézte volna Bristol égését, ugymonda, sőt maga gyújtja vala inkább föl, hogysem az árulók kezére engedte volna jutni. Azon rendes lovas-sággal, mely néhány órával az előtt Chippenhambból hozzá csatkozott, képes fogott lenni, megakadályozni a fölkelést.

Alkalmasint nem győzte volna a falakon belül fékezni a békétleneket s egyszersmind visszaverni a külső támadást: de nem történt ilyes támadás. A tüzet, mely annyi zavart okozott Bristolban, jól látták Pensfordból. De Monmouth nem találta helyesnek, tervét megváltoztatni. Napkeltéig nyugton maradt s akkor Keynshambe indult. Ott helyreállítva találta a hidat. Elhatározta délután pihentetni seregét, s, az éj jöttével, Bristolba menni.

Azonban igen késő volt. A király hadereje már közelben volt. Oglethorpe ezredes, mintegy száz testőr-legénység élén Keynshamra ütött, szétverte a fölkeltek két lovas csapatát, a melyek megkísérlették az ellenszegülést, s miután sok kárt okozott és maga keveset szenvedett, visszavonult. Ily körülmények közt, szükségesnek hitték fölhagyni a tervvel Bristol ellen.

De mit volt mit tenni? Mindenféle terveket hoztak szóba és vitattak meg. Javasolták, hogy Monmouth siessen Gloucesterbe, keljen át a Severnen, vágja el a hidat maga után, s míg jobb szárnyát a folyam védi, menjen Worchestershiren át Strophshirebe és Cheshirebe. Azelőtt járt e megyékben, s szintoly lelkesedéssel fogadták, mint Somersetshireben és Devonshireben. Megjelenése újra föléleszteti régi barátai buzgalmát; s meglehet, hogy serege, néhány nap mulva, kétszer annyira szaporodik.

Bővebb megfontolás után azonban e terv, bár sokat ígért, kivihetlenné mutatkozott. A fölkelők igen rosszul voltak lábbelivel ellátva az utóbbihoz hasonló vállalatra, s miután napokig mentek szakadatlan esőben, nagy mocsárok által, ki voltak merülve a fáradság miatt. Az ellenség lovassága által nyomról-nyomra háborgatva, föltartóztatva, nem lehetett reményök Gloucesterbe érhetni, a nélkül, hogy

a királyi seregek fő hadteste utól ne érje s eldöntő ütközetre ne kényszerítse őket a legroszabb körülmények közt.

Majd azt javasolták, hogy Wiltshirebe menjenek. Egyének, a kik e megyét ismerték, biztosították a herceget, hogy oly jelentékeny erők csatlakoznak ott hozzá, hogy bizony megütközhetik.

E tervet fogadta el, s Wiltshire felé fordult. Először Bath-t szőlitotta föladásra. De Bathban erős királyi őrhad állott; s Feversham útban volt ide. A fölkelők tehát nem kíséreltek támadást, hanem Philip's Nortonba siettek, ott állomásoztak jun. 26-án este.

Feversham ide ment utánok. 27-én koráu reggel azon hirre riadtak föl, hogy már előttök áll. Csatarendbe álltak, és sort képeztek a városba vezető gyeplőknél.

A királyi hadsereg előőrségét csakhamar megpillantották. Mintegy ötszáz emberből állott, Grafton herczeg, egy merész jellemű és szilaj erkölcsű ifju vezénylete alatt, a ki alkalmasint meg akarta mutatni, hogy nincs része testvére hűtlen terveiben. Grafton csakhamar egy mély uton találta magát, a melynek két oldaláról erősen tüzeltek. Mindazáltal bátran előnyomult, mig Philip's Norton alá ért. Itt torlasz zárta el az utat, a melyről szemközt érte őt a tüzelés. Emberei most elvesztették bátorságukat, s a mint csak tudtak visszafutottak. Mire a mély uton átvergődtek, száznál több hullott el és sebesült meg közölők. Graftonnak, visszavonulásában, útját állta a pártütők némi lovassága; de hősileg átvágta magát és megszabadult.

A visszavert előőrség a királyi sereg főhadtestéhez hátrált. Most szemközt volt a két hadsereg; s néhány lövést váltottak, a mi azonban kevés vagy épen semmi kárt nem tön. Egyik sem igen akarta, hogy ütközetre menjen a

dolog. Feversham nem óhajtotta a harczot, míg tüzérsége meg nem érkezik, s Bradford felé vonult. Monmouth, mi-helyt az éj bekövetkezett, elhagyván állomását, délnek indult s viradatra Fromeba érkezett, a hol új erőket vélt találni.

Frome szintúgy buzgólkodott mellette, mint Taunton vagy Bridgewater, de semmit sem tőn szolgálatára. Nehány nappal ezelőtt fölkelt a város; s Monmouth nyilatkozatát a köztéren kifüggesztették. De a mozgalomnak hire ment Pembroke grófhhoz, a ki nem igen messze feküdt a wiltshirei militiával. Pembroke azonnal Fromeba indult, szétverte a pár csapatot, mely kaszákkal, vasvillákkal kísérlette meg utját állani, a városba nyomult s lefegyverezte a lakosokat. Tehát nem maradt ott fegyver; s Monmouth sem tudott magának szerezni.

Rosz helyzetben volt a fölkelt had. A mult éjjeli út igen súlyos volt. Patakokban ömlött az eső; s az utak merő pocsolyákká lettek. Mit sem lehetett hallani az ígért waltshirei segélyekről. Egy futár hírül hozta, hogy Argyle serege Skóciában szét van szórva. Egy másik jelentette, hogy Feversham, miután tüzérségét magához vette, érkezőben van. Monmouth jobban értett a hadfolytatáshoz, hogys-
em be ne lássa, hogy emberei, minden bátorságuk és tüzők mellett sem mérkőzhetnek a rendes katonasággal. Előbb azon reménynyel hizelgett magának, hogy néhány ezred, a melyeket régebben vezénylett, zászlóihoz pártol: de most e reménynyel végkép föl kellett hagyni. Egészen elhagyta bátorsága. Alig volt elég ereje parancsokat osztani. Nyomorában keserűen panaszkodott a rossz tanácsadókra, a kik rávették, hogy brabanti boldog menhelyét oda hagyja. Wiltman ellen különösen kemény szitkokra fakadt. S

gyöngye, izgatott elméjében egy gyalázatos gondolat ébredt. A kormány kegyelmére akarta hagyni azon ezer meg ezer embert, a kik, fölhívására, az ő ügyéért hagyták oda nyugalmas lakaikat és földeiket. Maga, fő tiszteivel, el akart lopózkodni, valamely kikötőbe jutni, mielőtt szökését gyaníthatták, a szárazra illanni, s nagyravágását és gyalázatát lady Wentworth karjaiban elfeledni. Komolyan vitatta e tervet főbb tanácsadóival. Sokan, nyakukat féltvén, tesszéssel hajlottak szavára: de Grey, a ki, mint ócsárlóinak el kell ismerni, mindég rendületlen volt, hacsak kard nem csörgött és ágyú nem dörgött körüle, — nagy hévvel ellenezte a gyáva szándokot, s kérve kérte a herceget, hogy inkább daczoljon minden veszélylyel, mint hálátlansággal és hűtlenséggel fizessen a nyugoti földnépe hú ragaszkodásáért.

Lemondtak a szökés tervéről: de bezzeg nem volt könnyű most hadi tervet készíteni. London féle vonulni, örülség fogott lenni; mert az út a nagy salisburgi sikon vitt keresztül; s e nagy nyílt téren a rendes katonaság s főleg rendes lovasság minden előnnyel birt volna fegyelmezetlen had ellenében. Ily körülmények közt érkezett a hír a táborba, hogy Axbridge közelében az érmenti parasztok a protestáns vallás védelmére fölkeltek, cséplőkkel, botokkal, villákkal fegyverkezve, s ezrenként gyűlnek Bridgewaterbe. Monmouth elhatározta ide vonulni s ez új szövetségesekkel növelni erejét.

A pártütők ennél fogva Wellsbe indultak s nem igen kedvező hangulatban érkeztek ide. Kevés kivétellel ellenei voltak a főpapi rendszernek; s idegenségöket oly módon tanusították, a mely nem igen vált becsületökre. Nem csak a tetőt szaggatták le a pompás székesegyházról, golyót ön-

teni, a mit kétségtelenül menthettek a háború szükségeivel, hanem készakarva összerombolták ez épület ékítményeit is. Grey nehezen mentette meg az oltárt néhány semmirekellő bántalmaitól, a kik a körül akartak tivornyázni. Kivont karddal állott eléjük.

Csütörtökön, jul. 2-án vonúlt be Monmouth ismét Bridgewaterbe, sokkal kevesebb kedvező körülmények közt, mint tiz nappal ezelőtt onnan kivonult. Az új erő, melyet ott talált, igen csekély volt. A királyi hadsereg épen mögötte állott. Egy pillanatra a város erődítéséről gondolkodott; s száz meg száz munkást hívtak föl árkot ásni és sánczokat hányni. Majd azon terv ötlött eszébe, hogy Cheshirebe menjen, mely tervet, mint kivihetetlen, elvetett midőn Keynshamben volt, s a mely bizonyára most Bridgewaterből nem igen volt kivihetőbb.

Mig ekkép ingadozott egyaránt reménytelen tervek között, megpillantották a király haderejét. Mintegy kétezer ötszáz főnyi rendes katonaságból s ezerötszáz wiltshirei honőrségből állott az. Vasárnap, jul. 5-kén, korán reggel hagyták el Somertont s az nap mintegy három mértföldnyire Bridgewater-től ütöttek sátort, a sedgemoori sikon.

Mew Péter tudor, winchesteri püspök kísérte őket. Ez egyháznagy, ifju korában, I. Károly mellett fogott fegyvert a parliament ellen. Se évei, se pályája következtében nem aludt ki egészen harczias tüze; s hihetőleg azt vélte, hogy egy protestáns egyházi atyának megjelenése a király táborában egynémely tisztos férfit megcsilárdít hűségében, a kik a pápistaság és pártütés iránti irtózás közt nem találtak megnyugvó pontot.

A bridgewateri egyház tornyát mondották legmagasabbnak Somersetshireben, a mely széles kilátást nyit a

körülfekvő vidékre. Monmouth, néhány tiszt kíséretében, a négyszögletű torony tetejére ment, a honnan kúpja emelkedik, s messzelátó csöven vizsgálta az ellenség állását. Sik tér terült el alatta, hol most gazdag szántóföldek és almafák vannak, akkor azonban, mint neve mutatja, kietlen mocsárok voltak. Nagy esőzés idején s ha a Parret és a bele szolgáló folyók kiöntöttek, gyakran árviz lepte e vidéket. Hajdanta ugyanis azon nagy mocsárhoz tartozott ez, a mely régi krónikáinkban arról nevezetes, hogy egymásutan két berohanó faj előnyomulását tartóztatta föl. Sokáig védte a celtákat, a wessexi királyok támadásai ellen; s őtalmul szolgált Alfrédnek a dánok üldözései ellen. Azon régi időkben csak csónakokon volt járható e vidék. Roppant ingovány, sok apró szigettel és láppal, buja zölddel, hol nyüzsgött a rőt vad és vaddisznó. Még a Tudorok idejében is kénytelen volt az utas, ha Ilchesterből Bridgewaterbe igyekezett, több mértföldnyi kerülést tenni, hogy a vizeket kikerülje. Midőn Monmouth a Sedgemoorra tekintett, a mesterség részben már hódítást tőn rajta s mély és széles árkok metszették, a melyeket »rhines« név alatt ismert a vidék. A mocsár közepén, szerte, az egyházak tornyai körül, csoportosult néhány falu, a melyeknek nevei is mutatni látszottak, hogy egykor ár környezte. E falvak közül egyikben, Weston Zoylandban, feküdt a királyi lovasság; s Feversham itt ütötte fel főhadiszállását. Sok élő ember ismerte még azon szolgáló leányát, a ki az napon asztalánál szolgált, s a környékben maig is gondosan őrzik ama persa porcellán tálát, a melyben eléje táltak. Megjegyzendő, hogy Somersetsshire népe nem különböző helyekről ide vándoroltakból áll, mint a gyárkerületek. Gyakran találhatni ott földmivesre, a ki ugyanazon földet műveli, melyet elődei

míveltek, mikor a Platagenetek uralkodtak Angliában. A somersetshirei hagyományok tehát nem kis becsűek a törpéténíró előtt.

Bridgewatertertől jókora távolságra van Middlezoy falva. E faluban s környékén a wiltshirei »militia« volt beszállásolva, Penbroke vezérlete alatt.

A nyílt lápon, Chedzojtól nem messze, néhány zászlóalj rendes gyalogság ütött tábort. Elkomorulva nézett Monmouth. Ezekre eszébe kellett jutnia, hogy néhány év előtt ugyanazon emberekből alakult hadosztály élén rendetlenségben üzte maga előtt azon heves rajongókat, a kik a bothwelli hidat oltalmazták. Az ellenség sor aiban ki tudta venni azon hős csapatot, a melyet akkor, ezre dese nevére Dumbarton ezredének neveztek, de a melyet soká úgy ismertek, mint első soredet, mely régi hírnevét a világ mind négy részében dicsően fentartotta. »Ismerem ez embereket, monda Monmouth; harczolni fognak. Ha csak ezek volnának az enyéim, minden jól menne!«

De az ellenség látása nem volt merőben lehangoló. A királyi sereg három hadosztálya távol feküdt egymástól. Minden mozdulataikban hanyagság és laz fegyelem látszott. Jelentették, hogy a legénység zoylandi almaborral leitta magát. Feversham, a fővezér, képtelensége köztudomásra volt. E fontos pillanatban is csak evésre és alvásra gondolt. Churchill ugyan nagyobb feladatokra képes hadvezér volt, mint egy rosszúl fegyverzett, gyakorlatlan pórhad szétverése. De azon tehetség, mely később, Francziaország hat tábornagyát megalázta, még nem volt illő helyén. Feversham keveset beszélt Churchillal, s nem adott kezére, hogy valami iránt véleményt mondjon. Churchill bár magasb képességének és tudományának önérzetével birt, bár ne-

hezen türte a vezér fensőségét, a kit megvetett, s reszketett a hadsereg sorsa miatt, mindazáltal megtartotta önuralmát s oly jól eltitkolta érzelmeit, hogy Feversham magasztalta kész engedelmességét s ígérte, hogy jelentést tesz arról a királynak.

Monmouth, miután a királyi haderők elhelyezését megvizsgálta s értesült azok állapotáról, úgy hitte, hogy egy éji támadás nem lesz eredménytelen. Elhatározta, azt megkísérteni, s azonnal előkészületeket tön.

Vasárnap volt; s kísérete, nagy részint puritán erkölcsökben növekedvén, a nap nagy részét vallásos gyakorlatokban töltötte. A várhoz tartozó rét, a hol a sereg tanyázott, oly látmányt mutatott, minőt Anglia, Cromwell katonái föloszlatása óta, soha sem látott. A dissenter papok, a kik fegyverre keltek a pápistaság ellen, s a kik közül néhány alkalmasint a nagy polgárháborúban harczolt, vörös kabátban és nagy lovagsizmákban imádkoztak és papoltak, karddal oldalukon. Ferguson egy volt azok közül, a kik szónokoltak. A borzasztó átkozódást vette föl igéül, a melyel az izraeliták, kik a Jordánon tulnan laktak, a folyam másik oldalán lakó testvéreik hibásan emelt vádja alól megtisztították magukat. »Az úr isten tudja; s tudja meg Izrael. Ha ez pártütés, avagy föltámadás az úr ellen, ne engedje túlélünk e napot.«

Hogy az éj leple alatt támadás történik, nem volt titok Bridgewaterben. A város tele volt nőkkel, a kik százként tódultak oda a vidékről, látni még egyszer férjeiket, fiaikat, szeretőiket és testvéreiket. Sokaknak nehéz volt az nap az elválás; és sokan elváltak, hogy soha se találkozzanak többé. A támadási szándok hire fülébe ment egy fiatal lánynak, a ki a királynak buzgó hive volt. Tartóz-

kodó jelleme daczára azon merész határozatra jutott, hogy maga fogja hirül vinni Fevershamnak. Kilopózkodott Bridgewaterből s a királyi táborba ment. A női ártatlanság azonban nem volt biztos e helyen. Maguk a tisztek is, egyaránt lenézvén a rendetlen haderőt, mely ellenökben állott, s hanyag vezéröket, nagyon a boritalnak adták magukat s minden kicsapongásra és kegyetlenségre készek valának. Egyikök hatalmába kerítette a szerencsétlen leányt, nem akarta meghallgatni, a miért jött, s erőszakot tőn rajta. A lány, dühében és szegyenében magán kívül futott el, sorsára hagyván az istentelen sereget.

S most elközelgett a nagy koczkavetés ideje. Az éj alkalmas volt ily vállalatra. Hold telte volt ugyan, s az északi fény pompásan ragyogott. De a mocsár gőzköde oly sűrű vala Sedgemoor fölött, hogy ötven lépésnyire semmi tárgyat sem lehetett kivenni.

Az óra tizenegyet ütött; s a herczeg testőrhadával kilovagolt a várból. Nem oly lélekállapotban volt, mely ahhoz illett, ki elhatározó csata előtt áll. Még a gyermekek is észrevették, a kik nézésére összesereglettek, s hosszas ideig emlegették, hogy kinézése komor és baljóslatu volt. Hada közel hat (angol) mértföldnyi kerülőt tett, míg a királyi táborhoz ért. Az út egy részét maig is hadi ösvénynek hívják. A gyalogságot maga Monmouth vezérlette. A lovasság Greyre volt bizva, némelyek ellenzése daczára a kik nem feledhették a bridporti balesetet. Mély hallgatást parancsoltak, s hogy ne doboljanak, se tüzet ne adjanak. »Soho« volt a hadijel, a melyről egymást a fölkelők megismerhessék a sötétben. Kétségkívül a »Soho-fields«-re, Londonban, volt czélzat, a hol vezérok palotája állott.

Hétfőn, jul. 6-án, reggeli egy óra körül érkeztek a pártütők a mocsáros sikra. Köztük azonban és az ellenség közt három széles árok feküdt, vízzel és pocsolyával tele. Kettőről, az ugynevezett »Black Ditch« és »Langmoor Rhine«-ről, tudta Monmouth, hogy át kell rajtok mennie. De, a mi különös, egy harmadik ároknak, az ugynevezett »Bussex Rhine«-nak létezéséről, mely közvetlenül a királyi tábornot fedezte, senki sem tudósította.

A hadi társzekerek a mocsárban mindjárt fenakadtak. A lovasság és gyalogság, hosszú, keskeny vonalban, egy töltésen, átkelt a »Black Ditch«-en. Hasonló töltés volt hányva a »Langmoor Rhine«-on: de a kalauz, a ködben, utat vesztett. Idő telt bele, s némi zaj keletkezett, míg eligazodhattak. Végre megtörtént az átkelés: de, a zavarban, egy pisztoly elsült. Nehány lovas testőr, az előőrsen, meghallotta a híradást, s észrevette, hogy nagy sokaság közelg a ködben. Elsütötték karabélyaikat, s különböző irányban elnyargaltak, zajt ütni. Némelyek Weston-Zoylandba siettek, hol a lovasság feküdt. Egy lovas a gyalogság táborhelyére sarkantyúzta lovát, s torokszakadtából kiáltozá, hogy itt az ellenség. A Dumbarton-ezred dobjai riadót vertek: s a legénység gyorsan sorba állt. Ideje volt; mert Monmouth már ütközetre rendezé hadát. Parancsolá Greynek, hogy a lovassággal menjen előre, s maga a gyalogság élén ment utána. Grey előnyomult, míg váratlanul föltartóztatá a »Bussex Rhine.« Az ellenkező oldalon a király gyalogsága gyorsan hadi rendbe állott.

»Ki mellett vagytok?« kiáltá egy tiszt a gyalogőrhadból. »A király mellett,« felelé egy szózat a pártütő lovasság soraiból. »Melyik király mellett?« kerdezék ismét. Egy hangos »Monmouth király« volt a válasz, azon hadi

kiáltással vegyülve, a mely negyven évvel azelőtt a parlament ezredeinek zászlóin állott: »isten velünk.« A királyi sereg azonnal oly lövést tőnek, hogy a fölkelők lovai minden irányban szétfutottak. A világ általában Grey kislelküségének tulajdonította e gyalázatos futást. Pedig épen nem bizonyos, hogy Churchill jobban boldogult volna-e oly emberek élén, a kik soha sem bántak ezelőtt lóhátról fegyverrel, s a kiknek gyakorlatlan lovai nemhogy a tüzet állották volna, de fékezhetlenek voltak.

Néhány pillanat múlva, hogy a herczeg lovassága szétszóratott, gyalogsága gyorsan előjött, a Dumbarton-ezred égő kanóczai szolgálván kalauzul a sötétben.

Monmouth elhült, midőn látta hogy széles, mély árok van közötté és a tábor közt, a melyet meglephetni remélt. A fölkelők megálltak az árok szélén és tüzeltek. A királyi gyalogság egy része viszonzta a lövést a másik oldalról. Három óranegyedig folyvást ropogott a löfegyver. A Somersetshirei parasztok úgy viselték magukat, mint régi katonák, csakhogy igen magasra tartották fegyvereiket.

Azonban a királyi hadsereg többi osztályai megindul'ak. A testőrök és kékek előugrattak Wester-Zoylandból s egy pillanatban szétverték Grey lovasait, a kik összevergődni törekedtek. A futók páni félelmet terjesztettek bajtársaik közt az utócsapatban, a kiknek a hadi szereket kellett fedezniök. A szekereszek hajtottak a hogy tudtak, s csak a harczytértől több mértföldnyire állottak meg. Monmouth eddiglen megtette, a mit egy ügyes és merész tábornoknak kellett. Gyalog, láncsával kezében látták őt tüzelni szóval és tettel gyalogságát. De sokkal jobban értett a hadi ügyekhez, semmint ne tudta volna, hogy minden oda. Emberei elveszték a meglepés- és sötétség-nyujtotta előnyt.

Cserben hagyák őket a lovasság és hadszeres szekerek. A király ereje együtt és jó rendben vala már. Feversham a tüzelésre ébredt föl, kikelt az ágyból, inggallérát rendbe hozta, jól megnézte magát a tükörben, s ment megnézni, mit csinálnak emberei. A közben Churchill, a mi sokkal nagyobb fontosságú dolog, egészen ujonan állítá föl a királyi gyalogságot. Viradni kezdett. A nyílt sikon, fényes nappal ütközni meg, nem leheté kétséges kimenetelű. De Monmouthnak éreznie kellett, hogy neki nem lehet elfutni, míg ezerek harcolnak ügyéért, a kiket az irántai rokonszenv vitt romlásra. A hiu remények s önfentartás ösztöne tulnyomóak voltak előtte. Láтта, hogy ha késik, a királyi lovasság elvágja előtte a visszavonulást. Lóra ült és elnyargalt a csatatérről.

Gyalogsága mindazáltal, elhagyatva is, hősileg megállott. A testőrhadaik jobb, a kékek bal felől támadák meg: de a somersetshirei parasztok, kaszáikkal és puska-agyukkal, úgy szembeszálltak a királyi lovassággal, mint régi katonák. Oglethorpe erélyesen megkisérlé keresztül vágni rajtok magát, s emberül visszaverték. Sarsfield, egy derék ir tisz, a kinek neve utóbb gyászos nevezetességre jutott, a másik szárnyon támadá meg őket. Visszanyomták embereit. Őt magát leverték s egy ideig félholtan fekvék. De a bátor parasztok harcza nem tarthatott soká. Poruk és golyójuk elfogyott. »Lőszereket! az istenért lőszereket!« kiáltás hallatszott. De nem volt lőszer. S most jött elő a királyi tüzéség. A Weston-Zoylandból Bridgewaterbe vezető töltésen, fél mértföldnyire, állott az. Oly hiányos volt az angol hadsereg fölszerelése akkor, hogy nagy bajba került volna a nagy ágyúkat a csatatérre vinni, ha a wincesteri püspök saját kocsilovait és szerszámát e célra föl nem

ajánlja vala. A keresztyén főpap ezen részvétét a vérontásban, különös következetlenséggel, kárhoztatta néhány whig író, a kik semmi vétséget nem láttak sok puritán pap magaviseletében, a kik a kormány ellen állottak fegyverben. S midőn az ágyúk megérkeztek is, oly nagy volt a hiány tüzerekben, hogy egy altiszt a Dumbarton ezredéből volt kénytelen elvállalni néhány ágyú kezelését. *) Az ágyúk mindazáltal, roszul kezelve is, hamar véget vetettek az ütközetnek. A pártütő zászlóaljok láncsái tünedezni kezdek; a sorok bomladozának; a királyi gyalogság nagy csapatokban átjőve az árkon. Még e szorultságban is hősileg védék magukat a mendipi aknászok, s drágán adták oda életöket. Néhány percz alatt azonban teljes volt a megveretés. Háromszáz katona vesztette életét és sebesült meg. A pártütők közül ezernél több feküdt halva az ingoványon. **)

Igy végződött az utolsó, ugy nevezhető csata, melyet angol földön vívtak. Mély és tartós hatással volt az a környék egyszerű lakosaira. E benyomás ugyan gyakran fölújúl. Mert korunkban sem ritkán történik, hogy az eke és kapa a mészárlás szomorú emlékeit veti föl, koponyákat,

*) Weems altisztnak negyven fontot rendelt Jakab fizettetni e szolgálataért. »Historical Record of the First or Royal Regiment of Foot.«

**) Mily nehéz valamely csatát leírni: bizonyságul szerző Wellington tekintélyét idézi jegyzetében. »Lehetetlen, — mondá többek közt a nagy tábornok, — lehetetlen megmondani, mikor történt valamely fontos körülmény, és mely rendben.« Mit mondjunk oly csatáról, mely száz hatvan év előtt történt, oly sötétben, hogy a küzdők alig láttak ötven lépésnyire, s a melyről tizenkét, tizenhárom különböző elbeszélés maradt fen.

lábszáarakat s gazdasági eszközökből készült különös fegyvereket. Agg parasztok nem rég is beszéltek, hogy gyermekkorukban, a lápon Jakab király és Monmouth király embereinek ütközetét játszották, s hogy Monmouth király emberei »Soho« harczy kiáltással éltek.

A mi a sedgemoori ütközetben legkülönösebb, az, hogy az eredmény egyetlen perczig is kétes lehetett, s hogy a fölkelők oly soká ellenállhattak. Ma csodának tartanak, hogy öt vagy hat ezer köszénbányász és paraszt egy óráig küzd felényi számu rendes lovassággal és gyalogsággal. Talán kevesebbé fogunk csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy II. Jakab korában a rendes hadsereg fegyelme rendkívül laz volt, s más részről, hogy a parasztság megszokta a »militiá«-ban a szolgálatot. Bárha tehát kétségtelenül nagy volt is a különbség egy gyalog testőrezred s egy most besorozott paraszt-ezred között, korántsem akkora, mint most. Monmouth nem csupa csöcseléket vezetett jó katonák ellen. Hadi népe nem minden katonai színezet nélkül volt; s Feversham sergeit, a mostani angol seregekhez képest, gyűlevésznek mondhatni.

Négy óra volt: a nap épen fölkelte; s a vert had a bridgewateri útra özönlött. A zaj, a vér, a sebek, a halálsápadt alakok, kik aláhullottak s többé nem keltek föl, félelmet és irtózást gerjesztettek a városban. Az üldözők is sarkukban voltak. Azon lakosok, kik a fölkeléshez szítoztak, kirablást és mészárlást várhatának, s római katolikus hitű szomszédaik ótalmáért esengtek, vagy toryknak tüntették föl magokat; s a leghevesebb whig történetírók is elismerték, hogy a védelem szívesen és nemeslelkűleg megadatott.

A győztesek az nap folyvást üldözték a szaladókat. A

szomszéd faluk lakosai soká emlékeztek, minő lódobogás és káromlás közt vágtatott el a lovasság, mint a forgó szél. Mielőtt esteledett, ötszáz foglyot rekesztettek be a weston-zoylandi egyházba. Nyolczvan közölök meg volt sebesítve: s őt a szentelt falak közt mult ki. Nagy számú napszámot rendeltek ki az elesetteket eltemetni. Nehányat, a kikről tudva volt, hogy a legyőzöttekhez szítottak, azon gyalázatos dologra fogták, hogy a foglyokat négyeljék föl. A szomszéd egyházkerületek alconstablei akasztófa-állítással, s lánczkerítéssel voltak elfoglalva. E közben szünetlen zúgtak Weston Zoyland és Cledzoy harangjai, s a katonák szerte a hullák közt, danoltak és zajongtak a mocsáros vidéken. Mert a környékbeli földmivelők, mihelyt a csata kiemetele tudva volt, siettek a legjobb almaborból nagy hordókkal küldeni a győzőknek, béke fejében.

Fevershamet rendesen jó szívű embernek tartották: de idegen levén, nem ismerte az angolok törvényeit, s nem gondolt érzelmeikkel. A francia katonai féktelenséghez volt szokva, s valóban nagy rokonától, a palatinatusi (pfálzi) hódítótól, nem azt tanulta, mint kell győzni, hanem hogy miként kell pusztítani. Tetemes számú foglyot válogattak ki azonnal kivégezésre. Azok közt volt egy híres jó futó ifjú. Reményt nyujtottak életéhez, ha egy poroszka lóval a versenyt kiállja. Maig is jól ismerik a kitüzött pályatér határát, mely mintegy három negyed (angol) mértföld volt. Feversham nem szégyenlette, miután a látmánynak szemtanuja volt, akasztófára vitetni a nyomorultat. Más nap a Bridgewaterből Weston Zoylandba vezető úton hosszú vonalban látszottak az akasztófák. Mindeniken egy fogoly függött. Négyen a vasat is rajta hagyák, hogy abban enyészzenek el.

E közben Monmouth, Grey, Buyse és még néhány barátja kíséretében, elfutott a harczmezőről. Chedzoyban állt meg egy pillanatra, lovat váltani, s elrejtteni kék szalagját és »sz. György«-ét. Aztán a bristoli csatorna felé sietett. A csatatértől északra emelkedő tetőről látta elhagyott emberei utolsó lövésének tüzét és füstjét. Hat óra előtt már húszt mértföldnyire volt Sedgemoortól. Kísérői közül néhányan tanácsolták neki, keljen át a vizen, s keressen Walesben menhelyet; s ez kétség kívül a legokosabb dolog lett volna. Rég' Walesben volt volna, mire vereségéről a hír oda fogott érkezni; s e vadon és a kormány székhelyétől távol tartományban soká fölfedezetlen maradhatott. Elhatározta tehát, hogy Hampshirebe megy, azon reményben, hogy a vadtolvajok kunyhóiban lappanghat az »Ujerdőség« tölgyesei közt, míg alkalma lesz a szárazra hajózni. Grey és a német kíséretében tehát délkeletre fordult. De az út veszélyes volt. A három menekvőnek oly tartományon kellett átkelnie, a hol már mindenki tudta a harcz kimenetelét, s egy gyanús külsejű utazó sem kerülhetett el a szoros vizsgálatot. Egész nap lovagoltak, kerülve a városokat és falvakat. Nem oly nehéz dolog volt ez, mint ma látszhatik. Mert az akkor élő emberek emlékezhetek még olyan időre, midőn a vad, szakadatlan erdőségen keresztül, szabadon mehetett az Avon partjaitól Wiltshireben Hampshire déli partjaiig. Végre Granbourne Chaseben csökkent lovaikban az erő. Szabadon eresztették tehát azokat. Elrejtették a nyeret és féket. Monmouth és barátai pór ruhát szereztek, átöltöztek s gyalog mentek »New Forest« felé. Az éjtelme szabad ég alatt töltötték: de még reggel sem volt s már mindenfelől veszélyek környezték. Lord Lumley, ki a sussexi militia erős hadosztályával Ringwoodban feküdt, őrcsapatokat küldött min-

denfelé. Sir Portsman Vilmos, a somersethirei militiával csatárlánczot képezett a tengertől Dorset északi határig. Julius 7-kén reggeli 5 órakor fogta el Greyt, a ki elvált barátaitól, két sussexi honvéd az előőrsön. Alávetette magát sorsának, mint oly ember, ki előtt a bizonytalanság elviselhetlenebb volt, a kétségbeesésnél. »Mióta partra léptem, ugymonda, nem volt jó ebédem, nem egy nyugalmas éjem.« Nem lehetett kétség benne, hogy a fő pártútó közelben van. Az üldözők kétszerte nagyobb éberséget és tevékenységet fejtettek ki. A kunyhókat, a melyek a mezőségen szerte voltak Dorsetshire és Hampshire határszélén, szorosan kikutatta Lumley; s fölfedezték a parasztot, a kivel Monmouth ruhát cserélt. Portman nagy lovas és gyalog csapattal jött segítni a keresésben. Csakhamar bizonyos helyre fordították a figyelmet, a mely igen alkalmas volt, szökevényeket elrejteni. Nagy terjedelmű föld volt az, mely a sik mezőtől el volt kerítve, számos gyepű által keskeny földdarabokra osztva. E földek közül némelyiken a rozs, borsó és zab elég magas volt, egy ember elrejtésére. A többit haraszt és csalit nötte be. Egy szegény asszony jelenté, hogy két idegent látott e rejtekben lappangani. A közel kilátás a jutalomra növelte a katonák buzgalmát. Mindenkinek rész volt ígérve, az ötezer font jutalomból, a ki a kutatásban kötelességét teljesíti. A külső sövényt szorosan őrizték: bent lankadatlan szorgalommal vizsgáltak meg minden helyet; s néhány jó szaglásu vizslát küldöttek a bokrokba. A nap lehanyatlott, mielőtt a munka be lett volna végezve: de egész éjjel gondosan vigyáztak. Harminczszor vőnek bátorságot a külső kerítésen kinézni a menekvők: de mindég őrt találtak ott: egyszer meglátták őket s tüzeltek rájuk; most különváltak s mindenik külön rejtekhelyre bútt.

Következő reggel, napkeltekor, újra kezdték a keresést s Buysset megtalálták. Megvallotta, hogy csak pár órával előbb vált el a hercegtől. Most még nagyobb gonddal fölverték a vetést és bokrokat. Végre egy árokban egy sovány alakra akadtak. Az üldözők rárohantak zsákmányukra. Nehányan löni akartak: de Portman megtiltott minden erőszakot. A fogoly pásztor öltözetben volt; idő előtt megöszült szakála már több napos volt. Nagyon reszketett és nem tudott beszélni. Még azok is kétkedtek eleinte, a kik gyakran látták őt, vajon valóban a fényes és deli Monmouth-e? Zsebeit Portman kikutatta, s nyers borsón kívül, a mit kinzó éhségében szedett, egy órát, egy pénzerszényt, egy kis értekezést az erődítésről, s egy albumot találtak azokban, tele dalokkal, vényekkel (receipts), imákkal és varázsigékkel, s a sz. György rendjelét, a melylyel több év előtt II. Károly király diszítette föl kedvencz fiát. Azonnal futárokat küldtek a Whitehallba a jó hirekkel s azok bizonyosságául a sz. György rendjellel. A foglyot, erős őrizet mellett, Ringwoodra kísérték.

S mindennek vége volt, s csak az maradt hátra, hogy készüljön a halállal akkép nézni szembe, mint olyan emberhez illett, a ki méltónak tartotta magát, hogy hódító Vilmos és oroszányszivű Rikhard s a cressyi és agincourti hős koronáját viselje. A fogoly könnyen lelke elé idézhetett más hazai példákat, a melyek sorsának inkább megfelelők voltak. Egy század folytán két oly fejedelem, a kiknek vére folyt ereiben, s köztök egy gyöngéd nő volt az övéhez hasonló helyzetben. A börtönben és vérpadon olyan erőt tanusítottak azok, minőre a boldog napokban nem látszottak képeseknek, s nagy hibáikat és bűneiket némileg azzal hozták helyre, hogy keresztyéni szelidséggel és fejedelmi mélt-

tósággal viselték, a mit a diadalmas ellenség rájuk mérhetett. Monmoutht soha sem vádolták gyávasággal; s ha hi nyzott is természeti bátorsága, várható volt, hogy az önérzet és reménytelenség pótolandja azt. Egész világ szemei rajta függöttek. A késő nemzedékek is tudni fogják, mint viselte magát e végszükségben. A nyugoti hős parasztnak meg kellett mutatnia, hogy nem olyan vezérért ontották véröket, a ki méltatlan vonzalmukra. Azok irányában, a kik mindent fölládoztak ügyéért, tartozása volt, magát úgy viselni, hogy ha megsiratták is, ne kellett volna miatta pirulniok. Nem való volt hozzá, panaszkodni és esengen. Eszével is be kellett látnia, hogy a sopánkodás és esengés hasztalan. Olyasmit cselekvék, a mit soha sem bocsáthattak meg. Olyan ember hatalmában volt, a ki soha sem bocsátott meg.

Monmouth hősisége azonban nem ama magasztos hőselkűség volt, a mely megfontolásból és önérzetből ered; s a természet nem áldotta meg őt olyan szilárd szívvvel, a melyből se balsors, se veszély nem csikarhat ki olyasmit, a mi gyöngeségre mutatna. Életerejével nőtt és hanyatlott bátorsága. A harczmezőn a csata heve, a győzelem reménye, a közszellem különös hatása tartotta föl azt. Most mind ezen támaszok oda voltak. Az udvar és nép szerencsétlen kegyenczét, a ki megszokta, hogy szeressék és tiszteljék a hol megjelent, most sötét börtönőrök környezték, a kiknek szemében sorsát olvasta. Még néhány órai rideg magány, s erőszakos és gyalázatos halált kellett halnia. Szive elfogódott. Ugy látszott az élet érdemes némi önálázásra; s mindég gyöngé, s most a félelem által is megzavart elméje nem láthatta be, hogy a megalázás szükségkép lealáz, a nélkül, hogy megmentene.

Mihelyt Ringwoodba ért, irt a királynak. Oly ember,

levele, a kit a pulya félelem megfosztott a szégyenérzettől. Bevallá, a lelkiismeret mardosás erős kifejezéseivel, fölségsértését. Állítá, hogy midőn rokonainak Hágában megígérte, hogy nem csinál zavart Angliában, teljesen hitte, megtarthatni szavát. Szerencsétlenségére aztán néhány borzasztó ember csábitotta el alattvalói hűségétől, a kik rágal-makkal ingerelték föl kedélyét s álokoskodásokkal vezeté-k őt földre: de most irtózik tőlök: irtózik önmagától. Es-deklő szavakban könyörgött, hogy bocsássák a király színe elé. Olyan titka van, a mit nem bizhat papirra, mely mind-össze is csak egy szóból áll, s melyet ha megmond, bizto-sítja a trónt minden veszély ellen. Másnap megint leveleket küldött, melyekben az özvegy királynét s a kincstárnokot kérte közbenjárásra.

Midőn Londonban megtudták, mint lealjasította ma-gát, mindenki nagyon meg volt lepette; főleg Barillon, a ki két véres üldözést ért már Angliában, és sok áldozatot látott, mind az ellenzék, mind az udvarpárt részéről, a kik asszo-nyias siránkozás és esengés nélkül hordozták sorsukat.

Monmouth és Grey két napig maradtak Ringwood-ban. Aztán Londonba vitték őket, erős katonai őrizet alatt. A herczeggel egy kocsiban ült egy tiszt, a kinek rendelete volt, leszúrni a foglyot, ha szökni akar. Az egész útban minden városban ki volt állítva a környékbeli militia, va-lamely előkelő gentleman vezénylete alatt. A menet három napig tartott Vauxhallig, a hova Legge György, Dartmouth lord vezénylete alatt, egy ezred volt rendelve, a foglyok át-vételére. Egy államhajón átszállították őket partra s vitték le a folyamon a Whitehall lépcsőig. Lumley és Portman fölváltva őrizte a herceget éjjel, nappal, míg a palota falai közé nem vitték őket.

Monmouth és Grey magaviselete, az útban, minden szemtanút bámulattal töltött el. Monmouth egészen levert volt. Grey nem csak nyugott, de jó kedvű, s önelégülten beszélgetett a lovakról, kutyákról, mezei multságokról, sőt tréfás célzásokat tön a veszélyes helyzetre, a melyben volt.

Nem kárhoztathatnia királyt, hogy Monmouththalálra szánta, a ki a fenálló kormány ellen lázadást vezérel, mindég koczkára veti életét: s a fölkelés még a legkisebb vétke volt Monmouthnak. Háborút indított nagybátyja ellen életre-halálra. Lymeben kiadott nyilatkozatában Jakabot gyujtogatónak, gyilkosnak szidalmazta, ki egy ártatlan embert megfojtott s egy másiknak nyakát szegte, s mi több megmérgezte saját testvérét. Oly ellent kimélni, a ki nem tartózkodik hasonló végletekre vetemülni, ritka, talán kárhozatos nagylelkűség lett volna. De látni őt és nem kegyelmezni neki, illetlen és embertelenség volt. *) A király elhátározta ezt elkövetni. A fogoly karjai hátra voltak kötve selyem kötéllel; s ekkép ártalmatlanná téve, engesztelhetlen rokona elé állították, a kit megsértett.

Monmouth a földre vetette magát, s a király lábaihoz csuszott. Sirt. Igyekvék nagybátyja térdeit átkarolni megkötött kezeivel. Élteért könyörgött, csupán életeért minden áron. Elismeré, hogy nagy bünt követett el, de másokra igyekvék háritni annak súlyát, főleg Argylera, ki inkább spanyol csizmába engedte volna tétetni lábait, hogysem ily aljasság által mentse meg életét. A vérkötelékre, az elhunyt király emlékezetére, ki a legjobb és leghűbb testvér volt,

*) Barillon láthatólag megütközött. »Il se vient, ugymond, de passer icy une chose bien extraordinaire et fort opposée a l'usage ordinaire des autres nations.«

kéré, kényszeríté Jakabot a boldogtalan, hogy némi irgalmat mutasson. Jakab szigoruan válaszolá, hogy igen késő megbánása, hogy sajnálja a nyomort, melyet a fogoly magára vont, de az eset nem olyas, hogy kegyelemről lehetne szó. Nyilatkozatot adott ki tele a legszenvedélyesb rágalmakkal. A királyi czimet fölvette. Oly súlyos fölségsértésekért nem lehet kegyelem a síron innen. A szegény, megremült herczeg erősíté, hogy soha sem ohajtotta a koronát viselni, hanem mások vették rá e gyászos tévedésre. Mi a nyilatkozmányt illeti, ő nem irta azt: ő nem olvasta azt: aláírta a nélkül, hogy beletekintett volna: mindaz Ferguson, a vérszomjas, gaz Ferguson műve volt. »Azt várja ön, hogy elhigyjem, mondá Jakab, igen is méltó megvetéssel,— hogy ön kézvonását tette ily nagy fontosságú papirra, a nélkül, hogy tudná, mi van benne?« Még egy lépcsője volt hátra a gyalázatnak; s oda is lesúlyedt a fogoly. A protestáns vallás fejéül állította magát elő. Azon vallás érdekére hivatkozott, hogy összeesküdött atyja kormánya ellen, s hogy polgárháboru nyomoraiba döntötte hazáját: s nem szégyenlett arra czélzani, hogy hajlandó kibékülni a római egyházzal. A király készséggel ajánlá neki az egyházi segélyt, de semmit sem szóla a kegyelemről és idő-engedésről. »Tehát nincs remény?« kérdezé Monmouth. Jakab hallgatva elfordula. Monmouth erre igyekvék összeszedni bátorságát, fölállá térdeiről, s olyan erélylyel távozott, a minőnek nem adta jelét utósó balesete óta.

Aztán Greyt hozták be. Oly illően és szilárdsággal viselé magát, a mely a sötét és boszúszomjas királyra is hatással volt, tartózkodás nélkül bevallá bűnét, nem mentegőzék, s egy lépést sem tön életéért. Mindkét foglyot a towerbe küldötték hajón. Semmi zavargás nem volt; de sok

ezernyi nép, félelem és aggodalom kifejezésével arczán, igyekvék egy pillanatot vetni a foglyokra. A herczeget elhagyta szilárdsága, mihelyt távozott a király színe elől. Mig börtönébe ment, vádolta önmagát, vádolta társait, s annyira súlyedtt, hogy Dartmouth pártfogásáért esdekelt. »Tudom, uram, hogy ön szerette atyámat. Érette, az istenért, kísértse meg ön, ha valamikép kegyelmet eszközölhetne.« Dartmouth viszonzá, hogy a király igazat mondott, s hogy az alattvaló, a ki király czímet vesz föl, minden reménytől megfosztja magát a kegyelemre.

Miután Monmouth a towerbe ért, csakhamar tudtára adták, hogy nejét, királyi rendelet folytán, oda küldték, látni őt. Clarendon gróf, titkos főpecsétőr kíserte a nőt. Férje igen hidegen fogadta, s majd mindég Clarendonnal beszélt, a kinek kérve kérte közbenjárását. Clarendon nem nyújtott reményt; ugyanaz nap este két főpap, Turner, elyi püspök, és Ken, bathi és wellsi püspök jött a towerbe ünnepélyes izennettel a királytól. Hétfőn éjszaka volt. Szerdán reggel kellett Monmouthnak meghalnia.

Nagyon meg volt indulva. Elsápadt; s némi időbe került, mig szóhoz jött. A rövid időt, a mi még hátra volt, többnyire hasztalan kísérletekben töltötte, hogy ha kegyelmet nem, legalább haladékat nyerjen. Siralmas levelet irt a királyhoz, s némely udvaroncokhoz, de hiában. Nehány kath. papot küldtek hozzá az udvarból. De azok csakhamar fölfedezték, hogy bár örömet megvásárolja életét a vallás elhagyásával, a melynek védőjéül vallotta magát; de ha meg kell halnia, szintugy meghalhat »absolutio«-juk nélkül, mint azzal.

Ken és Turner sem volt kedélyhangulatával inkább megelégedve. Az ellennemállási tan előttök, mint többnyire

hitrokonaik nézete szerint, megkülönböztető jelleme volt az angol egyháznak. A két püspök ráesett Monmouthra, hogy ismerje el, miként, fegyvert fogván a kormány ellen, nagy bünt követett el; s e pontra nézve makacs hitetlennek találták. S nem csupán ebben állott eretneksége. Vitatta, hogy viszonya lady Wentworthszal nem vétkes dolog isten előtt. Még gyermek volt, ugymond, mikor megházasodott. Soha sem gondolt a herczegnével. S a boldogságot, melyet otthon nem talált föl, oly szerelmi viszonyokban kereste, a melyeket a vallás és erkölcsiség kárhoztatott. Henrietta mentette meg a bűnös élettől. Hozzá mindég hű maradt. Együtt buzgó imákat intéztek az isteni gondviseléshez. Ez imák után úgy találták, hogy szerelmök egymás iránt erős-
bült; s nem lehetett többé kétségek, hogy isten előtt egybe-
bekelésök érvényes. A püspökök annyira megbotránkoztak a házassági viszony ez értelmezésén, hogy nem akarták a szentséget kiszolgáltatni a fogolynak. Mindössze is csak azt az ígéretet tudták tőle kinyerni, hogy azon egy éjszaka, mely még hátra van neki, imádkozni fog, hogy világosítás-
sék föl, ha tévedésben van.

Szerdán reggel, különös kérelmére, Tenison Tamás tudor jött a towerbe, a ki akkor st. martini »vicarius« volt, s e fontos állomásban nagy mértékben megnyerte a közön-
ség becsülését. Tenisontól, a kit mérsékelt nézetűnek is-
mertek, a herczeg több elnézést várt, mint a minőre Ken és Turner hajlandónak mutatkozott. Tenison azonban, bármi lett legyen általában nézete az ellennemállási tanról, meg-
fontolatlannak és bűnösnek tartotta az utóbbi lázadást s Monmouth házassági fogalmát veszélyes csalódásnak tekintette. Monmouth átkodott maradt. Könyörgött, ugymond istenhez, hogy igazítsa el. Érzelmei változatlanok

maradtak ; s nem lehet kétsége azok helyessége felől. Tenison intései szelidebben hangzottak, mint a püspökökéi. De ő is úgy hitte, mint amazok, hogy nem szabad az urvacsorát kiszolgáltatnia olyan egyénnek, a kinek bűnbánata oly kevéssé kielégítő.

Az óra közelgett : veszve volt minden remény ; s Monmouth a kislelkű félelemből a kétségbeesés fásultságába esett. Gyermekeit szobájába hozták, hogy tőle búcsut vegyenek, s aztán neje jött. Gyöngéden szólt vele, de megindulás nélkül. Bár erős jellemű nő volt, s kevés oka volt őt szeretni, annyira szenvedni látszott, hogy a kik körüle álltak, nem tartóztathatták magukat a sirástól. Csak Monmouth maradt érzéketlen.

Tíz óra lőn. A toweri parancsnok kocsija készen állott. Monmouth óhajta, hogy a mellé adott egyháziak őt a vesztőhelyre kísérik ; s azok beleegyeztek : de azt mondták neki, hogy, nézetök szerint, veszélyes lelki állapotban van a halálra, s hogy ha kísérendik őt, kötelességök lesz őt mind végig inteni. Midőn az őrhad sorain átment, mosolylyal üdvözlé őket s szilárd léptekkel mene a vérpadra. A Tower-hillt, föl a kémények tetejéig, tömérdek sokaságu néző lepte el, kik gyászos csendben, a melyet csak a sohajtozás és zokogó sirás szakasztott félbe, kívánták hallani a nép kegyenczének utószavait. »Keveset fogok mondani, szóla. Nem beszélni, hanem halni jöttem ide. Ugy halok meg, mint protestáns az angol egyházból.« A püspökök félbeszakíták őt, mondván, hogy ha az ellenállást kárhozatosnak nem vallja, nem volt tagja egyházuknak. Aztán Henriettáról kezdett beszélni. Tisztes és erényes hölgy vala ő, ugymond. Utósó pillanatáig szerette őt, s nem halhat meg, a nélkül, hogy ki ne öntse érzelmeit. A püspökök megint közbeszóltak, s kérték

őt, ne beszéljen így. Némi szóváltás keletkezett. Vádolták a papokat, hogy egy halálra szánt egyénnel szigorúan bántak. De előttök úgy tetszett, hogy csupán szent kötelességeket teljesítették. Monmouth ismerte elveiket, s ha azt akará vala, hogy terhére ne legyenek, elutasíthatta volna szolgálatukat. Az ellenállást illető okoskodásaik nem voltak hatással rá. De midőn a romlásra, melybe döntötte derék és hű követőit, a kiontott vérré, s arra emlékeztették, hányan kénytelenek készületlenül menni a nagy ítéletre, meg volt illetődve, s ellágyult hangon mondá: »Elismerem. Sajnálom, hogy történt.« Hoszan és buzgóan imádkoztak vele; s részt vőn könnyörgéseikben, míg áldást nem kértek a királyra. Ekkor elhallgatott. »Sir, mondá az egyháziak közül egyik, nem imádkozik ön velünk a királyért?« Monmouth, némi szünet s benső küzdés után, fölkiálta: »Amen.« De mind hiában kérték a főpapok, hogy a katonákhoz s a néphez intézzon néhány szót a kormány iránti engedelmeségről. »Nem akarok beszédeket tartani,« monda fölkiáltva. »Csak tiz szót, my lord?« Elfordult, egy szolgáját hívta, s egy fogvájó-szekrénykét adott kezébe, boldogtalan szerelme utószó jeléül. »Add át, monda, azon nőnek.« Aztán Ketch János hóhérhoz fordult, e nyomorulthoz, a ki annyi derék és nemes áldozatot végzett ki, s a kinek nevét adta a nép másfél századig rendesen mindazoknak, a kik gyűlöletes tisztében utána következtek *). Itt önnek, monda a herceg, hat guinee. Ne vagdalj engem, mint mylord Russel-

*) Ketch neve gyakran együtt fordul elő azon kor gúnyirataiban Jeffreysével. A Monmouth kivégeztetése utáni évben Ketch kiesett szolgálatából, mivel bizonyos sheriffet megsértett. Utóda azonban, Rose, négy hónap múlva Tyburnban fölakasztotta magát s Ketchet visszahelyezték.

lel lettél. Ugy hallám, hogy háromszorra, négyszerre találtad el. Inasomtól még több pénzt fogsz kapni, ha jól végzesz.« Aztán levetkezék, megtapintá a bárd élet, némi aggodalmat fejeze ki, hogy nem eléggé éles, s a tőkére tevő fejét. A papok e közben erősen kiáltozák: »isten fogadja el ön bűnbánatát, ön teljes bűnbánatát, ön teljes bűnbánatát.«

A hóhér neki készült tisztéhez. De zavarba hozta, a mit a herczeg mondott. Az első csapás csak könnyű sebet ejtett. A herczeg megmozdult, fölemelkedék a tőkéről, s szemrehányólag tekinté a hóhérra. Megint lehajtá fejét. Ujra meg újra ismételteték a csapás; de a nyak még nem vált el, s a test még mozgott. Düh és irtózat kiáltásai hallatszottak a tömegben. Ketch káromkodva ellökte a bárdot. »Nem vagyok képes, mondá; elhagyott erőm.« »Ember, kiálta rá a sheriff, vedd föl bárdodat.« »Ki vele a rácson,« orditá a tömeg. Végre megint fölvétetett a bárd. Két csapás kioltá a még fönmaradt életet; de késsel vágták el a főt vállai közül. Oly dühbe jött a tömeg, hogy a hóhérnak tartania kellett, darabokra tépik, s erős fedezet alatt vitték el.

E közben sok zsebkendőt mártottak a herczeg vérébe; mert a sokaság nagy része vértanút látott benne, a ki a protestáns vallásért halt meg. A főt és testet koporsóba tették, mely fekete selyemmel volt bevonva, s egész csöndben a toweri szent Péter kápolna urvacsoraosztó kőtablája alá vitték. Négy év mulva megint fölbontották a padozatot, s közvetlen a Monmouth tetemei mellé helyezték Jeffreys holttesteit. Valóban nincs a földön gyászosabb hely, mint e kis temető. A halál itt nem a lángész és erény, a köztisztélet és örök hírnév társaságában jelenik meg, mint a Westminster apátságban és szent Pál egyházában; nem is kíséretében mindannak, a mi a baráti és családi szeretet

előtt legbecsesebb, mint igénytelenebb sircsarnokainkban és kerteinkben, hanem kézen fogva mindazzal, a mi az emberi természetben és sorsban leggyászosabb, az eugesztelhetlen ellenek vad diadalzajával, a barátok állhatlan gyáva és hálátlan voltával, a bukott nagyság s a halvány dicsőség minden nyomorával. Ide hordották hoszu időkön át a börtünörök durva kezei, gyász-kiséret nélkül, oly férfiak véres maradványait, a kik hadseregeket és pártokat vezéreltek, a tanács »oraculum«-ai, s az udvar diszei voltak. Ide hozták, azon rostélyzat elé, a mely mögött Grey Johanna imádkozott, Guildford Dudley csonkitott testét. Seymour Edvard, Somerset herczeg, s az ország protectora, itt nyugszik testvére mellett, a kit meggyilkolt. Itt oszlott föl Fisher János, rochesteri püspök és st. vitalisi bibornok fejetlen torzója, ki méltó vala, hogy jobb korban éljen, és jobb ügyért haljon. Ide tették le Dudley Jánost, Northumberland herczegét, a főtengernagyot, s Cromwell Tamást, Essex grófot, a ki főkincstárnok volt. Itt nyugszik még egy Essex, a kire a természet és szerencse hasztalan pazarolta minden adományát s a kinek hősisége, szépsége, láng lelke, a királyi kegy és néptaps oly kora és gyalázatos sírt ásott. Nem messze tőle nyugszik a nagy Howardház két főnöke, Tamás, negyedik Norfolk herczeg, és Fülöp, tizenegyedik Arundel gróf. Itt amott, nyugtalan és nagyravágyó államférfiak sirjai között, nyugszanak gyöngédebb szenvedők; Salisbury Margit, az utósó, a ki a Plantagenet büszke nevet viselte, és ama két szép királyné, a kik Henrik féltékeny boszújának estek áldozatul. Ilyen porok közé vegyültek Monmouth hamvai.

Néhány hónap mulva azonban egy csöndes falu Bedfordshireben, Toddington, gyászosabb temetésnek lőn ta-

nuja. E falu közelében állott egy régi, pompás csarnok, hol a Wentworthok székeltek. A helybeli egyház középhajója volt régi idők óta sirhelyök. Ide hozták a Monmouth halálára következő tavaszon az ifju Kettlestedei Wentworth báróné koporsóját. Családja költséges »mausoleum«-ot emelt hamvai fölött: egy sokkal egyszerűbb emléket azonban mélyebb részvéttel szemléltek jó ideig. Neve egy fába vésve az által, a kit oly igen szeretett, néhány évvel utóbb még látható volt az ide nyult parkban.

Nem lady Wentworth volt egyedül, a ki imádott bálványként őrizte Monmouth emlékezetét. Alakja élt a nép szívében, míg el nem ényészett a nemzedék, a mely őt látta. A szalagot, gombokat és más csekélységeket, a miket öltözetén viselt, becses ereklyék gyanánt őrizték, a kik alatta harczoltak Sedgemoornál. Öregek, a kik őt soká tulélték, ohajtották, hogy ha meghalnak, velök temessék el ez apróságokat. Egy gombot, a mely alig került ki azt a sorsot, maig is láthatni egy házban, a honnan a csatatérre nyílik kilátás. Sőt annyira ment a nép vonzalma boldogtalan kegyenczéhez, hogy a legerősb bizonyság daczára, melylyel valamely halálesetet igazolhatni, nem hagytak föl sokan a reménynyel, hogy ő még él, s hogy ismét megjelenik fegyveresen. Mondták, hogy bizonyos egyén, a ki rendkívül hasonlított Monmouthhoz, áldozta föl magát, hogy a protesztantismus hősét megmentse. A nagy tömeg, minden fontosabb fordulati időszakban folyvást susogta, hogy közel az idő, s hogy Monmouth nemsokára meg fog jelenni. 1686-ban egy gazembert fogtak el és korbácsoltak meg a Newgatetől a Tyburnig, a ki a herczegnek adta ki magát s adót szedett Wiltshire némely községeiben. 1698-ban, mikor Anglia már rég alkotmányos szabadságot élvezett új

uralkodóház alatt, egy vendéglős fia adta ki magát a sussexi szabadosok előtt kedvelt Monmouthuknak, és sokakat rászedett, a kik nem épen a nép legaljasb osztályából valók voltak. Ötszáz fontot gyűjtöttek számára. A földmivelők lóval látták el. Nejeik kaskákkal küldtek neki csirkét, ruczát s mint mondák, sokkal gyöngédebb nemű kedvezéseket pazaroltak rá; mert, legalább az udvarlásban, nem méltatlan képviselője volt az eredetinek. Midőn ez ámitó börtönbe jutott családja miatt, kéjelemben tartották barátai. Sokan közölök megjelentek a sorompóknál, midőn pörbe állították a horthami törvényszék elé. Oly soká tartott e csalódás, hogy midőn III. György már több évig ült angol trónon, Voltaire szükségesnek tartotta komolyan megczáfolni, mintha a vasálarczos ember Monmouth herczeg lett volna. *)

Nem kevesbbé érdekes tény talán, hogy nyugoti Anglia némely részeinek lakói, valahányszor érdekeikre vonatkozó bill kerül a lordok háza elé, még napjainkban is jogosítva vélik magokat, igénybe venni Buccleuch herczeg segélyét, ama szerencsétlen vezér ivadékaét, a ki alatt elődeik véreztek.

Monmouth példája magában is eléggé megczáfolja az állhatatlansági vádat, a melylyel oly gyakran illetik a köznép. A köznép olykor ingatag; mert emberekből áll. De hogy a mivelt osztályokhoz, a jobbágiakhoz, vagy fejedelmekhez képest volna állhatatlan, bizton tagadhatni. Könynyű lenne népigazgatókat nevezni, a kiknek népszerűsége

*) A Pepysféle gyűjteményben van néhány ballada, melyet Monmouth halála után irtak, a melyben mindazáltal élőknek ábrázoltatik s jósoltatik, hogy mi hamar visszatér.

változatlan maradt, míg a fejedelmek és parlamentek egymásután számos államférfiútól elvonták bizalmukat. Midőn Swiftet több év óta elhagyták már tehetségei, az irföldi nép folyvást örömtüzet gyújtott születésnapján, azon szolgálatok emlékezetére, a melyeket képzeletök szerint, hazájának tőn, midőn lelke még teljes erőben volt. Két kormány jutott hatalomra és bukott meg udvari cselszövények s a társadalom magasabb osztályainak érzelem-változása folytán, míg az elvetemült Wilkes fentartotta magát a nép kegyében, a melyet megrabolt és kinevetett. Ugyanazon államférfiak, a kik 1807-ben Braunschweigi Katalin védelmezése által vélték III. György kegyébe juthatni, nem pirultak 1820-ban az által vadászni IV. György kegyét, hogy üldözték ama nőt. De 1820-ban, mint 1807-ben, az egész munkás osztályvak hévvel ragaszkodott ügyéhez. Így Monmouthszal. 1680-ban egyaránt bálványa volt a »gentry«-nek és parasztságnak. 1685-ban megint eljött. A gentry idegenséggel fordult el tőle; a parasztok azonban még mindig szerették a halálnál is erősebb szenvedélylyel, a melyet se balsors, se hibái, se a sedgemoori szökés, s a ringwoodi levél, se a whitehalli könnyek és esdeklések nem olthattak ki. Nem az állhatatlanság, a mit a köznépnek méltán szemére vethetni, hanem hogy majd mindig oly roszul választja meg kegyenczét, hogy állhatatossága bűn és nem erény.

Míg a londoniak egészen Monmouth kivégeztetésével voltak elfoglalva; a kormány ellen fölkelt megyéknek szenvedniök kellett mindazt, a mivel egy szilaj bérhad sujtani képes volt. Fevershamet az udvarba hívták, a hol megtisztelések és jutalmazások vártak rá, a miket nem igen érdemlett meg. A térdszalag lovagjává s a testőrhad első

és legjobban fizetett osztálya kapitányává tették: azonban az udvar és »city« nevették harczyi tetteit; s Buckingham élcze még egyszer fölillant a vezér ellenében, a ki az ágyban nyerte meg az ütközetet. Feversham Bridgewaterben Percy Kirke ezredesnek adta át a fővezérséget, e katonai kalandornak, a kinek vétkes tulajdonai a legroszabb iskolában, Tangierben, fejlettek ki. Kirke több évig parancsnoka volt azon városnak, s mindig harczban állt a barbar törzsekkel, a kik nem ismerték a törvényeket, melyek polgárisult és keresztyén népek között a hadfolytatást szabályozzák. A vár falain belül kényur volt. Zsarnokságának egyedüli féke azon félelem volt, hogy egy távol és könnyelmű kormány feleletre vonhatja. Bizton vetemülhetett azért a legvakmerőbb kihágásokra, ragadozásra, féktelenségre, kegyetlenségre. Határtalan kicsapongásban élt, zsarolással szerezhén meg rá az eszközöket. Semmi árút nem adhattak el, a nélkül, hogy Kirke fön nem tartotta volna rá az előleges megszerzés jogát. Egy jogkérdést sem dönthettek el, mielőtt Kirket meg nem vesztegették. Egyszer, csupán rozsl elküsből, mind kibocsátotta a bort egy borkereskedő pin-czéjében. Más alkalommal mind kiüzte a zsidókat Tangierből. Kettőt a spanyol hitnyomozó székhez küldött, mely tüstént megégezte azokat. E vas uralom alatt alig volt panasz hallható; a gyölöséget hatályosan elnyomta a félelem. Két embert, a kik ellenkezni látszottak, megölve találtak; s közönségesen ugy hitték, hogy Kirke parancsára ütötték le őket. Ha katonáit nem szerette, irgalmatlanul verette: de azzal kármentesítette őket, hogy megengedte, hogy az őrhelyen aludjanak, részegen tántorogjanak az utczákon, s a kereskedőket és munkásokat megrabolják, megverjék, s bármi bántalmakkal illessék.

Midőn Tangierrel fölthagytak, Kirke visszatért Angliába. Folyvást vezénylete alatt maradtak régi katonái, mely néha »első tangieri ezred«, olykor »Katalin királyné ezrede« név alatt fordul elő. Midőn e legénységet szedték, hogy hitlenek ellen harcoljanak, zászlójukon keresztyén jelkép volt, a husvéti bárány. Erre czélozva, s keserű gúnyos értelemben ez embereket, a kik a legdurvábbak és vadabbak voltak az angol hadseregben, Kirke bárányainak nevezték. E had, a mely most második serezed, maiglan megtartotta régi jelképét, a mi ugyan most már árnyékba van helyezve a diszjelek által, a melyeket Egyiptomban, Spanyolországban s Ázsia bensejében aratott.

Ilyen volt a vezér, ilyenek a katonák, a kiket Somersetshire népére bocsátottak. Bridgewaterből Tauntonba ment Kirke. Két szekér sebesült fölkelők kísérték őt, a kiknek sebei még nem voltak bekötözve, s számos fogoly gyalog, párosával összelánczolva. Ezek közül sokat föl akasztatott, mihelyt Tauntonba ért, minden törvényes eljárás nélkül. Még azt sem hagyták, hogy legközelebbi rokonaiktól búcsút vegyenek. A »Fejér szarvas« vendéglő czimertartója szolgált akasztófául. Mondák, hogy azon ablakok előtt volt aratása a halálnak, a melyek mögött a tangieri ezred tisztei dőzsöltek, s hogy minden áldomásra egy nyomorúttat húztak föl. Ha a haldoklók lábszárai rángatóztak a halálos küzdelemben, az ezredes parancsolta, hogy doboljanak. A pártütőknek, ugymonda, zenét csinál a tánczhoz. Beszélték, hogy egyik fogolynak még annyit sem engedtek, hogy gyorsan haljon meg. Kétszer kötötték föl s kétszer vágták le megint. Kétszer kérdezték meg, bánja-e fölségsértését; s kétszer válaszolta, hogy ha kellene, ismét ugyanazt tenné. Akkor aztán végkép fölötötték. Annyi

testet négyeltek föl, hogy a hóhér bokáig gázolt a vérben. Egy szegény ember volt mellé adva, a kinek gyanús volt hűsége, s ki kénytelen volt az által menteni meg életét, hogy barátai hulláit szurokban főzte. A pór, ki ez undok mütétbe beleegyezett, utóbb visszatért az ekéhez. De kaini bélyeg volt rajta. Tom Boilman borzasztó név alatt ismerték a faluban. Soká beszéltek a parasztok, hogy, ha bűnös és gyalázatos tette által megmenekült is a »bárány«-ok boszújától, nem menekült meg egy fensőbb hatalom boszúja elől. Egy nagy zivatar alkalmával egy tölgyfa alatt keresett menedéket, s a menykő agyonütötte.

Az ekkép fölmészároltak számát nem mondhatni meg határozottan. Kilenczet igtattak be a tauntoni egyházkönyvbe: de e jegyzékek csak azok neveit foglalják magokban, a kiket keresztyénileg temettek el. Nagy számmal kellett lenni azoknak, a kiket vasban akasztottak föl, s a kiknek fejét és tagjait a szomszéd falvakra küldözték. A londoniak akkor azt hitték, hogy Kirke száz foglyot öletett meg a csata utáni hétben.

Azonban nem egyedül a kegyetlenség volt ez ember szenvedélye. Szerette a pénzt; s nem volt újoncz a zsarolás mesterségében. Harmincz, negyven fonton biztos menlevelet lehetett tőle vásárolni; s e menlevél, ha nem is volt érvényes törvény előtt, képessé tette a vevőt, akadály nélkül átmenni a »bárányok« őrhelyein, kikötőbe jutni s onnan külföldre menekülni. Az Ujangliába induló hajók ilyen körülmények közt, úgy tömve voltak sedgemoori szökevényekkel, hogy nagyon lehetett tartani, hogy vízben és élelmi szerekben fogyatkozás lesz.

Kirke, saját durva és vad módja szerint, a kējüzést is szerette; igen hihetőleg visszaélt hatalmával, hogy ki-

csapongó vágyait kielégítse. Mondák, hogy egy szép nő erényén azon ígérettel diadalmaskodott, miszerint kimélni ígérte bizonyos ember életét, a kin egész lélekkel csüggett s hogy, miután a nő megadta magát, Kirke megmutatta neki az akasztófán annak hulláját, a kiért becsületét föláldozta. E mese, részrehajlatlan ítélő előtt, nem találhat hitelre. Semmi sem bizonyítja. A legrégibb tekintély mellette Pomfretnek egy költeménye. Azon kor legtekintélyesebb történetirói, midőn Kirke bűneire kiterjeszkednek, vagy egészen mellőzik ez ocsmány bünt, vagy csak hiresztelt de nem bizonyos dolog gyanánt említik. A kik elbeszélik az esetet, annyi változtatással adják elő, hogy azáltal minden hihetőségét elveszti. Némelyek Tauntonba, mások Exeterbe teszik a színhelyet. Némelyek egy leányt, mások egy nőt vesznek a mese hősnéjének. A férfit, kiért e gyalázatos váltságdíj fizettetett, némelyek atyának, mások testvérnek, mások meg férjnek írják le. Végre a történet olyas, a melyet, midőn Kirke a világon sem volt még, már rég beszéltek sok más elnyomásról, s a mely kedvencz tárgya lön a beszély- és drámairóknak. A XV. század két államférfiát, Rhynsaultot, burgundi merész Károly kegyenczét, és le Dain Olivért XI. Lajos kegyenczét, ugyanezen bűnnel vádolták. Cintio regényt csinált belőle: Whetstone Cintio beszélye után dolgozta »Promos és Cassandra« című durva szinművét; és Shakespeare Whetstonetól kölcsönözte szép tragicomoediája: »Measure for measure« szövegét. Valamint nem Kirke volt első, úgy nem is ő volt az utósó, a kit a nép ily elvetemült kicsapongással vádolt. A visszahatás idején, mely Francziaországban a jacobinusok zsarnokságára következett, hasonló vádat emeltek Lebon József ellen, a ki a közjóléti bizottság egyik leggyűlöletesebb

eszköze volt; nyomozás után azonban üldözői is alaptalan-nak nyilvánították azt.

A kormány elégületlen volt Kirkevel, nem azon vad kegyetlenség miatt, a mint vagyontalan foglyaival bánt, hanem azon haszonleső lágyság miatt, a melyet a gazdag bűnösök iránt tanusított. *) Csakhamar visszahívták nyugotról. S most kevesbbé szabálytalan, de annál borzasztóbb mészárlás vette kezdetét. A boszút elhalasztották néhány hétig. Jónak látták, hogy a törvényszéki öléseket nyugton ne kezdjék meg, mielőtt másutt nem végződtek. Ez alatt Somersetshire és Dorsetshire börtöneit ezer meg ezer fogollyal töltötték meg. E szerencsétleneknek, végszükségükben, olyan ember volt legfőbb barátuk és pártfogójuk, a ki irtózott vallásos és politikai nézeteiktől, a kinek rendét azok gyűlölték s a kivel, ok nélkül, igaztalanul bántak, — Ken püspök. E jó egyháznagy minden befolyását fölhasználta, hogy a börtönörök szigorát enyhítse, s püspöki kiadásaiból vont el, hogy azoknak szűk és rossz tartását javíthassa, a kik annyira megrombolták kedves székesegyházát. A mint ekkor magát viselte, úgy élt egész életében. Értelmét ugyan vakhit és előítéletek homályosították: erkölcsi jelleme azonban, ha részrehajlatlanul vizsgáljuk, az egyházi történetben bárkiével kiállja a versenyt s a mennyire az emberi gyöngeség engedi, megközelíteni látszik a keresztyéni erény eszményi tökélyét. **)

*) Sunderland Kirkehez jul. 14/28 1685. Az igazság tekintetéből azonban meg kell jegyezni, hogy ugyanezen levélben Kirket megróják, hogy katonáinak megengedte ingyen szállást venni.

**) Igen örvidenék: ha hitelt lehetne adni a népszerű előadásnak, hogy Ken, közvetlen a sedgemoori csata után, előadta a királyi

A szeretet munkája nem tarthatott soká. A börtön gyors kiürítése közelgett. September elején indult meg Jeffreys, négy más bíró kíséretében, bírói körutjára, a melynek emlékezete mindaddig fenmarad, valameddig az angol faj és nyelv. A tiszteknek, a kik az útjában fekvő kerületekben hadparancsnokok voltak, rendeletök volt, minden katonai segélyt megadniok neki, a mi iránt megkeresi őket. Vad véralkatának nem volt sarkantyúra szüksége; még is használták azt. A főpecsétőr egészsége és lelkierenye hanyatlásnak indult. Halálra boszantotta őt a király hidegsége és a főbíró szemtelensége s kevés vigaszt találhatott, ha életére visszatekintett, a melyet nem bélyegez ugyan undok bűn, de gyávaság, haszonlesés és szolgáltság szenyfoltja terhel. Annyira meg volt alázva a boldogtalan ember, hogy ha az utóbbi időkben megjelent a Westminsterben, virágcsomóval jött, hogy arczát elrejtse, mert az ügyészek és hallgatóság tekintetét nem állhatta ki. Ugy látszik, kilátása közelgő végére szokatlan bátorságot öntött belé. Föltette magában, hogy megkönnyíti lelkismeretét, kihallgatást kért a királytól, komolyan szólott a veszélyről, mely az erőszakot és önkényt javasló tanácsokkal együtt jár, s kárhoztatta a törvénytelen kegyetlenségeket, melyeket a katonák Somersetshireben elkövettek. Ezután csakamar visszavonult Londonból, meghalni. Nehány nappal azután, hogy a bírák nyugotra indultak, adta ki lelkét. Azonnal tudtára adták Jeffreysnek,

hadsereg főnökeinek a katonai kivégzések törvénytelségét. Semmi kétség, hogy minden befolyását fölhasználta volna a törvény és kegyefem mellett, ha jelen volt volna. De a lordok háza naplója szerint bizonyos, hogy a csata előtti csütörtökön még a Westminsterben volt.

hogy a nagy pecsétre tarthat számot, ha hü erélyes szolgálata után visszatér.

A főbíró Winchesterben kezdte eljárását. Hampshire ugyan nem volt a háboru színhelye; de a legyőzött párt-ütők közül vezérok után sokan futottak ide. Ketten közülök, Hickes János, nem conformista lelkész, és Nelthorpe Rikhárd, egy jogtudós, a ki a rozsházi összeesküvésben részvéte miatt száműzetett, Lisle János özvegye, Alice házában kerestek menhelyet. Lisle János a hosszú parlamentben és forradalmi törvényszékekben ült, a köztársaság idején a nagy pecsét biztosa volt, s Cromwell lorddá tette. A protector által adott czimeket egy kormány sem ismerte el, mely ama ház bukása után uralkodott Anglián; de úgy látszik, magok a királpártiak is használták azokat társalgás közben. Lisle János özvegyét tehát közönségesen lady Alice néven ismerték. Sok tisztos és néhány nemes családdal volt rokonságban; s általában a tory gentlemanek is becsülték őt megyéjében. Mert jól tudták, hogy némely erőszakos tetteket, a melyekben férje részt vőn, nagyon fájjal, hogy forró könyeket hullatott I. Károlyért; s számos »cavalier«-nek nyújtott ótalmat és segélyt balsorsukban. Ugyanazon női szívjóság, mely arra indította, hogy a királpártiakkal bukásuk idején jót tegyen, nem tagadhatta meg az élelmet és hajlékot azon nyomorultaktól, a kik most pártfogásához folyamodtak. Házába fogadta őket, ételt és italt nyújtott nekik, és helyet adott, a hol kipihenhessék magokat. Másnap reggel katonák fogták körül lakását. Erős kutatást kezdettek. Hickest a malátaházban, s Nelthorpeot a kéményben találták meg. Ha lady Alice tudta, hogy vendégei a fölkelésben részt vettek, kétségkívül főbenjáró bünt követett el. Mert a fölségsértés főtette-

seit és bűnrészeseit illetőleg akkor, mint most is oly állapotban volt az angol törvény, mely nem válik a brit jogtudománynak dicsőségére. »Felonia« eseteiben, az igazság és okosság kívánata szerint, különbség van téve, a főtettes és bűnsegéd között. Ki a törvény elől elrejt valakit, a kiről tudja, hogy gyilkos, büntetés alá esik ugyan, de nem úgy, mint gyilkos; de a ki oly embert rejt el, a kiről tudja, hogy fölségsértő, jogtudósaink közös nézete szerint, fölségsértésbe esett. Szükségtelen egy oly törvény képtelenségét és kegyetlenségét mutogatni, mely ugyanazon büntetéssel sújtja a bűnösségi fokozat ellenkező szélsőségein álló büntetteket. Meglehet, gyöngeség azon érzelem, mely a leghűbb alattvalót visszajeszti a gondolattól, hogy a pártütőt, a ki legyőzve, s vad állatként üldöztetve, halálos kétségbeesés közt, egy falat kenyérért s egy ital vizért esd, gyalázatos halálra kiadja; de bizonyára olyan gyöngeség, a mely igen közel rokonságban áll az erénnyel, oly gyöngeség, a melyet, a mint az ember alkotva van, bajosan irthatni ki, a nélkül, hogy vele sok jótékony és nemes érzelmeket ki ne írtsanak. A bölcs és jó uralkodó nem fogja helyesnek tartani szentesíteni e gyöngeséget; de általában elnézéssel lesz iránta, vagy igen enyhén fogja büntetni. Semmi esetre sem bánik úgy vele, mint a legsötétebb nemű büntettel. Vajon menthető volt-e Macdonald Flora, hogy a Stuartok fölségsértésre ítélt örökösét elrejtette, s menthető volt-e korunkban az a derék katona, a ki Lavalette-t a szökésben elősegíté, — olyan kérdések, a melyekre nézve a szórszálhasgató jogászok különböző nézetben lehetnek: de e tetteket egy sorba állítani Guy Faux és Fieschi büntetteivel, sérelem az emberiség és józan ész ellen. S még is ez osztályozás van törvényeinkben. Világos, hogy csupán szelid kor-

mány teheti e részben a törvényt türhetővé. S az igazság kívánja, elmondanunk, hogy több nemzedéken át, az angol kormányok, egyetlen kivéve, soha sem bántak szigorúan azokkal, a kiknek minden vétkök a legyőzött és menekült fölkelők elrejtésében állott. A nőknek különösen, hallgatag elnézéssel, elismerték jogát, hogy a pusztítás és boszú közepett, gyakorolhassák azt a gyöngéd részvétet, mely minden kecsaik közt a legbájosabb. A nagy polgárháboru kezdete óta számos pártütőt, s köztök nagyobb fontosságukat, mint Hickes vagy Nelthorpe, ótalmazott a női ügyesség és nemeslelkűség a diadalmas kormányok szigora ellen. De, az engesztelhetlen Jakab egyedüli kivételével, egy ekkép kijátszott angol uralkodónak sem jutott csak eszébe is a vadság, hogy valamely nőt, ily megbocsátható és szeretetre méltó vétség miatt, kegyetlen és gyalázatos halállal büntessen.

Bármily gyűlöletes volt a törvény, még azt is áthágták, hogy Lisle Alicet megrontsák. A legfensőbb tekintély által elismert elv szerint nem lehetett őt elítélni, míg az általa elrejtett pártütőket el nem marasztalták. Még is törvény elé állították, mielőtt Hickest és Nelthorpet pörbe fogták volna. Nem könnyű volt ily ügyben a korona részére »verdict«-et *) nyerni. A tanúk érvénytelenek voltak. Az esküttek, a kik Hampshire legtekintélyeseb gentlemaneiből állottak, visszajedtek a gondolattól, embertársukat oly tettért elítélni, a mely inkább dicséretet, mint kárhoztatást érdemelt. Jeffreys magán kívül volt dühében. Ez volt az első felségsértési eset birói körutjában; s nagyon valószínűnek látszott, hogy zsákmányát elszalasztja. Dühöngött,

*) Eskütszéki ítélet.

káromkodott, és átkozódott, a hogy csak egy neveletlen ember szokott a lófuttatáson és kakasviadalon. Egy Dunne nevű tanu, részint lady Alice iránti szánalomból, részint a főbíró fenyegetései és szidalmái miatt, végre fejét vesztette és némán állott. »Oh mi nehezen talál utat az igazság, monda Jeffreys, egy hazug presbyteri gazember szájából.« A tanú, néhány percnyi szünet mulva, némi érthetlen szavakat hebegett. »Volt-e valaha, kiálta a bíró egy esküt mondva, — volt-e valaha ilyen semmirekellő a föld színén? Hiszed-e, hogy van isten? Hiszesz-e a tisztító tűzben? Sok tanút láttam életemben, de nem hozzád hasonlót.« Még mindig némán maradt a szegény fiatal ember, megfosztva eszméletétől; s Jeffreys megint kitört. »Reménylem, eskütt urak, megjegyzik magoknak e ficzkó gyalázatos magaviseletét. Ki tehet aztán róla, ha ez embereket és vallásukat megútálja? Egy török valódi szent az ilyes ficzkókhoz képest. A pogány is szégyenelné az ilyen alávalóságot. Oh áldott Jézus! Minő vipera-nemzedék közt élünk mi!« »Én nem tudom elmondani, a mit kellene, mylord« dünynyögé Dunne. A bíró megint szitkokban tört ki. »Volt-e valaha, kiálta föl, ily szemtelen gaz kölyök!« Tartsátok oda a gyergyát, hadd lássuk vastag pofáját. Önök uraim, a kik itt a koronát képviselik, el ne mulasztásák e ficzkó ellen hamis esküvés miatt pört indítani.« Miután a tanúkkal ekkép bántak, lady Alicet szólították föl, hogy mentse magát. El kezdé mondani, a mi igaz lehetett, hogy bár tudta, Hickes zavarban létét, midőn őt házához fogadta, nem tudta, sőt nem is gyaníthatta, hogy a fölkelésben részt vőn. Pap vala ő, a béke embere. S azért soha sem jutott eszébe, hogy fegyvert foghatott a kormány ellen; azt vélte, azért akarta magát elrejteni, mivel egyházi szónoklatai miatt

vették üldözőbe. A főbíró dühbe kezdett jőni. »Majd megmagyarázom én önnek. Egy sincs e hazug, szuszka, éneklő presbyteriánok közt, a kinek, egy vagy másképen, része nem volna a pártütésben. A presbyterség a gazság minden nemét magában foglalja. Csupán a presbyterség tehetette Dunnet ilyen semmirekellővé. Mutass nekem egy presbytert; és én egy hazug gazembert fogok mutatni.« Ilyen modorban fogta egybe a tényeket, egy egész óráig szónokolt a whigek és dissenterek ellen, emlékeztette az eskütszéket, hogy a fogoly férjének része van I. Károly kivégezésében, a mit semmivel sem bizonyítottak, de, ha bebizonyítottak volna is, semmi hatásának sem kell vala lennie a pör kimenetelére. Az eskütszék visszavonult és hoszas ideig tanácskozott. A bíró türelmét veszítette. Nem foghatja meg, ugymonda, mért kellett ily világos ügyben csak visszavonulniok is. Rájok izent, hogy ha rögtön vissza nem térnek, elnapolja a törvényszéket, s őket egész éjszakára be fogja zárni. Ekkép faggatva, előjöttek, de csak megmondani, hogy kételkednek, vajon a bűn bizonyítva van-e. Jeffreys dühösen összeczivódott velök, s újabb tanácskozás után, kénytelen kelleetlen, kimondották a »bűnöst.«

Másnap reggel hirdették ki az ítéletet. Jeffreys rendelkezéseket tőn, hogy Lisle Alicet még az nap délután eleve-nen megégessék. E rendkívüli vadság még azt az osztályt is szánalomra és boszankodásra indította, mely hű volt a koronához. A winchesteri széhesegyház papsága előterjesztést tőn a főbírónak, a ki, bármily szörnyeteg vala, nem volt bolond, hogy ily dologban kikössön azzal a testülettel, a mely a tory párt előtt oly nagy tiszteletben áll. Beleegyezett, hogy öt napig halaszszák a kivégzést. Ez idő

alatt a fogolynő barátai kegyelemért ostromolták Jakabot. Magas állásu nők közbejártak érlette. Feversham, a kinek ujdón győzelme növelte az udvarnál befolyását, s a kit mint mondák, a vesztegetés vonzott a szenvedő részére, szólott mellette. Clarendon, a király sógora, védelmére kelt. De mindhiában. Mindössze is csak annyit nyerhettek ki, hogy az égetést ítéletben fővételre változtatták. Vérpadon mult ki a winchesteri pia czon, s derült bátorsággal ment sorsa elé.

Hampshireben Lisle Alice volt az egyedüli áldozat: de, a végrehajtás utáni nap Jeffreys Dorchesterbe érkezett, fővárosába a megyének, a melyben Monmouth partra szállt, s megkezdték a bírói mészárlást.

A törvényszék a főbíró rendeletére vörössel volt bevonva: s ez újításban véres szándok előjelét látta a tömeg. Az is elterjedt, hogy midőn az egyházférfiú, a ki az ülés előtt szent beszédet mondott, a kegyelem kötelességét kiemelte, vészjósló vigyorgás vonult el a bíró vad száján. Ezekből rossz dolgok közalgését jósolták az emberek.

Több mint háromezáz foglyot kellett bepörölni. Nem kis föladatnak látszott; Jeffreys azonban könnyűvé tudta azt tenni. Értésül adatta, hogy csak annak lehet kilátása kegyelemre vagy halasztásra, a ki magát bűnösnek vallja. Huszonkilencz egyént, a kik hazájuk ítéletére hivatkoztak s elmarasztattak, rendeletére azonnal fölakasztottak. A többi fogoly seregestől bűnösnek vallotta magát. Kétszázkilenczvenkettőt halálra ítélték. Dorseshireben hetvennégyet akasztottak föl mindössze.

Dorchesterből Exeterbe ment Jeffreys. A polgárháboru alig érintette Devonshire szélét. Itt tehát aránylag kevés egyént büntettek halálra. Somerseshire, a fölkelés főhelye,

utójára maradt a legborzasztóbb boszúra. E megyében ketszáz harminczhárom foglyot akasztottak és négyeltek föl egy-két nap alatt. Minden keresztútban, minden piacon, minden nagy falu gyöpén, a mely Monmoutht katonákkal ellátta, hullák csörögtek lánczaikban a szélben, vagy karóba szúrt fejek és fölnégyelt testdarabok mérgezték a légkört s töltötték el borzalommal az útast. Sok egyházkerületben a föld népe nem gyülekezhetett az isten házába, a nélkül, hogy az előcsarnokból egy szomszédjuk kísérteties arczát ne látták volna rájuk vigyorgani. A főbíró egészen elemében volt. Egészen új meg új életerőt nyert a mint a dolog folyt. Úgy kaczagott, ujongott, tréfálkodott és káromkodott, hogy sokan azt hitték, reggeltől késő estig részeg. De nem is könnyű volt nála a rossz szenvedélyek által okozott örültséget megkülönböztetni attól, a melyet a szeszes italok okoznak. Egy fogoly állítása szerint a tanúk, a kik ellene fölléptek, nem várhatták, hogy hitelre találjanak. Az egyik pápista volt neki, a másik becestelen. »Te szemtelen pártütő,« kiálta föl a bíró, »te mersz kifogást tenni a király tanúi ellen! Már látlak gazember, már látlak kötéllel nyakadon.« Egy másik bizonyítvánnyal lépett föl, hogy jó protestáns volt. »Protestáns! monda Jeffreys; ön presbyterit gondol. Fogadni merek rá. Negyven mértföldre megérezni a presbytert.« Egy nyomorú ember a torykat is szájalomra indította. »My lord, mondának, e szegény teremtest az egyházközség tartja.« »Ne törődjenek önök, mondá a bíró, megmentem e tehertől az egyházkerületet.« Nem csak a foglyok ellen dühöngött. Nagy tekintetű és szilárd hűségű gentlemanek és nemesek is, ha valamely könnyítő körülményt hoztak elő, biztosak lehettek, hogy olyasmi éri őket, á mit ő, a whitechapeli korcs-

mában tanult aljas beszéd mód szerint, a nyelv durva részével érintésnek mondott. Lord Stawell, egy tory peer, a ki nem tudta eltitkolni irtózását azon istentelen eljárás irányában, a mint szomszédait meszárolták, azzal lekölt, hogy egy embert vasban párkja ajtajánál akasztottak föl. Az ilyes látványok sok borzasztó mesére szolgáltak forrásul, a melyeket a somersetshirei bérlők karácsoni ünnepeken almabor mellett szoktak elbeszélni. Még az utóbbi negyven év alatt is jól ismerték a parasztok, némely kerületben, azon átkos helyeket, s nem örömet mentek el azok mellett, ha a nap lement.

Jeffreys dicsekedett, hogy több fölségsértőt akasztott föl, mint minden előde a hóditás óta. Annyi bizonyos, hogy azon egyének száma, a kiket egy hónap alatt és egy megyében kivégeztetett, jóval fölülmulja mindazon politikai vétkeseknek számát, a kiket a forradalom óta szíge-tünkön kivégeztek. Az 1715. és 1745-ki lázadások jóval tovább tartottak s nagyobb kiterjedésűek voltak és sokkal félelmesb alakot vőnek, mint a melyet Sedgemoornál levertek. S nem kell gondolni általában, hogy az 1715. vagy 1745-ki lázadások után a Hannover-ház igen messze ment a kegyelmezésben. Mindazáltal az 1715. és 1745-ki kivégzések száma mindössze is csekélynek fog tetszeni ahhoz képest, a mennyire a vértörvényszék idejében ment. Jeffreys háromszáz húsz pártütőt akasztatott föl e kör-utjában *).

*) Lord Longsleight szerint hét százat. Burnet szerint hat százat. Én azon névsorhoz tartom magam, melyet a bírák a kincstárhivatalhoz küldtek, s melyet még most is láthatni ott az 1685-ki levelezési könyvben.

Ez öldöklésnek szükségkép rossz hangulatot kellett ébresztenie, ha a szenvedők általában gyűlölt egyének voltak volna is. Többszörfire azonban feddhetlen életű és igen vallásos emberek voltak. Önmagokat s szomszédaik is nagy részint őket nem gonosztevőknek, hanem vertanúknak tekintették, a kik vérökkel pecsételték a protestáns vallás igazságát. Az elítéltek közül igen kevesen mutattak némi megbánást azért, a mit tettek. Sokan, a régi puritán szellemtől lelkesülve, nem csak szilárdan, de diadalérzettel mentek halálra. Hasztalan tartottak nekik az államegyház papjai fölolvadásokat a pártütés bűnös voltáról s a papi föloldozás fontosságáról. A király igénye korlátlan hatalomra világi ügyekben, s a papság igénye a kötés és föloldozás lelki hatalmára keserű gúnyra ingerelte a rendületlen felekezetet. Némelyek énekeket csináltak a börtönben, s hangosan énekelték, midőn a vérpadra vitettek. Krisztus, — ének-lék midőn a mérszárláshoz levetkeztették őket, — Krisztus mihamar eljö Sionnak segítségére, háborut visel Babylon ellen, föltüzi zászlóját, hadi kürtjébe fú, s tizszeresen visszatorlandja, a mit szolgáljaival tőnek. Följegyezték ez emberek utósó szavait; bucsú leveleiket kincs gyanánt tartogatták: s ily módon némi képzelődés és nagyítás járulván hozzá, jókora adalékkal bővítették a vertanúk történetét.

Néhány eset különös említést érdemel. Holmes Ábrahám, egykor tiszt a parlament hadseregében, s egy azon rajongók közül, a kik csak Jézust ismerték királynak, Sedgemoornál esett fogságba. Karja a csatában veszélyesen megcsönkült és összezúzatott; s mivel sebész nem volt közel, maga vágta el az erős lelkű agg vitéz. Londonba szállították s a király kérdezte őt ki a titkos tanácsban, de nem akarta magát megalázni. »Vén legény vagyok, ugymonda;

s a mi még életemből hátra van, nem érdemes, hogy miatta hazudjak, vagy aljasságot tegyek. Mindég köztársasági voltam; most is az vagyok.» Visszaküldték nyugotra és fölakasztották. Csodás borzalommal jegyezte meg a nép, hogy az állatok, a melyek őt az akasztófához szállították, elrökönyödtek és visszafordultak. Holmes maga sem kételkedett benne, hogy mint régente, az urnak angyala állt utjába, karddal kezében, a ki emberi szemeknek nem volt látható, de igen a sokkal alábbvaló állatnak. »Álljunk meg uraim, kiálta Holmes, hadd menjek gyalog. Több van e dologban mint gondolnátok. Jusson eszetekbe, hogy a számár látta, a kit a próféta nem láthatott.« Férfias léptekkel ment a bitó felé, mosolygva szólt a néphez, buzgón imádkozott, hogy siettesse az Antikrisztus bukását és Anglia megszabadítását, s a létrán fölmenvén engedelmet kért, hogy oly ügyetlenül teszi azt. »Látjátok, ugymond, csak egy karom van.«

Hasonló bátorsággal halt meg Battiscombe Kristóf, egy jó születésű és vagyonos fiatal joggyakornok, a kit Dorchesterben, e kellemes tartományi városban, mely büszke volt izlésére s finom miveltségére, a valódi gentleman példányának tartottak. Nagy érdekeltség mutatkozott mellette, hogy megmenthessék. Azt hitték egész nyugoti Angliában, hogy bizonyos nemes származású fiatal nő, a sheriff hűgának jegyese volt, hogy e nő Jeffreys lábához vetette magát, kegyelmét kérvén, és hogy Jeffreys oly ocsmány tréfával üzte el őt, a melyet nem ismételhetni az illem és emberiség sértése nélkül. Kedvese Lymeiben vallásos bátorsággal fogadta a halált.

Még nagyobb érdeket költött két derék testvér, Hewling Vilmos és Benjamin sorsa. Szép, ügyes, növelt és jó

házból való ifjak valának. Anyai nagyatyjukat Kiffinnek hívták. Egyike volt London első kereskedőinek, s rendesen a pápisták fejének tekintették. A főbiró szokott otrombasággal bánt a per alatt Hewling Vilmossal. »Onnek, monda, egy nagyatyja van, a ki szintoly busásan megérdemlené, hogy fölakaszszák, mint ön.« A szegény ifju, a ki csak tizenkilencz éves volt, oly jámbor hőslelkűséggel szenvedte a halált, hogy egy durvaságáról és kegyetlenségéről különben ismeretes katonatiszt, a ki a kivégzésnél jelen vala, bámulatosan megindult, s azt mondá: »nem hiszem, hogy maga a lordfőbiró is kemény tudott volna ez iránt lenni.« Reménylették, hogy Benjáminnak megkegyelmezzek. Egy házból csak elég volt egy áldozat és oly fiatal. Maga Jeffreys is, legalább állítólag, hajlott szelidségre. A dolog úgy volt, hogy egy rokona, a kitől sokat várt s kivel azért nem bánhatott úgy mint rendesen szokott a közbenjárókkal, erélyes szót emelt a szerencsétlen család mellett. Időt engedtek, míg Londont meg lehetett járni. A fogoly nővére folyamodással járult a Whitehallba. Sok udvari ember jó sikert ohajtott; és Churchill, a ki számtalan egyéb hibája mellett, nem volt kegyetlen, kihallgatást nyert számára. »Teljes szivemből ohajtom, hogy sikerrel járjon« mondá, midőn az előteremben állottak; de ne kecssegtesse magát reményekkel. E márvány — s a kandalló párkányára tévé kezét, — nem keményebb, mint a király.« A jóslat igaznak mutatkozott. Jakab kérlelhetlen volt. Hewling Benjámin törhetlen bátorsággal halt meg, panaszos jajok közt, melyektől a bitó körül őrt álló katonák sem tartóztathatták magokat.

De azon pártütők, a kiket halálra szántak, kevesbbé szánandók voltak, mint sokan, a kik életben maradtak. Szá-

mos foglyot, a kiket Jeffreys nem volt képes fölségsértési bünbe keverni, kisebb vétségek miatt marasztatott el, s oly iszonyu vesszőzésre íteltetett, mint a minőt Oates szenvedett. Egy nőt néhány jelentéktelen szóért, a minőt legalább fele a nőknek ejtett ki száján azon vidékeken hol a háboru dühöngött, arra ítélték, hogy Dorset megye minden piaczaín megkorbácsolják. E büntetés egy részét kiszenvette, mielőtt Jeffreys Londonba visszatért: de midőn nem volt többé nyugoton, a börtönőrök, a tisztviselők emberséges beegyezése mellett, magokra vették a felelősséget, hogy minden további kinzástól megmentsek a nőt. Még borzasztóbb ítéletet hoztak bizonyos Tutchin nevű fiatal emberre, a kit lázasztó szavakért fogtak pörbe. Szokás szerint, aljas élczekkel és trágár szavakkal szakasztották félbe védelmét a birói padról. »Ön lázadó; s ön egész családja lázadókból állott Ádámtól kezdve. Azt mondják, költő ön. Mindjárt együtt verselek önnel.« Hét évi börtönre ítélték a fiút, és, hogy, ez idő alatt, évenként Dorsetshire minden piacsterén vesszőztessék meg. A nők könyekre fakadtak a karzaton. A törvényszéki jegyző nagy megindulással fölkelt. »Mylord, ugymonda, a fogoly igen ifjú. Sok vásártér van a mi megyénkben. Az ítélet azt tartja, hogy minden tizennégy napban vesszőzzék hét évig.« »Ha ifju is, mondá Jeffreys, vén a gázságban. Asszonyaim, önök nem ismerik e semmirekellőt, a mint én ismerem. A büntetésnek még egyszer oly keménynek kell vala lennie. Egész Anglia részvéte sem változtathat azon.« Tutchin kétségbeesésében kérte, és hihetőleg egész őszinteséggel, hogy akasszák föl. Szerencsére, a dolgok ezen állapotában, meghimlőzött és elveszettnek tartották. Mivel igen valószínűtlennek látszott, hogy a büntetést valaha végrehajthatják, a főbíró beegyezett, hogy

azt elengedjék, de oly vesztegetés következtében, mely a foglyot szegénységbe döntötte. Tutchin kedélyét, a mely eredetileg sem igen szelid volt, egész az örülségig elkeserítette a mit szenvedett. A Stuartház és tory párt legmakacsabb és legengesztelhetlenebb ellenének ismerték egész életében.

A Jeffreys által elszállított foglyok száma nyolczszáz negyvenre ment. Ez embereket, szánandóbb állapotban, mint a kik halált szenvedtek, falkánként elajándékozták oly egyéneknek, a kik az udvar kegyében állottak. Az adományozás föltételei voltak, hogy az elítéltek a tengeren túlra küldessenek, mint rabszolgák, hogy tiz év előtt ne szabadítsák föl őket, s hogy a száműzés helye Nyugotindia valamelyik szigete legyen. Ez utósó kikötést szándékosan azért tették, hogy súlyosbitsák a száműzöttek nyomorát. Ujangliában és Uj-Jerseyben oly népre találtak volna, mely irántok részvétet érezhete, s olyan éghajlatra, mely egészségökre és erejökre kedvező leendett. Elhatározták tehát, hogy oly gyarmatokba küldjék őket, a hol a puritánnak rokonszenvre, s a munkásnak, a ki mérsékelt égalj alatt született, jó egészségre kevés kilátása lehetett. A rabszolgavásár oly állapotban volt akkor, hogy a rabszolgáknak, a hosszú út és betegség lehetősége daczára is, jó értéke volt. Jeffreys kiszámította, hogy minden költséget levonva is, tiz tizenöt fontot érnek egyremásra. Ezért ugyancsak kapósak voltak e rabszolgák. Némely nyugoti toryk úgy hittek, hogy a fölkelés alatti erőfeszítésökért és szenvedéseikért csak jogot tarthatnak a nyeremény egy részéhez, a mit a whitehalli tányérnyalók nagy kapzsisággal magokhoz ragadoztak volna. Azonban az udvaroncok győztek.

A száműzöttek nyomora mindenben olyan volt, mint

a négereké, a kiket most Congoból Brasiliába szállítanak. A legjobb adatokból a melyekhez ma juthatni, fölvehető, hogy azok közül, a kiket hajóra raktak, egy ötödrészt tengerbe hánytak az út vége előtt. Kís hajókra sűrűn összezsúfolták az emberi árukat. Oly kis helyet adtak nekik, hogy a nyomorúltak, a kik közül sok nyílt sebben szenvedett, nem fekhettek mindnyájan le, a nélkül, hogy egymásra ne feküdtek volna. Soha sem engedték, hogy a fedezetre menjenek. Az ablaklyuknál mindig őr állott löfegyverrel és oldalán karddal. Alul az üregben merő sötétség, bűz, jajgatás, betegség és halál. Kilenczvenkilencz elitéltből, a kiket egy hajón vittek, huszonkettő halt meg, mielőtt Jamaicaba értek, bár hihetetlen gyors volt az utazás. A kik életben maradtak, merő csontvázak voltak, mire a rab-szolgházákhoz értek. Nehány hétig durva kétszer sültet s bűzhödt vizet osztottak ki közöttök, oly kis adagokban, hogy mindenik könnyen megette volna, a mennyit ötnök adtak. Azért oly állapotban voltak, hogy a kereskedő, a kihez küldettek, szükségesnek tartotta előbb hizlalni őket, mielőtt vásárra viszi.

E közben a kapzsi vádoskodók tömege czivódott a halálra ítélték s azon még boldogtalanabb emberek vagyona darabjain, a kik a forró öv napja alatt sorvadtak. Törvény szerint a fölségsértésre ítélt alattvaló mindenétől elesik; s e törvényt a vérbiróság után kegyetlen és egyszersmind nevetséges szigorral hajtották végre. A megtört szivü özvegyeket és elhagyatott árvákat, azon munkások özvegyeit és árváit, a kiknek hullái a keresztútakon függöttek, föl-hívták a kincstár hivatalnokai, mondják meg, mi lett a kosárból, a ludból, szalonnadarabból, a korsócska almaborból,

zsák babból és köteg szénából.*) Mig a kormány alsórendü szolgálói a lemészárolt parasztok családait fosztották ki, a főbíró csakhamar nagy vagyont gyűjtött a főbb rangu whigek kirablásából. Nagy kereskedést üzött a kegyelmezéssel. Legjövedelmezőbb alkuja volt e részben bizonyos Prideaux Ödön nevű gentlemannel. Annyi bizonyos, hogy Prideaux nem fogott fegyvert a kormány ellen: s lehető, hogy egyedüli bűne a gazdagságban állott, melyet atyjáról, egy kitűnő jogtudósról öröklött, a ki a protector alatt fő hivatalt viselt. Mindent elkövettek, hogy a korona részéről pörbe foghassák. A foglyoknak kegyelmet ígértek, ha Prideaux ellen vallanak. A boldogtalan ember soká ült börtönben s végre, az akasztófától félelmében, késznek nyilatkozott ezer fontot fizetni, ha szabadon bocsátják. E nagy öszletet elfogadta Jeffreys. Jószágot vett rajta, melynek a nép, azon elátkozott földről, a mely ártatlan véren szereztetett, Akeldama nevet adott.

Jó segédei voltak a zsarolásban azok a tányérnyalók, a kik vele szoktak tobzódni és nevetgélni. Ezen emberek föladata volt, a halálos félelem szorongatása közben az elítéltektől, s gyermekeik élteért reszkető szüléktől súlyos föltételeket csikarni ki. A zsákmány egy részét Jeffreys e czimboráinak engedte. Egy jó pajtásának, mint mondták, egy tivornya alkalmával dobta oda az asztalon által bizonyos gazdag fölségsértő kegyelmezését. Senkihez sem volt biztos közbenjárásért folyamodni, az ő teremtményein kívül; mert féltékeny gonddal őrizte kegyelmezési egyedáruságát, mely annyi jövedelmet hajtott. Sőt gyanitották, hogy

*) A kincstári iratok közt, az időből, több levél van, mely ilyes kicsinységek körül kutatást rendel.

némely egyéneket csupán azért vitetett akasztófára, mert tőle függő utakon folyamodott királyi kegyelemért. *)

Némely udvaroncok mindazáltal tudtak némi hasznot vonni az üzletből. Különösen az udvari hölgyek tüntek ki mindenek fölött ragadozásukról és köszívüségökről. A gyalázat egy része, mely őket sujtja, úrnőjökre esik vissza: mert csupán a viszony, a melyben hozzá állottak, tette őket képesekké, hogy ily gyűlöletes üzérkedéssel gazdagítsák magukat; s kérdésen kívüli dolog, hogy egy szóval vagy tekintettel visszatarthatta őket. De valóban 1082 példája által, ha nem is határozott jóváhagyása által, még bátorította őket. Ugy látszik, az emberek azon osztályából való volt e nő, a kik könnyebben hordozzák a szerencsétlenséget, mint a szerencsét. Mikor férje még alattvaló és számüzött volt, kizárva a közhivatalokból s tartania kellett, hogy születési jogától is megfosztják: kellemes és igénytelen módjával azok szeretetét is meg tudta nyerni, a kik leginkább irtóztak vallásától. De midőn sorsa jobbra fordult, oda lett jó természete. A szelid, szeretetre méltó hercegnő szívtelen és nagyravágyó királynévá lön. A balsors, mely utóbb érte, némi részvét tárgyává tette őt; de e részvét nem kissé fogott emelkedni, ha megmutathatja vala, hogy, jobb sorsában, egyetlen áldozatot megmentett avagy csak kísérlett volna is megszabadítani a legborzasztóbb számüzéstől, a melyet Anglia valaha látott. Fájdalom, a pártütőket illetőleg, a mennyire tudva van, minden kérelme csak abban állott, hogy azon elitéltek közül neki adjanak vagy százat. Mind a mellett, hogy az út-

*) Life and Death of lord Jeffreys stb.

ban sokan meghaltak éhen és lázban, legalább ezer guineere tehetni nyereeményét a szállításból. Nem csodálhatjuk, ha környezői utánozták sorsához nem illő kapzsiságát s nőitlen kegyetlenségét. Ezer fontot zsaroltak Hoare Rogeren, egy bridgewateri kereskedőn, a ki a pártütő hadat pénzzel segítette. De a zsákmány, melyen annyira mohón kaptak, olyas volt, hogy a legnemtelenebb természetűeknek is meg kellett vetni. A leányok közül, a kik Tauntonban a zászlót adták Monmouthnak, már sokan kegyetlenül lakoltak. Egyet közölök börtönbe vetettek, a hol ragály dühöngött. Beteg lőn és meghalt. Egy másik a törvényszék sorompói előtt kért irgalmat Jeffreystől. »Fogjátok meg őt« orditá a bíró olyan dühvel, a mely erősebb szívet is gyakran elrémitett. A lány könyekre fakadt, arczára vonta fejkötőjét, s távozott a börtönőr után, roszul lett a rémület miatt s néhány óra mulva már nem élt. A fiatal lányok azonban, a kik a diszmenetben részt vőnek, még életben voltak. Sokan tíz évesek sem voltak. Mindnyájan azt tették, a mit tanítónéjok rendelt, a nélkül, hogy tudták volna, mit követnek el. A királyné udvari hölgyei engedelmet kértek a királytól, hogy a szegény gyermekek szüleitől pénzt csikarhassanak ki; s ez engedményt megadták. Rendelet ment Tauntonba, hogy e kis lányokat mind be kell fogni és zárni. Hestercombei sir Warre Ferencz, bridgewateri tory képviselőt bizták meg, a váltságot beszédni. Kötelességéül tették határozottan nyilvánítni, hogy az udvari hölgyek nem engednek semmi halasztást, s hogy készek száműzésig vinni a dolgot, ha illő öszlet nem gyűl össze, s hogy illő öszlet alatt hét ezer fontot értenek. Warre nem akar részt venni semmikép e botrányos alkudozásban. Az udvari hölgyek aztán Penn Vilmoshoz for-

dultak; s Penn elfogadta a megbízást. Ugy látszik, hogy azon makacs lelkiismeretességből, a minek gyakran adta jelét, midőn arról volt szó, hogy levegye-e kalapját, nagyon is helyén lett volna egy kevés ez alkalommal. Hihetőleg azzal hallgattatta el lelkismerete ellenvetéseit, hogy a pénz-ből, a melyet kicsikart, semmi sem folyt saját zsebébe; hogy ha megtagadja a hölgyektől a segílyt, embertelenebb ügyvivőkre fognak találni; hogy ha enged, az udvarnál növeli befolyását, s e befolyás már is képessé tette s ezentúl még inkább képessé teendi őt, nagy szolgálatokat tenni elnyomott hitsorsosinak. Az udvari hölgyek végre kénytelenek voltak harmadánál kevesebbel megelégedni, mint a mit kívántak.

Egy angol fejedelem sem adta soha kiáltóbb bizonyosságot kegyetlen természetének, mint II. Jakab. Kegyetlensége azonban nem kevesebbé gyűlöletes volt, mint kegyelme. Vagy talán, szabatosban mondva, irgalma és kegyetlensége egyaránt olyan volt, hogy egyik még inkább föltűntette a másik becsstelenségét. Az iszony, a melyet az egyszerű föld népe, a fiatal lányok, a gyöngéd nők sorsán érezünk, a kik iránt kérlelhetlen volt, még nagyobb lesz, ha látjuk, kik iránt és micsoda tekinteteknél fogva gyakorolt kegyelmet.

Igen világos, minő szabályt kell követnie valamely fejedelemnek, lázadás után, a pártütők büntetés végett kiszemelésében. A vezetők, az előkelő, vagyonos és miveltebb osztályok emberei, a kik erővel és mesterségesen félrevezették a tömeget, lehetnek tulajdonképen szigor tárgyai. Az ámitott tömeggel, ha egyszer a csatatéren elmúlt az öldöklés, nem lehet eléggé szeliden bánni. Ezt az elvet, a mely annyira összhangzásban van az igazsággal és emberi-

séggel, nem csak nem tartották szem előtt, sőt épen ellenkezőleg cselekedtek. Mig százanként mészárolták, a kiket kimélni kellett, azokat kimélték, a kik a törvény legnagyobb szigorának tárgyai lehettek volna. Ez ostoba szelidség zavarba hozott néhány író, s nevetséges magasztalásokra ragadott másokat. Pedig egyáltalában nem volt benne sem valami rejtélyes, se magasztalni való. Minden egyes esetben vagy piszkos vagy gonosz indokra vihetni azt vissza, pénz-avagy vérszomjra.

Grey esetében semmi enyhítő körülmény nem forgott fön. Tehetségei és miveltsége, öröklött magas állása az államban s a fővezénylet, melyet a pártütő seregben vitt, sokkal alkalmasb tárgygyá tették őt büntetésre, mint Lisle Alicet, Hewling Vilmot, mint mindazon száz meg száz tudatlan földmivelőt, a kiknek koponyáit és fölnégylet részeit Somerssetshireben kitétték. De Greynek nagy vagyona volt és pedig elidegeníthetlen hitbizomány. Ő csak haszonvevője volt jószágának, mig élt; egyebet nem tehetett azzal. Halála után a legközelebbi örökösre szállandottak földbirtokai. Ha megkegyelmeztek neki, nagy öszletet volt képes fizetni. Megengedték tehát, hogy magát megváltsa, negyven ezer fontot adván a főkincstárnoknak, kevesebbet a többi udvaroncoknak.

Sir Cochrane Jánosnak ugyanazon rangja volt a skót pártütők közt, a mi Greynek nyugoti Angliában. Hihetetlennek látszott, hogy egy rendkívül boszúszomjas fejedelem Cochranenak megbocsáthat. De Cochrane egy gazdag család ifjabb fia volt; s csak úgy vehettek rajta pénzt, ha őt megkimélték. Atyja, lord Dundonald, öt ezer fontot ajánlott az udvari papoknak; s kegyelmet adtak.

Storey Sámuel, ismert lázasztó, a ki a pártütő sereg hadibiztosa volt, s a somersetshirei tudatlan népet dühös beszédekkel bujtogatta, a melyekben Jakabot gyujtogatónak, méregkeverőnek rajzolta, — kegyelmet nyert. Mert Storey lényeges szolgálatára volt Jeffreysnek, midőn tizenöt ezer fontot csikart Prideauxtól.

Egy fölségsértőnek sem volt soha kevesbbé joga kedvezést várni, mint Wadenek, Goodenoughnak és Fergusonnak. E három főfő pártütő együtt futott el a sedgemoori csataterről, s bizton a partra értek. De úgy találták, hogy azon helyhez közel, a hol hajóra akartak szállani, egy fre-gát keringett. Ekkor elváltak egymástól. Wadet és Goodenoughot csakhamar fölfedezték és Londonba vitték. Bármilyen mélyen voltak a »rozsházi összeesküvés«-be bonyolodva, s bármint kitüntették magokat a nyugoti fölkelés főnökei közt, életben hagyták őket, mert fölvilágosítást voltak képesek adni oly dolgokról, a melyeknél fogva a király lemeszárolhatott és kifoszthatott némely egyéneket, a kiket gyűlölt, de a kik ellen addig nem tudott volna vádat emelni.

Hogy menekült meg Ferguson, titok volt, s az maiglan. A kormány összes ellenei közt, kétségkívül, ő volt a legbűnösebb. Eredetileg ő volt tervezője a királyi testvérek meggyilkolására szőtt összeesküvésnek. Ő írta azt a nyilatkozatot, a mely szemtelenség, rozlelkűség és hazugság szempontjából páratlanul áll azon zivataros idők gúnyiratai közt. Ő ösztönözte Monmoutht, hogy üssön be az országba, s aztán, hogy bitorolja a koronát. Okszerűleg várni lehetett, hogy szigorú kutatást tesznek e főfő felségsértőre, mint gyakran nevezték; s ily keresés elől oly különös kinézésű és kiejtésű ember aligha menekülhetett volna. Bizalmasan beszéltek egymás közt London kávéházaiban, hogy

Fergusont elfogták; s e hir hitelre talált olyan emberek közt is, a kiknek igen jó alkalmuk volt az igazat megtudni. E hirre midjárt azt beszélték, hogy a szárazföldön él biztosságban. Erős gyanú volt, hogy folytonos összeköttetésben állott a kormánynyal, a mely ellen folyvást összeesküdött, hogy mig társait a legnagyobb elsietésre sürgette, annyi értesítést küldött lépéseik felől a Whitehallba, a mennyi elég volt nyakát megmenteni, s ennélfogva úgy intézkedtek, hogy szabadon mehessen.

S Jeffreys most végezvén munkáját, visszatért elvenni jutalmát. Nyugotról a Windsorba érkezett tömérdek hullát, gyászt és rémülést hagyván maga után. A gyűlölségnek, a melylyel iránta a somersetshirei nép viseltetett, nincs párja történetünkben. Idő vagy politikai változások nem enyészítették azt el, sokáig szállott nemzedékről nemzedékre, s heves kitörésekben mutatkozott ártatlan utódai ellen. Midőn már rég sirban feküdt, midőn neve és czime már elenyészett, kis unokáját, Pomfret grófnét, nyugoton utaztában, tetteleges bántalmakkal illette a nép, s úgy találta, hogy nem érezheti magát biztosságban azoknak utódai közt, a kik tanúi voltak a vértörvényszéknek.

Az udvarnál azonban szívesen üdvözölték Jeffreyst. Szíve szerinti birája volt ő urának. Jakab részvétell és örömelvezettel kísérte körutjában. Elfogadási teremében és asztalánál gyakran olyan kedvvel beszélt azon mézsárlásról, melyet elégtelen alattvalói közt tőnek, hogy elsápadtak rá a külföldi követek. Sajátkezüleg irt tudósításokat, a mint tréfásan nevezte, főbirája nyugoti táborozásáról. Nehány száz pártütőt elítéltek: irta ő fölsége Hágába. Sokat fölakasztottak: még többet fognak: s a többit gyarmatokra küldik. Mit sem használt, hogy Ken kegyelmet

kért a félrevezetett népnek, s megható szavakkal írta le egyházmegyéje borzasztó állapotát. Panaszolta, hogy lehetlen az országutakon utazni, ily iszonyu látmányok látása nélkül, s hogy Somerseshire merőben dögleletes. A király elolvasta, s Churchill szerint, oly érzéketlen maradt, mint a whitehalli kandalló márvány-darabja. Windsorban Anglia nagy pecsétjét Jeffreys kezeire bízta, s a »London Gazette« közelebbi számában ünnepélyesen jelentették, hogy e megtisztelés annyi kitűnő és hű szolgálatainak jutalma, a melyeket a koronának tőn.

Később, midőn minden párt emberei irtózással szoltak a vértörvénytörésekről, a nyomorult bíró s a nyomorult király azzal akarták magokat igazolni, hogy egymás nyakába háritották a gyalázatot. Jeffreys állította a towerben, hogy mikor legkegyetlenebb volt, sem ment ura határozott parancsain tul, sőt annyira sem ment. Jakab, St. Germainban, örömet elhitette volna a világgal, hogy neki szelidségre volt hajlama, s hogy szolgálójának erőszakossága hozta rá a nem érdemelt gyalázatot. De e köszívű emberek közül egyiket sem lehet fölmenteni a másik rovására. Jakabnak saját kézírata mutatja, hogy mentsége merő hazugság. S Jeffreys mentsége érütlen lenne, ha tényleg igaza volna is.

A mészárlásnyugoton véget ért. Londonban most vette kezdetét. A kormány különösen a »city« nagy whig kereskedői közt ohajtott találni áldozatokat. Az utóbbi kormány alatt ezek tették az ellenzék ereje nagy részét. Gazdagok voltak; s vagyonukat nem védte elkobzás ellen hitbizomány, mint a nemesekét és vidéki gentlemanekét többnyire. Grey s a hasonló helyzetű emberek ügyében nem lehetett a kegyetlenségnek s egyszersmind a ragadozási vágnak eleget tenni; de a gazdag kereskedőt föl is lehe-

tett akasztani, ki is fosztani. A nagy kereskedők azonban, bár általában ellenségei voltak a pápistaságnak és kényuralomnak, sokkal lelkismeretesbek és félénkebbek voltak, hogysen fölségsértésbe ártsák magokat. Egyik legtekintélyesb volt köztök Cornish Henrik. A »city« régi kiváltságlevele idején »alderman« volt, s mint sheriff járt el, mikor a kirekesztési bill foglalta el a közvéleményt. A politikában whig volt: vallásos nézetei a presbyterség felé hajlottak: de jellemében volt az ovatosság és mérséklet. Hitelesen nem volt bizonyítva, hogy valaha a fölségsértés körvonalához közelített volna. Sheriff korában ugyan, akaratára ellen kénytelen volt oly erőszakos és elvtelen embert használni biztosának, mint Goodenough. Midőn a rozsházi összeesküvést fölfedezték, nagy reményeket tápláltak a Whitehallban, hogy Cornisht bele keverhetik; de e remények meghiusultak. Az összeesküvők közül ugyan egy, Rumsey János, mindenre kész volt eskünni: de egy tanu magában nem volt elegendő, s másodikat nem találhattak. Két évnél több folyt el azóta. Cornish biztosnak tartotta magát: de a zsarnok szemei rajta függöttek. Goodenough, a halál közelléte által elrémítve, s még mindig mérgelődven azon nem kedvező vélemény miatt, a melylyel iránta régi ura folyvást viseltetett, beleegyezett, kipótolni, a mi még a bizonyításhoz kellett. Cornisht a börzén, üzérkedés közben, elfogták, néhány napig magánfogságban tartották s egészen váratlanul az Old Bailey sorompói elé állították. A pör ellene egészen a Rumsey és Goodenough tanuskodására volt alapítva. Mindkettő, saját vallomásuk szerint bűntárs volt az összeesküvésben, a melylyel a foglyot terhelték. Mindkettőt a remény és félelem leghatályosabban ösztönözte vádolására. Bizonyították, hogy Goodenough

személyes gyűlölség befolyása alatt is állott. Rumsey előadása nem fért össze azon előadással, melyet lord Russel ellen vallomásában mondott. Ezeket azonban hiában emelték ki. Olyan három bíró ült a törvényszéken, a kik Jeffreyssel nyugoton voltak; s azt jegyezték meg, a kik magukviseletükre ügyeltek, hogy a tauntoni vérfördőről izgatott és elvadult kedélyállapotban tértek vissza. Valóban nagyon is igaz, hogy a vérszomjat természetileg nem kegyetlen emberek is hamar megszokják, ha megizelítették. Az ügyészek és bírák egyesültek, a szerencsétlen whiget ledörögni. Az eskütszék, melyet egy udvaronc sheriff alakított, könnyen kimondotta a »bűnös«-t; s a köz neheztelés daczára, Cornisht, elfogatása után tiz napra, halálra viték. Hogy teljes legyen a lealázás, ott állították föl az akasztófát, a hol a King-utca és Cheapside összeérnek, szemközt azon házzal, a hol soká köztiszteletben állott, a börzével, a hol mindég legnagyobb hitele volt, s a Guildhall előtt, a hol mint népevezető tüntette föl magát. Bátran halt meg s kegyes szavak közt, de tekintetén és viseletén oly nagy elkeseredés tünt föl a barbar igaztalanság miatt, a mint vele bántak, hogy ellenei rágalmakat terjesztettek róla. Ittas volt, mondák, vagy eszén kívül, midőn fölhúzták. Penn Vilmos azonban, a ki közel állott a bitóhoz s elfogult volt a kormány mellett, mondotta utóbb, hogy Cornish magaviseletében csak egy ártatlan ember természetes fölindulását látta, a kit törvényes formák mellett gyilkolnak meg. A meggyilkolt hivatalnok fejét a Guildhall tetejére szurták.

Bármilyen gyászos volt ez eset, nem a legfeketébb szenyfolt az az Old Baily jelen őszi ülésein. A rozsházi összeesküvésben volt többi közt bizonyos Burton Jakab.

Saját vallomása szerint jelen volt, midőn társai a gyilkolási tervről értekeztek. Midőn az összeesküvést fölfedezték, jutalmat tettek fejére. Egy Gaunt Erzsébet nevű, babtista felekezetű öreg asszony mentette meg őt a haláltól. E nőben, felekezete sajátságos modorán és beszédmódján kívül, sok keresztyéni szeretet volt. Egészen a szerencsétlenek sorsa javításának élt, bármely vallásuak voltak legyen, s ismeretes volt mint a ki folyvást látogatta a börtönöket. Közügyi és hittani nézetei, s részvevő természete egyaránt arra indították őt, hogy a mit tehet, mindent megtegyen Burtonért. Csolnakot kerített, mely őt Gravesendbe vitte, a hol egy Amsterdamba induló hajóra szállott. Az elválás perczében, pénzt adott kezébe, a mi, módjához képest, nem kis öszlet volt. Burton, egy ideig száműzetésben élván, Monmouthszal visszatért Angliába, harczolt Sedgemoornál, Londonba futott, s Fernley János, whichapeli borbély házában talált menhelyet. Fernley szegény volt. Ostromolták a hitelezők. Tudta, hogy száz font jutalmat ajánlott a kormány annak, a ki Burtont elfogja. De a becsületes ember nem volt képes rá, elárulni azt, a ki, a legnagyobb veszélyben, hajlékába menekült. Szerencsétlenségre hire ment, hogy Jakab sokkal indulatosabb azok ellen, a kik pártütőket rejtegetnek, mint magok a pártütők ellen. Nyilván kijelentette, hogy nincs megbocsáthatlanabb fölségsértési eset, mint a pártütők rejtegetése boszúja elől. Burton tudta ezt. Kiadta magát a kormánynak; s vádat emelt Fernley és Gaunt Erzsébet ellen. Pörbe fogták őket. Az alávalónak, a kinek életét megmentették, volt szive és arcza főtanuként lépni föl ellenök. Elmarasztották őket. Fernleyt bitóra, Gaunt Erzsébetet máglyára ítélték. Azon év minden borzalmai mellett is sokan lehetlennek tartották

ez ítéletek végrehajtását. De a király irgalmat nem ismert. Fernleyt fölakasztották. Gaunt Erzsébetet elevenen megégették Tyburnban ugyan az nap, midőn Cornisht kivégezték. Egy irat maradt tőle, nem legszebb nyelven, de a melyet mindazáltal sok ezeren részvéttel és borzalommal olvastak. »Bűnöm, ugymonda, olyas volt, a mit egy fejedelem megbocsáthatott volna. Csak szegény családot tápláltam. Azért kell meghalnom.« Panaszkodott a bírák botrányos bánásmódja, a börtönőr vadsága s annak, ki mindnyájok közt fő, a kinek tetszése őt annyi másokkal fölládozta, — zsarnoksága ellen. A mennyiben vele így bántak, megbocsát nekik: de a mennyiben a jó ügy kérlelhetlen ellenei, mely még is föl fog virúlni, büntesse meg őket a királyok királya. Mind végig oly bátor nyugalomban maradt, mely a leghősibb halálesetekre emlékeztette a nézőket, a melyekről Foxban olvastak. Penn Vilmos, a kire olyas látmányok, a melyeket az emberi érzés rendesen kerül, nagy vonzerővel lehettek, Cheapsideből, a hol Cornish akasztását látta, Tyburnba sietett, hogy Gaunt Erzsébet megégetését láthassa. Ő beszélte utóbb, hogy midőn egész nyugalommal rendezte maga körül a szalmát, hogy szenvedéseit röviditse, a körülállók mind könyekre fakadtak. Gyakran megjegyezték, hogy midőn a legundokabb birói gyilkosság, mely még azon időknek is gyalázatára vált, véghez ment, oly zivatar támadt, a melyhez hasonlóra nem emlékszenek azon nagy szélvész óta, mely Oliver halotti ágya körül dühöngött. Az elnyomott puritánok, az elégtétel némi sötét érzelmével, számítgatták a házakat, a melyeket ledöntött, s a hajókat, melyek elvesztek, s némi vigasztalást találtak a gondolatban, hogy maga az ég borzasztó bizonyosságot tőn az igaztalanság

ellen, mely a földet érte. Azon borzasztó nap óta egy nő sem szenvedett Angliában halált politikai büntett miatt.

Nem hitték, hogy Goodenough már kiérdekelte a kegyelmet. A kormány egy nem igen nagy rangú áldozatot akart megsemmisíteni, bizonyos Bateman nevű sebészt a cityben. Segítségére volt Shaftesburynek mint buzgó »kirekesztő«. Nem lehetetlen, hogy a whig összeesküvés tudtára volt; de annyi bizonyos, hogy nem tartozott az összeesküvés fejei közé; mert a kormány által közrebozsátott iratok nagy tömegében csak egyszer fordul neve elő, s akkor sem oly büntettel kapcsolatban, a mely fölségsértés volt volna. Az ellene indított keresetből s azon gyér adatokból, a melyek pörét illetőleg fenmaradtak, világosan kitetszik, hogy nem is vádolták őt részvétellel a királyi testvérek meggyilkolási tervében. Azon gonoszság, mely szerint oly jelentéktelen, oly csekély bűnösnek tartott embert halálra üldöztek, míg sokkal bűnösebb és kitünőbb állású fölségsértőknek megengedték, hogy ellene tett tanuskodással magokat megváltsák, — e roszelelkűség magyarázatot igényel; s föltalálhatni gyalázatos indokát. Midőn Oatest, a vesszőzés után, eszméletlenül s mint mindenki gondolta, utósó kinszenvedései közt, a Newgatebe vitték, Bateman vágott rajta eret, s ő kötözte be sebeit. Oly büntett volt ez, a melyet nem bocsáthattak meg. Batemant elfogták és törvényszék elé állították. Gaz jellemű emberek tőnek ellene bizonytságot, olyan emberek a kik mindenre megesküdték, hogy a magok életét megmentésék. Még egynek sem adtak közölök kegyelmet; s mint a nép mondani szerette, kormorának gyanánt kötéellel nyakukon halásztak zsákmány után. A fogoly betegségében magán kívül levén, nem volt képes tisztán beszélni

avagy csak föl is fogni a történeteket. Fia és leánya léptek föl mellette a sorompók előtt. Előadtak, a hogy tudtak, némi megjegyzéseket, a miket papirra tőnek, s kikérdezték a tanúkat. Mindhiába. Elmarasztották, fölakasztották és négyelték őt.

Soha, Laud zsarnoksága alatt sem volt oly siralmas a puritánok állapota, mint ekkor. Soha sem fejtettek ki a kémek annyi tevékenységet, a vallásos gyülekezések fölfedezésében. A tisztviselők, a nagy eskütszék tagjai, papok és egyházi előjárók soha sem voltak oly serények. Sok dissentert egyházi törvényszékek elé idéztek. Mások szükségesnek találták a kormány ügynökei hajlamát ajándokokkal vásárolni meg, hordó borokkal és guineekkel. A separatistáknak lehetlen volt együtt imádkozniok oly elővigyázati intézkedések nélkül, a milyenekhez a hamis pénzcsinálók és orgazdák folyamodnak. Gyakran változtatták az összejöveteli helyet. Az istentiszteletet gyakran épen napkelte előtt s gyakran éjfélben tartották. Az épület körül, a hol a kis nyáj egybegyűlt, öröket állítottak föl, jelt adni, ha valamely idegen közeledett. A lelkészt álruhában s a kerten át hátulsó ajtókon vezették be. Némely házakban rejtekajtók valának, a melyeken veszély esetében, elillan-hasson. Hol nem-conformisták szomszéd házakban laktak, gyakran áttörték a falakat s titkos folyosókat vezettek egy házból a másikba. Az éneket elhagyták; és sokképen igyekeztek megakadályozni, hogy az egyházi szónok beszéde, a hevesebb pillanatokban, a falakon át ne hallas-sék. De minden ovatosság mellett is gyakran lehetlen volt a nyomozók figyelmét kikerülniök. Különösen London külvárosaiban alkalmazták a törvényt a legnagyobb szigorral. Sok gazdag urat bevádoltak, hogy titkos össze-

jövedeleket tartottak. Házaikat szorosan kikutatták és sok ezer fontnyi öszlet birságot vőnek rajtok. A merészebb és nyugtalan hivek, a házfedél alól ekkép kiüzetvén, szabad ég alatt jöttek össze, s elhatározták erőt erővel verni vissza. Egy middlesex-i bíró, értesülvén, hogy Londontól két mértföldnyire egy homok üregben éji istentiszteletet tartanak, erős fedezetet vőn maga mellé constableekből, rá-tört a gyülekezetre, s elfogta a papot. De a gyülekezet, mely mintegy két száz emberből állott, megszabadította lelkészét, s megkergette a tisztviselőt és szolgálait. S nem rendkívüli eset volt ez. Általában a puritán szellem sokkal inkább le volt verve ez időben, mint az előtt vagy azután bármikor. A tory röpiratkészítők dicsekedtek, hogy egy rajongó sem mert szót emelni vagy tollat fogni vallásos nézetei védelmére. A dissenter papok, bármilyen feddhetlen életűek, bármennyire tanult és ügyes férfiak voltak legyen, nem mertek az utczákon járni, félvén a bántalmaktól, a melyeket nem csak el nem nyomtak, de a melyekre bátorították az embereket, a kiknek kötelességök volt volna a béke föntartása. Nehány nagy hirnevű pap börtönben ült. Ezek közt volt Baxter Rikhárd. Mások, a kik egy századnegyedig föntartották magokat az elnyomás ellen, most megfélemlettek, s elhagyták az országot. Ezek közt volt Howe János. Számos egyén, a kik megszoktak titkos összejövetelekre járni, a helybeli egyházakba ment. Megjegyezték, hogy a »schismatikus«-okat, a kik félelemből vették föl az államegyházi tag álarczát, könnyen meg lehetett különböztetni azon nehézségről, a melylyel »collectá«-ikat kikeresték, s az ügyetlenségről, a mint Jézus nevére meghajlottak.*)

*) Nealtól a puritánok története stb.

A nemconformisták sokáig úgy emlékeztek 1685 őszére, mint nyomor és irtózat korára. De már ez őszön észre lehetett venni a szerencse nagy fordulatának némi jelét; s tizennyolcz hónap sem múlt el, midőn a türelmetlen király és türelmetlen egyház harczban állván egymással, vetekedve keresték a felekezet támaszát, a melyet mind-ketten oly mélyen megbántottak.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ÓSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

